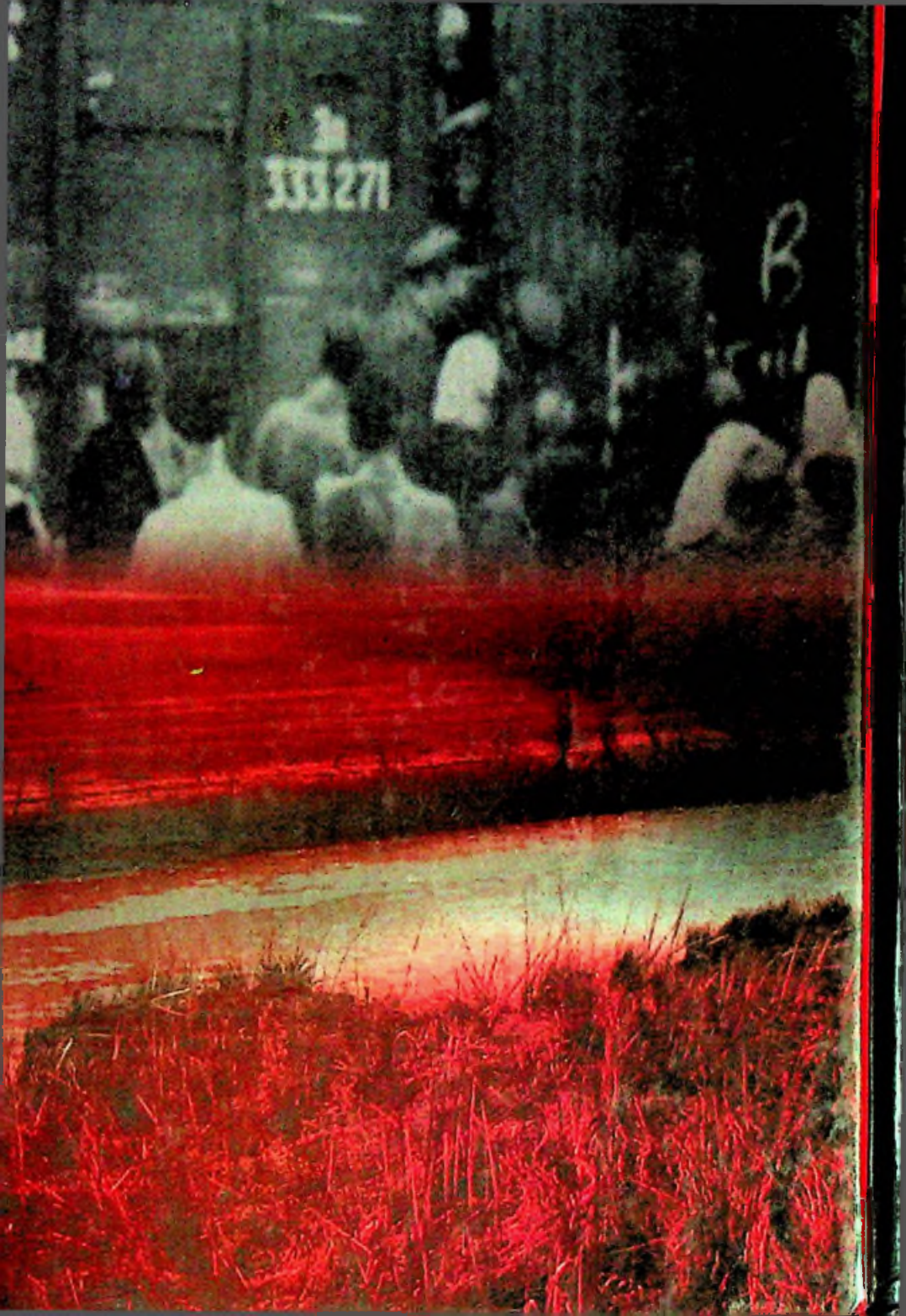

ШЕВКЪИ БЕКТОРЕ

ВОЛГА
КЪЫЗЫЛ
АКЪАРКЕН

Хатырлавлар

ШЕВКЪИ БЕКТОРЕ

ВОЛГА
КЪЫЗЫЛ
АКЪАРКЕН

ХАТЫРЛАВЛАР

Къырымдевокъувнеднештр
2011

УДК8-312.6
ББК84-44(Крмтат)
Б42

*Видання здійснено на кошти, передбачені в бюджеті
Республіканського комітету Автономної Республіки Крим
у справах міжнаціональних відносин і депортованих громадян
на видавничу діяльність. Продаж заборонено*

Тертип эткен ве неширге азырлагъан Урне Едемова

Саадет Бекторе язып алгъан

Б42 Бекторе Ш.

Волга кызыл акъаркен: *хатырлавлар* / Тертип эткен *Едемова У.* — Симферополь: КъДЖИ «Къырымдевокъувпеднешир» неширияты», 2011. — 258 с. : фото. — Къырымтатар тилинде.

УДК8-312.6
ISBN 978-966-354-460-1 ББК84-44(Крмтат)

Б42 Бекторе Ш.

Волги плин червоний: *спогади* / Упорядник *Едемова У.* — Симферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2011. — 258 с. : фото. — Кримськотатарською мовою.

УДК8-312.6
ISBN 978-966-354-460-1 ББК84-44(Крмтат)

Шевкі Бекторе відомий в кримськотатарській літературі і як поет, і як прозаїк. У книгу «Волга кызыл акъаркен» (Волги плин червоний) ввійшли найкращі твори автора, відомого як правозахисника. Довгий час його твори знаходилися під забороною.

Більшу частину свого життя автор провів у сталінських таборах, і реалістичні спогади про ті часи, описані легкою, доступною мовою.

*...Тар ве кӳаранлыкӳ уджрелер, зинданлар, искендже-
лер, итираф усуллары, эр шей эр бир шахснынӳ озюне
коресечиле. Махкюмлерчалыштырылгӳан лагерьлерни
ве уджсыз-буджакӳсыз чӳллеринен буюк бир сургюн-
лер дияры олгӳан Сибирьни ве демирперде артындаки
алемнинӳ сырларыны меним кӳадар билӳген, олар-
гӳа меним кӳадар якӳынлашкӳан ве бу джезннемде
кӳыркӳ йыл яшагӳан сонӳ бир такӳдир муджизесинен
кӳуртулгӳан адам олмаса керек...*

*...Коммунизмнинӳ эрте-кеч дюнья юзюнден силине-
джегине инангӳан бир инсан оларакӳ, бу хатырлавымны
шу куреште джанларыны феда эткен адсыз Сербест-
лик кӳараманларынынӳ азиз рухларына багӳыш-
лайым.*

Шевкӳи Бекторе

Шевкѝ Бекторе

«ТОПРАГЪЫНЪНЫНЪ, ТАШЫНЪНЫНЪ КЪУРБАНЫМАН, БАТАНЫМ!»

1946 сенесининъ кузю эди. Адети узьре, репетициядан сонъ, базарны доланмагъа кеттим. О вакъыт мен Янъыёл шеэриндеки У. Юсупов адына виляет театринде ишлей эдим. Шеэрнинъ меркезий базар тарафкъа бурулгъан кошеде эки адам лаф этип тура эдилер. Бираз якъынлашкъан сонъ, бири шаиримиз Эшреф Шемъи-заде олгъаныны корьдим. Янындаки, базарда даима бир шейлер сатып юрьген, адамны да танып: «Бу кишининъ, Эшреф агъанен насыл танышлыгъы ола биле экен, аджеба?» — деп тюшюндим ве оларнынъ янына бардым. Эшреф агъа кулюмсиреп, меним акъкъымда бир шейлер айтса керек, о киши манъа бакъты. Селямлашып, ал-хатир сорашкъан сонъ, Эшреф агъа манъа тааджибли бакъып:

— Сен бу кишини танымагъангъа ошайсынъ, — деди.

— Бельки, таныш кишидир амма, алдырамайым, — дедим мен къолайсызланым.

— Айса, таныш олунъыз. Бу киши — Шевкъи Бекторе. Бизим намлы шаиримиз. Бу исе — Осман акъайнынъ огълу Рустем Муедин. Эдебиятнен меракълана, — деп Эшреф агъа меним бабамнынъ лагъабыны да айтып, бири-бири-мизнен таныштырды. Шевкъи агъа бабамнынъ лагъабыны эшиткенинен, элимни текрар эки элинен тутып, айретнен козюме бакъты да, анам, бабам, агъаларым ве аптеле-римни айрыджа сораштырмагъа башлады.

— Я, сиз оларны къайдан билесинъиз? — деп сора-дым мен, бизим бутюн къорантамызны бильгенине тааджиленип.

— Ах, Рустем, Рустем... Мен сени кѣучагѣыма алып баягѣы кездиргендирим. О вакѣыт, сен кичкенечик эдинѣ — хатырлап оламайдырсынѣ. Сизнен бир азбарда Амди Гирайбай да отура эди. Оны хатырлап оласынѣмы? — деп сорады менден Шевкѣи агѣа.

Мен тюшюнджеге далдым. Мийиме кѣайдандыр, узакѣтан бир фикир келип, базы унутылгѣан шейлерни набыз ургѣусы киби, урып-урып алды. Эбет, бизим кѣорантада «Татарлыгѣым» йырыны гизлиден йырламакѣ адет олгѣан. Бу, Шевкѣи агѣа сѣзлерини озю язyp, музыкасыны да озю бестелеген йыр экен. Бу йырны о, ишангѣан ерлеринде йырлагѣан ве огреткен. Бу йыр ичюн онѣа «миллетчи» тамгѣасы япыштырылгѣан. Мен даа окѣумагѣа бильмеген вакѣтымда бу йырны насыл огренгенимни хатырладым. Амди Гирайбайнынѣ сымасыны хатырыма кетирип оламадым, амма онынѣ назмий эсеринде тасвир этильген вакѣиа акѣылымда жанлана башлады. Биз оны лятифе киби айтатургѣан эдик. Эсердеки вакѣиа шойле эди: «Топракѣ ольчеп юрьген бириси, бир ногѣай кѣадынынынѣ кѣорасына кирип, оны ольчеге башлай... Кѣадын оны корип: «Эй, анда не япасынѣ? Чыкѣ кѣорамдан!» — деп багѣыра. Рус кишиси оны анѣламайып: «Постой, постой», — деген. Кѣадын исе: «Мен постоймам, сен постой. Чыкѣ кѣорамдан, дейим санѣа», — дегени бизлерни пек хошландыра эди.

Амди Гирайбайнен, Акѣмесджиттеки «Субхи» кино-театрининѣ кѣаршысындаки аралыкѣта — Ваджип оджанынѣ азбарында дѣрт йыл кѣомшу олып яшагѣан эдик. Сонѣ, олар Кѣадыаскер сокѣагѣына, биз исе Суюнаджи коюне кочѣкен эдик. Биз бир йыл девамында шу койде яшап, кене Акѣмесджиттеки Кѣантар сокѣагѣына кочѣтик.

Шевкѣи агѣа эвимизни даима зиярет этип тургѣан намлы эким ве фааль джемаатчы Амет Озенбашлыны, шунынѣ киби де профессор Бекир Чобан-заде, Амди Гирайбай, Гѣафар Шемшедин, Асан Сабри Айвазов, Аджыбекир Одабаш, Осман Акѣчокѣракѣлы ве дигер зиялыларымызны хатырлады.

Бу расткелиштен сонѣ, Шевкѣи агѣанен сыкѣ-сыкѣ

корюше башладыкъ. Умумий вазietet, миллетимизнинъ аджыныкълы вазietetи, аш-сув лафынен берабер, мыт-лакъ эдебият мевзусында фикир алышып берише эдик. О манъа, шиир язмамны теклиф этип, оны ишлевде ярдым этеджегини ишандырды. Мен бир шиир язып, онъа косътердим. О, окъуп бакъты ве фикирлерини манъа язып анълатув макъсадынен, шиирни озюнде къалдырды.

О вакъытларда сыйламагъа, бир-биринънинъ огюне бир шей къоймагъа чаренъ олмагъаны себебинден, мусафирликке барып-келюв олмай тургъан. Буны эр кес анълай. Чюнки, эр кеснинъ вазietetи бир-биринден бетер. Бир кунъ акъшам устю, азбар къапы къакъылды. Бакъсам, Шевкъи агъа, къолтугъына эки пите къыстырып, мусафирликке кельген. Шу акъшам, яры геджеге къадар лаф этип отургъан эдик. Шиирим акъкъында фикирлерини тенкъидий козьнен анълатып, «ёкъ» къа чыкъаргъан эди. Меним рухтан тюшкенимни сезип, вазietetимизни енгиллештирмек макъсадынен, базы мусбет тарафларыны да айтып, башкъа бир шиир даа язмамны тевсие этти. Шу геджеси о, озюнинъ бир-къач шиирини эзберден айткъанда, мен язып алгъан эдим.

Арадан чокъ кечмеден, мен бир шиир даа язып, онъа косътердим. О, шиирни окъугъанынен, кулюмсиреди де:

— Корьдинъми? Анавы сефер айткъанларымнынъ файдасы олгъан,— деп, эр алда базы тюзетмелер япмамны тевсие этти. Мен онынъ тевсиесинен шиирни ишлеген сонъ, шу шиир мейдангъа кельген эди:

*Он секиз майыс геджесинде,
Янъы къанун кзурулды.
Къырымтатар миллетининъ,
Боюнлары урулды.*

*Сыра-сыра эшелонлар,
Шу Къырымдан кетелер.
Яшлар-къартлар, бала-чагъа,
Къанлы козьаш тёкелер.*

*Къара кунъде бизлер ичюн,
Къара язы язылды.
Ят иллернинъ чѣллеринде,
Мезарымыз къазылды.*

*Мевталарны ювамадыкъ,
Кефинлерге сармадыкъ.
Ярым-юрты дефн этип,
Аджизликтен агъладыкъ.*

Бу шиир, халкъымызнынъ ве азиз шаиримиз Шевкѝи Бекторенинъ чеккен алыны хатырлаткъаны ичюн, меним ичюн гъает къыйметли олды. О вакъыт бу шиирни ашкъаре этмек — озюнъни узун муддетке апске къоймакъ сайылгъанына бакъмадан, театрде берабер ишлеген аркъадашым Шевкет Мамутовгъа косътерген эдим. 1947 сенесининъ сонъунда, театримиз къапалгъан сонъ, Шевкет, тойларда кемае чала ве «Акъяр» йырынынъ девамыны, меним шииримнинъ сѣзлеринен екюнлей эди. Шу девирде Шевкѝи агъагъа энъ чокъ ярдым эли узаткъанлардан: Эшреф Шемѝи-заде ве Шевкет Мамутов эдилер. (Шевкет, «Къайтарма» ансамбли тешкиль олунгъанынен, онынъ биринджи труппасынынъ теркибинде ойнай эди.)

Хатрымда къалгъанына коре, 1948 сенесининъ сонъунда, Шевкѝи агъа гъайып олып кетти. Шеэрде расткеле тургъан таныш-билиштен сораштыргъанда: «О, Тюркиенинъ джасусы экен, къапагъанлар», — деген эмиш-демишлер эшитильди. Бу ифтираны ким джайраткъанынынъ фаркъына бардым, эбет. Чюнки оны НКВД-ге чагъырып-чагъырып, чешит маналарнен сыкъыштыргъанлары манъа белли эди. Онынъ джасус олмагъанына эмин эдим, амма къапалгъаны акъикъат эди. Ондан сонъ, мен онынъ акъкъында ич бир шей эшитмедим. 1989 сенесининъ ильки учъ айында АКЪШ-нынъ Нью-Йорк шеэринде мусафирликте олгъан вакътымда, онынъ терджи-мейялы акъкъында, бильгенлериме къошма оларакъ, баягъы малюмат топладым. Сайгъылы окъуйджыларны,

онынъ терджимейялынен таныш этмекни лязим деп таныйым.

Шевкъи Бекторе 1888 сенеси Румынияда, Добруджанынъ Къавлакълар коюнде, Къырымдан иджрет кеткен бир къырымтатар муаллимининъ аилесинде догъа. О даа бала олгъанда, бабасы, бир чокъ койдешлерини пешине такъып, Анадолугъа коче ве Полатлы къасабасынынъ, дживарындаки Къаракъая коюнде ерлешерек, кой мухтарлыгъы, нахие мудирлиги ве оджалыкъ киби вазифелерде булуна.

Шевкъи Бекторе башлангъыч тасилини кой мектебинде, орта тасилини исе, Аймана къасабасында алгъан сонъ, 1905 сенеси, Истанбулгъа кетип, иляият диний фенлер шубесине окъумагъа кире. Шу девирде, анда окъугъан къырымтатар яшларынен таныш ола, эдебияткъа мейиль бергенлернен достлашаракъ, озю де шиирлер язмагъа башлай. Онынъ къырымтатар аркъадашлары кет-кете меаретлерини пекитерек, «Яш татар языджылары джыйыны» адында бир джемиет къуралар. Бу джемиет адындан «Къарылгъачлар дуасы», «Алтын ярыкъ» ве «Шиирлер джонки» киби рисалелер чыкъарыла.

1909 сенеси анасы, бабасы ве бир эмджеси вефат эткен сонъ, акърабаларыны къыдырмакъ ичюн, Шевкъи Бекторе Къырымгъа келе. Шу вакъыт язгъан «Силем» адлы шииринде:

*«Севдигим о гузель, эля гозълюю,
Дияр, дияр гезип булмая гельдим», — дей.*

Шу вакъыт о, эля козьлюсини тапамаса да, базы акърабаларыны ве севген миллетини тапа. Къырымда къалып, кой мектебинде оджалыкъ эте.

Шевкъи Бекторе тюрк тебаасындан олгъаны ичюн, 1914 сенеси биринджи джиан дженки башлангъанынен, Русиеге къаршы чыкышта булунгъан Тюркиеге къайтмагъа меджбур ола. Лякин гонгълю Къырымда къала.

1917—1918 сенелери Къырым ярымадасы, дженк атеши ичерсинде къала. Миллий Къурултай, къызыллар, беязлар, немсе ишгъали, махноджыларнынъ уджюми ве башкъа къуветлернинъ чарпышмалары саесинде, авам халкъ, акъсызлыкъ ве зулумлыкъларгъа огърай. Бу ал, Шевкѝ Бекторенинъ рухуны пек эзнетлей. Иште, шу вакъыт о: «Къырым ичюн», «Акъкъым ичюн», «Ватанымдыр» шиирлерини яза. О, баба-деде юртуна шу къадар багълана ки, 1918 сенеси Къырымгъа кельмек ёлуны арап тапа. Март айында, «Иляли Ахмер», яни «Къызыл ярым ай» тешкилятынынъ тешеббюсинен, Русие иле Тюркие арасында япылгъан бир анълашма муджиби, он рус эсирини Акъяргъа кетирип, теслим этмек керек ола. Оларны кетиреджек учъ кишилик эйет теркибине кирмеге Шевкѝ Бекторе де музафакъ ола. Рус эсирлеринен берабер «Гульджемал» гемисинде Шевкѝ Бекторе, оларны къоруйджы торпедо гемиси «Пейкишевкет»нинъ когертесинде исе, бингъбашы Умер бейнен, къырымтатар Амди бейнен, март 5-те Истанбулдан чыкъалар. Акъяргъа якъынлашкъанда, оларны «Пронзительный» адында рус торпедо гемиси къаршылай ве лиман миналангъаны ичюн, Кефеге алып кете. Оларгъа Кефенинъ «Астория» мусафирханесинде зияфет берелер. Бир-къач кунъ зарфында, Шевкѝ Бекторе, къырымтатарларнен корюше ве мушкюль вазиятни огрене, март 11-де исе Истанбулгъа къайта.

Чокъ кечмеден, Къырымда Сулейман Сулькевичнинъ ёлбашчылыгъы алтында укюмет къурулгъан сонъ, Шевкѝ Бекторе бир шииринде:

*«Аты тез чектиринъ бинек ташына,
Къамчыйы астырынъ эгер къашына,
Урьметен, оджанынъ яшы башына,
Эгерленъ атымы бизнесим гельди,
Джигит мейданына гиресим гельди...»*

деп он алты кишилик бир эйетнен кене Къырымгъа келе.

Къырымда чар истибадады укюм сюръген 135 йыл зарфында, медениет къапылары къапавлы къалгъаны

ичюн, ачылгъан башлангъыч мектеплерде оджа етиш-меген. Тюркиеде исе, окъумыш къырымтатар яшлары олгъан. Оларны Къырымгъа давет этмек ичюн, Шевкъи Бекторени Истанбулгъа ёллайлар. О, бир ай зарфында къыркъ беш оджа топлап, Къырымгъа алып келе. Тюркиеге япкъан бу сонъки сеяатында эля козлюсини де тапа ве кезлеви мудерислерден бирининъ къызы Амиде ханымгъа эвленип, оны да Къырымгъа — озъ ватанына кетире.

Шевкъи Бекторе Алушта нахиесиндеки Къуру Озен коюнде ерлешип, оджалыкъ япмагъа башлай. Фаалиети ялынъыз оджалыкънен сынъырланмайып, «Шар-шур» адында эльзма, афталыкъ меджмуа чыкъара башлай.

1920 сенеси Бекир Чобан-заде тасилини битирип, Маджарыстандан Къырымгъа къайткъан сонъ, чокъ кечмеден, Кезлев шеэринде отъкериледжек бир топлашувгъа давет этиле. Шевкъи Бекторенен экиси, 1910 сенесинден берли мектюплешселер де, бир-бирини анджакъ бу топлашувда корелер, ве сонъра багъларыны ич бир вакъыт узьмейлер. Маариф саасында «Ильмий шура» даки ве Тотайкойдеки иш аркъадашлыкълары оларны бири-бирине даа зияде якъынлаштыра. Шевкъи Бекторе Анкарада нешир этильген «Къырым» меджмуасынынъ 1961 с., 11 (23) санлы, майыс айы нухасындаки хатырлавында: «Профессор Бекир Чобан-заде иле 20 йылгъа якъын (1932 с. тевкъиф этильгенине къадар) меслек, месай, язарлыкъ, идеал ве миллий муджаделе аркъадашлыгъы, филологик араштырмалары ишбирлиги яптым. 1926 йылынынъ татилинде, там эки айыны Дагъыстаннынъ Темирханшура шеэринде, геджели-куньдюзли меним эвимде, аиледже, бир софрада кечирди», — дей.

Шевкъи Бекторе 1920 сенеси, Акъмесджитке барып ерлешкен сонъ, ичинде: «Эркинекътон», «Ханджами къаршысында», «Эй, джошкъун далгъалар», «Чатыр-тавнынъ якъынлары», «Аркъадаш», «Аякъдаш» шиирлери де олгъан, ильки китабыны бастыра. 1922 сенеси къырымтатар тилининъ арапча ве фарсча сёзлеринден

арындырылгъан «Сарф ве наху» китабыны яза. Онынъ бу грамматика китабында, асыл татарджа оларакъ къулангъан базы сѣзлери тенкъит этильсе де, китап сатынлыккъа чыкъарыла.

Шу йыллары, Акъмесджит дживарындаки Тотайкойде педагогика техникумы ачыла. Онынъ мудири оларакъ, корюмли эким ве фааль джемаатчы — Амет Озенбашлы, мудир муавинлигине исе — шаир Шевкѝ Бекторе тайин этиле. Оджалыккъа, къырымтатар зиялыларындан: Бекир Чобан-заде, Мамут Недим, белли эким ве фааль джемаатчы — Абдулла Джанторе, Абибулла Одабаш, Эдем Фейзи, Гъафар Шемшедин ве бестекяр Асан Рефатов ёлланылалар.

Бу вакъытларда Шевкѝ Бекторе, элифбе язув мусабакъасына къатыларакъ, «Тоташ-боташ» ады берильген элифбе китабыны яза. 1925 сенеси онынъ бу китабы мектеп талелелерине дерслик оларакъ бастырыла. О, айны заманда, Абибулла Одабаш ве Исмаил Лемановнен берабер, маариф меджлисининъ азасы олып да чалыша.

1925 сенеси зиялыларны кениш суретте тефтиш этювлер даа башланмагъан олса да, «миллетчи», «аксинкъилияпчы» ве булар киби башкъа тамгъалар такъылмагъа башлагъан эди. «Ярын вазиятимиз насыл олур экен?» — деген девирде, Дагъыстан Маариф Комиссарлыгъы озъ ихтияджыны къанаатлендирмек ичюн, Шевкѝ Бекторени Дагъыстангъа давет эте. Бунъа разылыкъ берильген сонъ, чокъ кечмеден, озгъарув акъшамы тешкиль этиле. Сабагъа къадар девам эткен бу отуршувдан сонъ, талелелер ве оджалар, чалгъы-чагъананен Шевкѝ Бекторени вокзалгъа къадар озгъаралар.

Шевкѝ Бекторе, Дагъыстаннынъ Темирханшура (Буйнакск) шеэринде, педагогика курсларында окъув ишлери мудирлиги иле тиль дерслери вазифесини де алып бара. Чокъ кечмеден, Тотайкой техникумындан авушкъан аркъадашы Эдем Фейзинен берабер, «Маариф ёлу» междмуасыны чыкъармагъа башлайлар.

Шу девирде, Къырымда татар медениети теракъ-

къият ёлуна минип илерилегенини корьген къардаш джумхуриетлер, мухтадж олгъан мутехассысларны Къырымдан чагъыртмагъа тырыша эдилер. Бойлекле, 1925 сенеси Бекир Чобан-заде де Азербайджангъа чагъырылып алынган эди. Эки йылдан сонъ исе, кинофильмде Алим ролюни иджра эткен, мешур сана ве кино устасы Хайри Эмир-заде де Бакугъа давет этильген эди. 1926 сенеси, Баку шеэринде топланган биринджи халкъара тюркологлар къурултайында, Б. Чобан-заде — Азербайджаннынъ, Ш. Бекторе исе Дагъыстаннынъ темсильджилери оларакъ иштирак этелер. Бу къурултайгъа кельген Туркменистан темсильджилери, Ш. Бекторенен таныш ола, джумхуриетлери онынъ киби ильмий тешкилятчыгъа ихтияджлары олгъаныны бильдире ве оны ресмен давет эткенде, Ш. Бекторе оларгъа разылыкъ бере. О, шу девирде язган бир шииринде:

*«Гиттим, гидиёрым, гитмек истерим,
Эр тюрк оджагъында тютъмек истерим.
Джаддеминъ гечтиги гениш чёллерде,
Онынъ девесини гутъмек истери.м», — дей.*

Шевкъи Бекторе даветининъ ресмийлештирильмесини беклемеден, ишке кирише ве 1927 сенеси туркменлернинъ ильки грамматикаларыны мейдангъа кетире. Нпает, 1930 сенеси давет ресмийлештирилип, Туркменистангъа авуша. Анда, илим саасында кениш фаалиет косътерип, муневверлернинъ сайгъы ве севгисини къазана. Лякин о йылларда, козьге корюнген мутехассысларны джезаламакъ, я да темелли гъайып этмек, сталинджи сиясетининъ адети олмагъа башлагъан эди.

1932 сенесининъ март айында, баягъы туркмен муневверлеринен берабер Шевкъи Бекторени де тевкъиф этелер ве тахкъикъат ичюн Ташкент НКВДсине алып кетелер. Онынъ «тахкъикъаты» исе, энъ алчакъ эскендже усулларыны къулланып, «буржуа миллетчиси» ве «аксинкъиялпчы» олгъаныны танытып, фаалнет

аркъадашларыны эльге бердирювден ибарет ола. Мында эшиткен ве корьген шейлерине коре, омюрининъ сонъки кунълери якъынлашкъаныны тахмин эте. Къарысы — Амиде ханым, буюк кыйынлыкъларгъа огърап, оны бир зиярет эткенде о, онъа Тюркиеге кочип кетмесини теклиф эте. Амиде апте бу меселенинъ пешине тюшерек, къолайлыкънен олмаса да, огъуллары — Атилла, Къалгъай ве кызы Севинчен берабер Истанбулгъа кочип кете.

Къарысы Тюркиеге кеткен сонъ, Шевкѝи Бекторе оларны къасевет этювден къуртула, амма, инсан даянмайджакъ киби эскенджелер онынъ ичюн эп девам этелер. О: «Бу къадар эзиет чекмектен, ольгеним яхшы», — деп тилек тилей. Чокъкъа бармайып, соргъу вакътында, энди гъает зайыфлангъан вуджуды, эскендже усулыны котерамай — о эсини джоя. Сонъундан анълагъанына коре, набыз урувы белли олмагъаны ичюн, оны, алемден кечти деп, олюлер ханесине алып кетелер. Лякин юрегининъ сагълам олувы, оны кене аяткъа къайтара. Эсини башына топлап, озюнинъ ким ве не ерде олгъаныны анълагъанынен, бу уянувына пешман этип: «Эй, танърым, бу чеккенлеримни манъа аз сандынъмы?» — деп, даа нелер чекеджегини тасавур этерек, козьаш тѣккен. (Шевкѝи агъа, бу адиселерни хатырлагъанда, сеси къалтыраяракъ, агълап йиберген эди). Эки йыл девам эткен азаплардан сонъ, устюне «Совет девлетини девирмек макъсадынен, исьян азырлады» киби сачма бир къабаатлар юкленип, он йылгъа, агъыр режимли лагерьде чалышмагъа укъом этиле.

Он йыл лагерьде манълай тери тѣкип, агъыр ишлерде чалышкъан сонъ да, бир кереден азат этильмей. Онынъ азат олунувы о вакъыт кениш къулланылгъан гъайры ресмий къанун муджиби, («хусусий эмирге къадар») деп, бельгисиз муддетке къалдырыла. Оны лагерьде эки йыл даа туткъан сонъ, 1946 сенеси азатлыкъкъа чыкъарып, сербестлик бермейлер де, Ташкент виляетининъ Янгъыёл шеэрини, НКВД назариети алтында булунмагъа ёллайлар.

Шу вакъыттан Шевкѝи Бекторенинъ «сербест» омюрининъ энъ агъыр кунълери башлана. Чюнки бир

тарафтан — иш тапмакъ пек къыйын олса, экинджи тарафтан — къапалып чыкъкъанларны, ер олса биле, ишке алмай эдилер. Чалышмагъан кишиде исе пара къайдан кельсин. Паранъ олмаса, вуджут ичюн зарур олгъан шей алынмай. Бугунини ач кечиргеннинъ ярынгъа да ишанчы олмай. Бойделикнен, Шевкъи агъа къаарь-къасевет алтында базаргъа бара. О ерде — бирисининъ арабасыны бошатмагъа ярдым эте, бирисининъ юкюни ташый — бир къач рубле пара къазана. Сермия пейда эткен сонъ исе, таракъ, макъас, махорка, аякъкъап креми киби уфакъ-тюфек шейлер алып сата ве тоюмлыкъ олмаса да, кечинюв вастасы тапа. Лякин, лагерьде агъыр ишлер япкъанына бакъмадан, эр кунъ бир чанакъ чюкюндир шорбасынен бир кесек отъмек бергенлери акъкъында хаяллангъан вакъытлары биле ола. Къарысы ве балаларыны тюшюнюви, вазиетини даа зияде кергинлештире. О, Тюркиеге — къорантасынынъ янына кетмек ичюн, юкъары тешкиятларгъа мураджаат этмеге башлай. Лякин онынъ мектюплерине къаршылыкъ я кельмей, я кельсе де, мааллий тешкиятларгъа келе. Ойле такъдирде оны чагъыртып, онъа «шикьетчи» тамгъасы къоялар, эм де совет девлетинде олгъан боллукъны ве адалетни таптагъаны ичюн тазирлейлер.

1948 сенесининъ декабринде Шевкъи Бекторени мааллий НКВД чагъырта, тевкъиф эте ве бир такъым ифтирарларнен къабаатлап, он йылгъа, Сибирьге сюрелер. О, Красноярск лагерьлеринде булунгъан вакъытларда, къарысы ве тасиль корип оськен балалары, оны озъ янына алдырув пешине тюшелер. Бу меселеге Тюркиенинъ эльчилиги де киришерек, онъа тюрк паспорты бериледжегини билъдирген сонъ о, дюньягъа янъы-баштан догъгъан киби севине, амма, онынъ устюнде кене къара булутлар пейда ола. Онъа совет девлетинде чокътан берли булунгъанындан себеп, тюрк тебаалыгъыны гъайып эткенини билъдирелер. Эр алда, эгер Тюрк умюметни къабул этсе, совет паспортынен, муаджир оларакъ кетмеге разылыкъ берелер.

Бу хаберни Ш. Бекторе агъыр хаста олгъанда ала. Бунъа

бакъмадан, 1956 сенеси сентябрь 30-да Москвагъа кете. Весикъаларыны ресмийлештиререк, октябрь 5-те Киев шеэринден учакъкъа минип, Югославиянынъ Белград шеэрине келе. Хасталыгъы кескинлешкени ичюн, анда алты кунъ хастаханеде ята. 1956 сенеси октябрь 11-де о, Истанбулнынъ Ешилькой ава аланында, аилеси, дост-эши ве онъа сайгъы беслегенлер тарафындан, гульдестелернен къаршыланылып алына.

Бойлеликле, Шевкѝи Бекторе, омюрининъ энъ махсулдар деврини лагерьлерде ве НКВДнинъ незарети алтында кечиререк, халкъына багъышлайджакъ поэма ве шиирлерининъ чокъусуны язамайып, сербестликке чыкъа. Лякин онынъ юреги, сюргюнликте хорлангъан халкъы арасында къала. Тюркиеде тешкиятландырылгъан къырымтатар миллий меркезининъ башына ребер сайланыладжакъта, онынъ разылыгъыны сорагъанлар. О исе: «Эки кунълик омюрим къалгъан олса биле, оны, халкъыма хызмет этип кечирмеге истейим», — деп, джевап берген.

Шевкѝи Бекторе, шу тешкияттаки гуръдели фаалиети арасындан вакъыт тапып, озюнинъ омюри акъкъында «Волга къызыл акъаркен» адлы бир китап язмагъа муваффакъ ола. Лякин онынъ хырпалангъан юреги чалышувны токътата. 1961 сенеси, декабрь 20-де, бутюн омюри бою бизлерни къайгъыргъан белли шаиримиз — Шевкѝи Бекторе, фани дюньяны терк эте. Яткъан ери нур олсун! Аминь!

Шевкѝи Бекторе вефат эткен сонъ, огълу Атилла Америкагъа кетип, Нью-Йорк шеэринде ерлеше. Бираз вакъыт кечкен сонъ, къызы Севинч де анда кете ве анасы — Амиде аптени де озъ янларына аалар. 1983 сенеси, Амиде апте де Алланынъ рахметине къавуша. Алла рахмет эйлесин!

*Рустем Муедин,
языджы*

ШЕВКЪИ БЕКТОРЕГЕ БАГЪЫШЛАНЫП ЯЗЫЛГЪАН ШИИРЛЕР

Номан Шейх-заде

Шевкъи Бекторе

Шан санъа шерефнен, эй, Шевкъи Бекторе,
Олмайджакъ шейлерни козьлеринъ коре.
Безмеден Махбуле сачларын оре,
Шаирлер ичинде сайгъылы торе.
Язынъны эр татар баласы биле,
Гонъюльнен эзберлей анасы биле.
Кяде бир «Силем» мен козьяшы силе,
Сёзлеринъ юрекке, мийлерге синъе.
«Чатыртав» окъусам юрегим ие,
«Джошкъун далгъалар» ачувгъа тие.
«Ханджами» окъулса, юреклер кую
Болгъан къырымтатары, Шевкъини сюе.
«Соловка» шаирни ольдюрди дие,
Козьлерден козьяшлар токътамай ие.
Акъмесджитте арнаут ашханеси,
Татарларгъа эдебий тиль анасы.
Оджагъыны къурды о он секизде,
Философман Шевкъийимиз бир эгизде
Джалдадылар экиси бир денъизде,
Шевкъи ольмез, сиз: «Ольди», — десенъиз де.

Къарасубазар, 1940 с.

Шевкѝи Бекторенинъ ресими къаршысында

Эсир тюрклик ёлуна мешале тутмакъ ичюн,
Гиттинъ, ана-юртта илим ирфан эмишсинъ.
Гонъюллере истикъляль ашкъыны къатмакъ ичюн,
Йигирми беш йыл рухунда, дерт ве чиле чекмешсинъ.

Чектигинъ о чилелер, чехренъде окъуныёр,
Йигирми беш йыл къолаймы, вахш эте кокъос кермек?
Зулму тасавур биле инсана докъунуёр,
Тюркюнъ къара бахтыдыр, гъаеи дертле эрмек.

1961 с.

Фикрет Юртер

Селям санъа, Бекторе!

Эй Бекторе! Узун йыллар инълесенъ де зинданда,
Акъсызлыкълар къаршысында, джошкъун акъкъан
бир сельдинъ.

Эсеринъ жанлы тура, ёкъ исенъ де мейданда,
Миллет акъкъы арамакъле, сен зирвеге юксельдинъ.

Ватанына ашыкъ олан, миллетине яр олур.
Къоркъма сакъын душманынъдан ачувлансын,
къыйналсын.

Эмин ол ки, эр эсарет, уриетле сонъ булур,
Етер миллет, варлыгъына — давасына инансын!

Анкара, 1952 с.

ШИИРЛЕР

МИЛЛЕТИМНИНЪ КЯБЕСИ

Куньтувуштыр бешигимиз, куньтувуштыр кяабримиз,
Дженнет киби о джуртларны къорчаласын Танърымыз.
Онынъ оксюз, къарангъакъ хаялатлы кокюнде
Туваджакътыр бир джарыкъ ай, я бир кунеш тюбюнде.
Бу сургекли къара куньлер кеткен сайын таладжакъ,
Кунь — келеджек — онъулмагъан онъгъанлыкълар боладжакъ.
Тувгъан джердир эр кишининъ азиз миллий кябеси.
Бильди эр кес «шам» дегени чюрюк иман къайдеси.
Тувгъан джерге бир талай халкъ къайтып-къайтып келеджек,
Таваф этип топрагъына козджашларын тегеджек.
Чюнки онынъ мубаректир тавы, ташы, топрагъы,
Мубаректир агъачынынъ чечеклери, джапрагъы.
Акъкъан сувы бир кевсердир, эр мезары — зиярет.
Ич сувундан, «Чокъ шукюр!» — де, бир танърынъе дуа эт!
Ай, кунеш, йылдызлары, айдын, мавы коклери,
Къыз баллары мелеклернинъ чынъгъып тюшкен тюклери,
Денъизлери, ешилъ чёлю, тогъайлары, гуллери,
Тогъайларны толкъунлатып эсе тургъан джеллери,
Бульбуллернинъ багъчаларда мунълы, джаныкъ сеслери
Тынъласанъыз, бу тувгъан эль унутылгъан эслери
Татлы-татлы айненилер айтар бизге анадай,
Гонъюль ирип, джурек ирип, агъар кетер тунадай.
Эр татарнынъ турбесидир куньтувушнынъ эр ери,
Чюнки анда тувып ольген Алтын Орду эрлери.

Бар айтувлы заманлары, бар кѣуванчлы куньлери,
Я ки тѣккен козьджашлары, аджджы джурек монълери —
Джасиретли аналарнынъ ачып солгъан гуллери,
Кѣумрал, кѣульте чачларындан кѣопарылгъан теллери
Комюлидир о топракъта — Идиль, Алтай боюнда,
Ешилъ джуртда Азав тузы бир де Туна суюнда,
Татарларнынъ бу ерлердир — азиз миллий кябеси
Шам дертининъ джуреклерден отди копден авеси,
Гъарип татар, турма, джыла, кѣурумасын козьджашынъ,
Озь кябенъде кѣутлы куньлер коралгъадже бу башынъ!

АЙТ, ЧАТЫРТАВ¹

Айт, Чатыртав, айт сырынъы, ач магъа дердинъ.
 Бекчисисинъ бу ерде бир къудретнинъ.
 Сюйрюлюп чыкъкъан коклерге, къарышкъан булуткъа,
 Танышсынъ сен энъ эски, булутсыз джурткъа.
 Коп джападаынъ, коп кординъ, бек чектинъ бельки,
 Сен бир тильсиз тарихсынъ — энъ эвельки.
 Нелер отти башынъдан, коп яшынъдан,
 Къайсы излер джоюлды акъ ташынъдан?
 Агъач кесиб тавынъдан джуртлар къургъан,
 Ким эди сенде бурунгъы иш буюргъан?
 Козъ джашынъмы башынъда агъаргъан туман?
 Язда, къышда мунъсиреб бюркюриб тургъан.
 Башынъ, чачынъ агъаргъан не кедер корьдинъ?
 Къайдай къайгъы, къай дертмен дертленип джурьдинъ?
 Къай булутлар къарартып джурегинъ джакъты?
 Къай къолларман силинди башынънынъ бахты?
 Тавунъны ким балталап джакъын джыкъты?
 Къудрет юрюнъни ким къыстап тар яргъа тыкъды?
 Джурегинъде от бармы, тютюннинъ чыкъа?
 Эрувинъ джокъмы кенъ коке, не джанынъ сыкъа?
 Куньтувуштан кочъ этиб, тобенъден отькен,

¹ «Qıgıt» меџмуасында (1918 с.) шпир «Ай, Чатыртав» серле-
васы иле бериле.

Кольгенъе къонуб коп джурукъ тынышлаб кеткен.
Джейе чалкъан чал атлы, кок байракълы,
Минген аты долдулды, тик туякълы.
Къылычы кумюш, саватлы, кумюш саплы,
Башдан аякъ кийими алтын къаплы,
Батыр джигит, акъ сюек «къурт акъай»нынъ
Кендже къызы ай бетли «бор тотай»нынъ.
Севдасыдыр, билемен, башымдасынъ
Шугъа джана, куесинъ, зарлана тенинъ.
Куннегенлер сени ондан, оны сенден
Джав авчатты аралап айыргъан тенден.
О авушып къыплагъа къалгъасын сытты
Къутлар савуп монкъалкъан башынъман джуртды.
Тумансырай къасеветинъ тубенъде тоты.
Къайтармы экен деб козинъ джулларны куте.
Таркъамазмы туманынъ, ай, Чатыртав,
Гъарип башым джетмезми о кунъге сав.

ЧОКЪ ЗАМАНЛАР ЕР ЮЗЮНДЕ ЯШАДЫКЪ

Нереде къалды о низамсыз мектеплер?
Нереде къалды о видждансыз котеклер?
Нереде къалды о муаллим эфенди —
Баш уджунда, эльде таягъы беклер...
Мектепе чокъ варыр исенъ, фитнеджи,
Элле язы язар исе этнеджи,
Чокъ заманлар не окъудыкъ, не яздыкъ,
Шимди бакъайыкъ биз не олдыкъ, недже?
Ишитирдик акъ сакъаллы къартлардан:
«Окъув недир, язув недир бильмедик.
Чокъ заманлар ер юзюнде яшадыкъ,
Ене яхшы, биз ачлыкътан ольмедик».
Ене яхшы биз ачлыкътан ольмедик,
Лякин не хорлукътар къалды, корьмедик?!

1910 с.

БИР КУНЬ КЕЛЬДИ

Бир кунь кельди — анам, бабам
Байгѝа ыргѝат юрьдилер.
Бай акѝайлар, бай эрифлер
Зевкѝлы омюр сюрѝдилер.

Бабам байдан сѝгюнч ашап,
Эвге кѝайтып кельгенде,
Ач кѝалдылар, хор олдылар,
Олар нелер корѝдилер?..

Бир кунь кельди — ишчи, койлю,
Бирлештирди сѝзюни.
Кѝозудайын юваш койлю
Сытты байгѝа юзюни.

Койлю алды сенегини,
Ишчи алды тюфегин.
Кѝан ичиджи залымларын
Чыкѝардылар козюни.

1910 с.

КЪЫРЫМ АКЪКЪЫНДА

Дерендир денъизинъ,
Сувунъда къайыкъ!
Не гузель адасынъ
Макътавгъа ляйыкъ!

Юксектир дагъларынъ,
Сериндир аванъ.
Бильмейим, не вакъыт
Бакъылыр даванъ...

Савармы туманынъ
Башынъдан, Чатыр-Тав?
Корерми шу кунни
Меним башым сав?

1912 с.

ТАТАРЛЫГЪЫМ

Татарлыгъым, тувгъан ерим,
Балалыкътан сюемен.
Онлар ичюн коп вакъытлар
Джылай-джана куемен.

Къайда барсам, мен коремен,
Гъарип татар сачылгъан.
Озь багъында къокъламагъа
Ёкъ бир гулю сачылгъан.

Къальтеджексинъ, озь багъындан,
Озь тилинден пек гъарип.
Лякин кимге айтаджакъсынъ
Сен буларны тиль джарып.

Къатты джелъмен атылгъанлар
Тавгъа, ташкъа я джаргъа.
Джарты дюнья мезар болгъан
Татарлыккъа, татаргъа.

Эр мезарнынъ баш уджунда
Токътап тѣктим козь яшым.
Эр бирине чынъларымдан
Ясап тиктим баш ташын.

Къол котерип дуа эттим
Юрегимден худаигъа.
Узун, къутлы омюр берсин
Бары оксюз анаигъа!

1913 с.

БАТАН ОЗЪЛЕМИ

Джанлар сыныкъ, башлар тобен, олюдайын саргъайып,
Манърай-манърай джуремиз биз къозудайын манърайып.
Юз отуз джыл ичинде тап негизинден джыгъылып,
Чильдай тоздыкъ, даркъадыкъ, джат-джав къалды сыгъайып.
Къайсы ташны котерип, къарагъанда астына,
Бабайымнынъ бир парча сюегинден бар анда.
Топрагъынънынъ, ташынънынъ къурбаныман, Ватаным,
Огъурынъда тѣкюльсин бир авуччыкъ ал къаным!
Кульдирмеге юзюнъни суюе-суюе джан берип
Одемесем акъкъынъны, мен не ичюн тувгъаным?
Анайыма ант ичтим ешилъ джурткъа бармагъа,
Джан тенимден чыкъкъандже джавдан ачув алмагъа.

Истанбул, 1915 с.

О МЫ?

Гёрдигим думанлы дагъларнынъ арды,
Беним юзледигим ватаныммыдыр?
Бир хаял бойнума къолларын сарды,
Сыджачыкъ къойнунда ятаныммыдыр?

Танъмы агъарыб кунеш догъаркен,
Агъылда ялынъыз къоюн сагъаркен,
Агълаян о гузель... адын анъаркен,
Гозълери ёлларда бакъаныммыдыр?

Бакъдым семадаки меуль йылдызы,
Бенъзиёрди бенъзи солукъ бир къыза.
Дёкюльди сачлары санки омуза,
Асретли гонълюмни якъанынъмыдыр?

1918 с.

ДЕМИРДЖИНИНЪ ОЧЫ

Буюк челик чёкючимнинъ алтында
Демир урсам инъым-инъым инълеркен,
«Акъкъынъ нерде?» — деген бир сес эшиттим,
Чёкючимден чыкъкъан сеси динълеркен.

Эльбет, акъкъым нерде? Кимде эди?
Манълай терим кимлер ичюн акъмышты?
Алев сачан бир оджагъынъ атеши
Ничюн бени чыйыр-чыйыр якъмышты?

Эльбет, ничюн тек бир тилим экмеге
Багъланмышты асырларджа тилегим?
Саадетлер азырларкен иллере,
Урс башында шу сызлаян билегим.

Факъат, хайыр, бундан сонъра бу урсым,
Бу чёкючим, къызыл янан бу оджакъ,
Кенди акъкъым, саадетим огърунда
Душманымны атеш-кинле богъаджакъ.

Челиклерден эр урушта къуллелер,
Къыгъылчымлар фырланыркен кучюмле,
Ничюн беним акъкъымны гъайып иден
Душманларым титремесин уджюмле?

Эльбет, артыкъ бу инълеен, бу янан,
Бу гурълеен оджакъ беним кинимдир.
Къаршысында бутюн джан титреен
Шу чёкючим — къырылмаян динимдир!

1919 с.

ДАЛГЪАЛАРА

О джошкъун далгъалар, юксельмейинъ чокъ,
Ёл беринъ, кечейим, гидейим чабукъ.
Гозълери ёлдадыр аннечигимнинъ,
Янында опуп де охшаяны ёкъ.

Эй, джошкъун далгъалар, кюськюнмисинъиз?
Сиз меним ашкъымдан устюнмисинъиз?
Ватан огърундайым, гери дёнедем,
Сёйлейинъ, азмимден¹ уськюнмисинъиз?

Эй, джошкъун далгъалар, акъ копюклерден,
Къоркъармы, къоркъмагъан къан копюклерден
Дурулынъ, диёрым, сюкюнет булынъ,
Юрд ашкъы сызыёр² та иликлерден³.

1920 с.

¹ азмимден — ирадемден

² сызыёр — сызлата

³ иликлерден — сюек мийинден

КЪЫРЫМ ДЖАГЪАЛАРЫ

Кок къарара, джелъ арта,
Толкъунларны къабарта.
Тыныш-тыныш джермен кок
Дерен толып ич тарта.
Окюне денъиз, копюре,
Окюрюклей, джекире,
Джернинъ къара бетине
Турмай шап-шап тюкюре.
Арткъа-арткъа тартылып,
Бир эпкинмен окътала,
Баш эталмай, сонъунда,
Парчаланып токътала.
Мына шимди бир кыыздай
Сырынгъанда сырына,
Фыш-фыш юкълай джагъынынъ
Башын джастап къырына.
Кимер эриш баладай
Урунгъанда уруна,
Къатсенъ бавы табылмай,
Акъыл джетмей сырына.

1922 с.

КЪЫШ КУНЮНДЕ ТИЛЕГІМ

Къарлар джавып кеткейди,
Ерни ап-акъ эткейди,
Кунъ къыздырып артындан,
Бузлар ирип биткейди.
Ешилленип япракълар,
Ешергейди топракълар,
Шырыл-шырыл акъкъайды,
Бузлап къалгъан чокъракълар.
Шенъ кунешнинъ нурлары
Сачылгъайды ерлерге,
Тюрлю чечек къокъусы
Къошулгъайды еллерге.
Тогъай бою о еллер
Ельпир-ельпир эскенде,
Гузелимнинъ юзюнден
Сыйпай берип кечкенде,
Мен тогъайлыкъ ичинде
Тыгъыргъайдым, яткъайдым.
Къыштан къалгъан къайгъыны,
Юрегимден аткъайдым.
Сонъ да къулан чёллерде
Джувургъайдым, чапкъайдым.
Къар куртюги астында,
Джойгъан ызым тапкъайдым.
Аваланып учкъанда,
Чатыртавны ашкъайдым.
Кенъ Салгъыргъа къошулып,
Дёрт бир якъкъа ташкъайдым.
Бир гурьлевик башында,
Йырлагъайдым йырымны.
Кульдюргейдим, асырлап
Шу джылагъан Къырымны.

1923 с.

КЪЫРЫМ ИЧЮН

Ах! Эй, ешилъ ада, эй, ана юрды,
Парчаларкен сени шимальнинъ къурды.
Нерде? Ёкъмы бугунъ бир алтун орду;
Имдаткъа кьошсын, имдадынъа истерим.

Бенъзетирим сени сачылан «ах»а,
Къудуран далгъалы Бахри Сияха¹,
Оксюзсинъ, эсирсинъ деб шимале,
Инълеюрсинъ, факъат динълеен къана?

Алтун дестанлы кунълеринъ варды,
Гюнешинъ бир мелек гиби догъарды,
Лякин зулумларле сачынъ агъарды,
Менкъибенъи² язып, сёйлеен къана?

Эй, ватан, эй, ана! Улусынъ, улу,
Эр кошенъ къараман, шеидле долу.
Билирим сендедир дженнетинъ ёлу,
Гидуб де, огърынъа джан вирен къана?

¹ Бахри Сиях — Къара денъиз

² менкъибе — эпос, легенда

ТЮРК ЯВРУСЫНА

Иште, яврум, шу корьдигинъ ал байракъ
Мазлум халкънынъ козь яшыдыр, ахыдыр.
Асырларджа пельтеленмиш, бирикмиш,
Къан ренкинде тамгъан юрек къаныдыр.

Иште, яврум, шу корьдигинъ ал байракъ
Факъыр халкънынъ козь бебеги, джаныдыр.
Акъкъы ичюн зинданларда чюрюген,
Шент олып, оленлернинъ къаныдыр.

Иште, яврум, шу корьдигинъ ал байракъ
Эвеллери сюрюнирди ерлерде.
Факъат бугунъ та коклерде юксельмиш
Шаркъта, Гъарпта долашиюр сеферде!

Эльбет, яврум, шу корьдигинъ ал байракъ
Къан агълаян бир япракътыр тарихтан.
Бир къыгъылчым киби кокке фырланмыш
Мазлумларнынъ къальбиндеки яныкътан.

Табын, яврум, байрагъынъа джанынъле,
Тарихына акъкъын бутюн язылсын!
Къылычынъле, къалеминъле, кучюнъле
Акъсызлыкъкъа терен мезар къазылсын!

(«Янъы Чолпан», № 1)

АКЪКЪЫМ ИЧЮН

Эр шей дерин уйкъуларда ятарды,
Кундюзини геджесине къатарды,
Зулум акъкъын панджасына тутарды,
Уяндым да: — Акъкъым! — дие багъырдым.

Еллер алды, дагълар кести сесими.
Азмим иле енъдим бутюн ясымы,
Шашырмадан огрендигим дерсими:
— Акъкъым! Акъкъым! Акъкъым! — дие багъырдым.

Бир кунь олды, къан бурюди эр ери;
Эп дагъытты ятагъындан эрлери.
Къалмыш экен бен ялынъыз серсери,
Ене: — Акъкъым! Акъкъым! — дие багъырдым.

Дагълар атеш, ерлер атеш къусаркен,
Джеллят эллер мазлумлары асаркен,
Акъ — акъ экен, къоркъар киби сусаркен,
Бен сусмадым: — Акъкъым! — дие багъырдым.

Денъиз джошты, далгъаланды дагъ киби;
Дагъ ириди къаршысында ягъ киби,
Кок къапанды устюме бир агъ киби,
Тюптен кене: — Акъкъым! — дие багъырдым.

Гурь сесимден бутюн барлыкъ инъледи,
Эр шей сусты, ферьядымы динъледи.
Дедим инсан, залым инсан чынълады:
— Акъкъымы, ах, акъкъым! — дие багъырдым.

ГЪАРИПЛИК

Узун йыллар — унутылмаз аджджылар
Букти гитти бу букульмез илими.
Гозѝе кѝуввет, дизде гѝайрет кѝалмады,
Джан сагѝ горѝмек истер эдим илими.
Иль кѝайгѝысы, кѝавм-кѝардаш асрети
Якѝар, якѝар кѝавурылмыш адамы,
Айрылыкѝтан, ѝкѝсуллыкѝтан, олюмден —
Бу учюнден башкѝа ѝкѝмыш яманы.
Гунеш догѝар, йине батар — гуњ гидер,
Айлар долар, йыллар долар — яш гечер.
Кѝысмети вар — бахтиярдыр о адам,
Омрю бою озѝ юртунда сют ичер.
Ашыкѝ Гѝарип биле чекмиш дегильдир
Гѝарипликте мен чектигим чилеги.
Нейлеерсинѝ бахты яман йигидин.

* * *

Гиттим, гидиёрум, гитмек истерим,
Эр тюрк оджагъында тютмек истерим,
Джеддемин гечтиги кениш чёллерде
Онунъ девесини гютмек истерим.

Бабамдан динъледим, дедем ким эди?
Кимлерле дюшмюш, кимлерле къалкъмышты?
Гечмишин къаранлыкъ улькелеринде
Анги оджакъларда атеш якъмышты?

Къурдугъы оджакълар, яптыгъы юртлар,
Анги бир байгъушлара мескен олмуштыр?
О шаин йигитлер, гурбуз эрлерден
О юртларда шимди кимлер къалмыштыр?

О тютен оджакълар, о ешилъ чёллер,
Ничюн тютмез олмуш, ничюн солмуштыр?
Йигитсиз бош къалан гузель юртлара
Нереден гельмиш де байгъуш долмуштыр?

О адсыз-эсапсыз давар сюрюси
Анги джанавара къурбан олмуштыр?
Дедемин кунъайлан атлар къоштуран
Мейданлар кимлере мейдан олмуштыр?..

Гиттим, гидиёрум, бакъмакъ истерим,
Сёнен оджакълары якъмакъ истерим.
Гечтигим ерлерде эр йигит ичюн
Шииримден бир челенк япмакъ истерим.

ВОЛГА КЪЫЗЫЛ АКЪАРКЕН

КИРИШ СЁЗ

Совет Русиесинде кимсе ярынынынъ не оладжагъыны бильмей, ГПУнынъ элине тюшкенлер исе кери къайтмайлар. Къызыл полисининъ лугъатында «къайтмакъ» деген сёз ёкъ. Меним къайтувым миллионда бир инсангъа насип олгъан муджизедир. Даа догърусы Алланынъ буюк бир лютфидир. Йигирми беш йыллыкъ махкюмликни инсан баласы даяна бильмейджек шараитлерде кечирген сонъ, Алланынъ ярдымынен, Ватаныма, эвлятларыма, эшиме, достларыма къавуштым.

Анълатаджакъларым аятымнынъ акъикъий левхаларыдыр. Бу хатырлавларым сербест дюнъянен демир перделер артындаки мемлекетлер арасындаки фаркъны бутюн чыплакълыгъынен козь огюнъизде жанландыраджакътыр.

Совет Русиесинде бир инсаннынъ къапатылмасы, сюргюн этильмеси ве атта олюмге махкюм олунмасы ичюн махкеме олунмасы шарт дегиль. ГПУ укюмнинъ насыл олмасыны истесе, ойле де олур. Кунъ-эвельден сизинъ ичюн насыл джезаны къарарлаштыргъан олса,

шу джезаны берир ве бутюн булар гуя къанун муджиби япылыр. Асылында къанун ГПУнынъ элинде бир оюнджакътыр.

Тар ве къаранлыкъ уджрелер, зинданлар, искенджелер, итираф усуллары, эр шей эр бир шахснынъ озюне коре сечиле. Махкюмлер чалыштырылгъан лагерьлерни ве уджсыз-буджакъсыз чёллеринен буюк бир сюргюнлер дияры олгъан Сибирьни ве демирперде артындаки алемнинъ сырларыны меним къадар бильген, оларгъа меним къадар якъынлашкъан ве бу джеэннемде къыркъ йыл яшагъан сонъ бир такъдир муджизесинен къуртулгъан адам олмаса керек.

Сербест дюнья мемлекетлеринден турист оларакъ Русиеге кельгенлерге нелер косътерильгенини билесинъизми? Москва, Ленинград киби буюк шеэрлердеки музейлерни, театрлерни, санат эсерлерини ве дигерлерини косътерелер.

Мен бу шеэрлернинъ аркъа сокъакътарында джерьян эткен адиселерни ве булунгъан зинданларны билем. Иште, коммунист режими бу зинданларда, лагерьлерде ве Сибирьде аятларыны гъайып эткен миллионларнен инсанларнынъ къаны эсабына къурулгъан олып, «дюнья барышыгъы»ны техдит этмектедир.

Коммунизмнинъ эрте-кеч дюнья юзюнден силинеджегине инангъан бир инсан оларакъ, бу хатырлавымны шу куреште джанларыны феда эткен адсыз Сербестлик къараманларынынъ азиз рухларына багъышлайым.

*Шевкъи Бекторе,
Истанбул, 1960 сенеси*

КЪЫРЫМ ИЧЮН АРЕКЕТ

Гемининъ артында котерильген ве кет-кете кучюклешип, гъайып олгъан копюклерге бакъып, тюшюнджеге далам. 1918 сенесининъ март айы олса да татлы бир ель эсе ве бу гедже Къара денъиз хош аньлеринден бирини яшай. Бу гузель авагъа, охшайыджы геджеге ве ай ышыкъларынен парылдагъан геджеге бакъмадан, мен озюмни ёргъун ве хаста ис этем. Шу бир бучукъ ай ичинде эм чокъ сеяат эттим, эм чокъ ёрулдым, эм де олдукъча къоркъунчлы аньлерни яшап кечирдим.

Истанбулнынъ Усере деген еринде булунгъан арбий эсирлернинъ бир къысмыны Тюркиенен Русие арасындаки аньлашмада денъиштирмек керек эди. Бир бучукъ ай эвель денъиштирюв эйэтинен мен де къошулгъан эдим.

Бу себептен «Гульджемал» гемисинен Истанбулдан Севастопольге кельген эдик. Дженк алында булунгъанымыз ве Къара денъиз сувларынынъ телюкели олгъаны ичюн бир арбий геми бизни озгъармакъта эди. Бир къач кунъ девам эткен ёлджулыкътан сонъ денъизнен тутуша-тутуша Севастопольнинъ къаршысына кельдик. Кельдик амма, бу сефер де бизлерни лимандан ичерни кечирмедилер. Бизлерни къаршылагъан «Пронзительный» адындаки рус арбий гемисининъ озгъарувында Кефе лиманына къайтып, эсирлерни о ерде теслим этмек керек эдик. Бу арада Русие инкъилябининъ бутюн вахшиет ве дешетлерининъ девам эткенини коръдик.

Къырымда инкъилябий комитет матрослардан тертип этильген, флот офицерлерининъ бир къысмы къуршунгъа тизильген, я да тирилейин геми къазанларына ташлангъан. Бу акъта матрослар гъурурнен айта эдилер. Базы офицерлер матросларнен аньлашып, олюмден

къуртулгъан, урбаларындаки офицерлик бельгилерини котерип аткъан ве адий денгъызджи олгъанлар. Бизни къаршылагъан «Пронзительный» арбий гемисининъ капитаны да бутюн рутбелеринден марум этильген, бир матроснынъ эмири ве незарети алтында вазифесини эда этмекте эди.

Вазьет къоркъунчлы эди. Къырым там манасынен анархия ичинде булунмакъта. Бир тарафтан къызыл байракълы большевиклер, дигер тарафтан къара байракълы анархистлер мемлекетни къангъа богъмакъта эдилер. Миллий мустакъиль Къырымнынъ лидери муфтий Челеби Джихан инкъилябий матрослар тарафындан вахшиане бир шекильде ольдюрильген. О вакъытта арбий министр вазифесинде булунгъан Джафер Сейдамет Къызылташлыда (Къырымэр) бу джанаварларнынъ элинден къуртулмакъ макъсадынен Кавказгъа кеткен. Къырым халкъынынъ вазияти гъает агъыр эди. Учъ кунъден сонъ бизим вазиятимиз де телюкели олды. Анархистлер бизге суикъаст азырлагъанларыны бильдик. Бунунъ узерине кене «Гульджемал» гемисинен арекет этип, Кефеден Истанбулгъа догъру ёл алдыкъ.

Бир муддет сонъ Джафер Сейдамет Истанбулгъа келип чыкъты. Мында окъугъан къырымлы яшлар «Фаальгенчлер» деген бир тешкилят тизген эдилер. Мен бу тешкилятыннъ баш кятиби оларакъ сайлангъан эдим. Джафер Сейдамет Истанбулда буюк бир эеджаннен къаршыланды. Къырым яшлары асырлар девамьнда рус чызмалары алтында инълеген мемлекетлерини, шимди большевик тазыйыкъындан къуртармакъ, сонъ тамчы къанлары къалгъандже курешмек ичюн ант эттилер. Джафер Сейдаметнинъ этрафында топлангъан бу яшлар бир къач кунъден сонъ укюмет тарафындан берильген бир къайыкънен ёлгъа чыкътылар. Иште, бу яшлар арасында, биринджи кетювимде башлагъан мукъаддес ватан

ве миллет хызметимни девам эттирмек макъсадынен мен де булунмакъта эдим. Манъа Къырымда къыскъа бир заман булунмакъ къысмет олды. Бу кересинде Къырым миллий маариф идареси тарафындан оджалар азырламакъ (Къырымны оджаларнен темин этмек) макъсадынен Истанбулгъа векиль оларакъ текрар ёлланылдым.

Рузгяр татлы-татлы эсе, бир якътан да индже-индже ягъмур сепелей. Вутюн вуджудым атеш ичинде янъан киби, ягъмурнынъ серин сепелеви ошума кете. Эллиден зияде оджанен Истанбулдан Къырымгъа кетемиз. Къыскъа бир вакъыттан сонъ Акъяргъа барып чыкъаджагъымызны умют эте ве илериде япаджакъ ишлеримиз акъкъында хаяллана эдик. Бу сеферки ёлджулыгъымда ялынъыз дегильдим. Эвли олгъаным ичюн апайым да меннен берабер эди. Эпимиз гъайрет ве къатиетнен толумыз. Ич биримиз келеджекте бизлерни не беклегенини тасавур биле этип оламаймыз.

ШАРШУР

Алушта районындаки Къуру Озен коюнунъ халкъы пек факъыр, кери ве мутаасип алында эди. Мемлекетнинъ дженюбинде олгъан бу кой бутюн Къырымнынъ дюльберлигини темсиль эте бильсе де эалиси чокъ зор кечине эди. 125 ханелик койде окъумагъа-язмагъа бильгенлер пек аз, атта ёкъ дереджеде эди. Халкъта эр шейге нисбетен бир первасызлыкъ яшай ки, мени эр шейден зияде раатсызландыргъан ал бу эди. Илык ишим бу койде бир мектеп ачып, бу суретле джаилликке къаршы курешни башламакъ олды. Бойледже, рухларгъа синъип къалгъан лякъайдлыкъны къувмакъ ве миллетчилик фикирлерини ашлап, яябильмек ичюн бир меджмуа чыкъармакъны тюшюне эдим. Эвель язгъан

шиирлеримни эзберледим, айны заманда озюм ичюн де бир ильхам къайнагъы яратам. Бир тарафтан апайым, дигер тарафтан шиирлерим — меним энъ буюк таянчым эдилер.

ГИТМЕК ИСТЕРИМ

Гиттим, гидиёрум, гитмек истерим,
Эр тюрк оджагъында тютмек истерим,
Джеддимин гечтиги кениш чёллерде,
Онунъ девесини гютмек истерим.

Бабамдан динъледим, дедем ким эди?
Кимлерле дюшмюш, кимлерле къалкъмышты?
Гечмишин къаранлыкъ улькелеринде
Анги оджакъларда атеш якъмышты?

Къурдугъы оджакълар, яптыгъы юртлар,
Анги бир байгъушлара мескен олмуштыр?
О шаин йигитлер, гурбуз эрлерден
О юртларда шимди кимлер къалмыштыр?

О тютен оджакълар, о ешилъ чёллер,
Ничюн тютмез олмуш, ничюн солмуштыр?
Йигитсиз бош къалан гузель юртлара
Нереден гельмиш де байгъуш долмуштыр?

О адсыз-эсапсыз давар сюрюси
Анги джанавара къурбан олмуштыр?
Дедемин кунъайлан атлар къоштуран
Мейданлар кимлере мейдан олмуштыр?..

Гиттим, гидиёрум, бакъмакъ истерим,
Сёнен оджакълары якъмакъ истерим.
Гечтигим ерлерде эр йигит ичюн
Шииримден бир челенк япмакъ истерим.

Иште, бу шиирлер яздыгъымдан берли тильден-тильге кечип юре, миллетпервер халкъ бу шиирлеримни гонъюллерине накъль эте. Лякин бу чалышмалар меним ичюн къолай дегиль эди. Ишнинъ энъ фена ери шундаки, бу хусуста манъа ярдым этеджек бир кимсе де ёкъ. Апайым — дерт ортагъым эди. Сабагъадже онынънен къонуша, онынъ сёзлеринден юреклене эдим. Ниает, меджмуаны къолнен язып азырламагъа къарар эттим. Эр гедже апайымнен берабер сабагъадже чалышып, он нусхада меджмуа азырладыкъ. Оларны къолайлыкънен койлерге дагъыттыкъ. Апайымнен берабер меджмуагъа «Шаршур» адыны бердик. Койнинъ шималинден тюшкен шелляленинъ ады да Шаршур эди ве санки бизим джошкъун дуйгъуларымызны ифаде этерджесине гедже-кунъдюз шарылдап тура эди.

Артыкъ ишлеримиз ёлуна минди, кой халкъы бизге, биз оларгъа инандыкъ, бутюн гъайретимизнен чалышып башладыкъ. Бу арада язгъан янъы шиирлеримни бастырмакъ ичюн апайымны Къуру Озенде къалдырып, озюм Акъмесджитке кельдим. Шеэр бербат алда эди, мевджют бир матбаа исе бир харабеден фаркъсыз эди. Истенильген бир шейни тапмакъ къыйын, бир де-бирисини къыдырып тапмакъ исе даа да къыйын. Ниает, базарда сатыджылыкъ япкъан бир муреттипни таптым. Тоз, таш ве уфакъ демир парчаларындан ибарет матбаагъа кельгенимизде муреттип шашып къалды.

— Сиз керчектен де бу ерде бир иш коръмек ие-тиндесинъизми?

Вазиетнинъ дешетли олувына бакъмадан, кулюм-сиредим:

— Бир шей япмакъ лязим экенине инансакъ, чалышмакъ керекмиз.

О ахыр-сонъу разы олды, чалышып башладыкъ. Башта этрафны тюзетип, тозлу ве къырыкъ ариф кас-саларыны ёлуна къойдыкъ, сонъра арифлерни тизип

башладыкъ. Вельасыл, бири-биримизни тешвикъ этерек ильк китабымны — «Эргенекон»ны мейдангъа кетирдик. Шеэр ве койлерде юрип, озюм дагъыттым. Бундан сонъ «Аякъдаш», «Аркъадаш», Къырымда большевиклерге къаршы муджехетлернинъ курешини акс эттирген «Чатырдагъын яныкълары» адлы китап-ларым чыкъты.

ТОПРАКЪ, ОТЬМЕК, СЕРБЕСТЛИК

Инкъилиябдан эвель Русие койлюси топракъсыз-лыкътан шикъет эте, шеэрли «отъмегим ёкъ, ачым» деп сызлай, зиялылар истибаткъа къаршы курешмеге чалыша эди. Дёрт йылдан берли дженклешеткъан ве олюмге таба суйрекленеяткъан аскерлер энди дженк истемейлер.

Чар Русиесинде койлюлер топракъсыз, факъыр яшайлар. О кениш мемлекетнинъ уджсыз-буджакъсыз зенгин топракълары я падишанынъки, я да юксек мертебели помещиклернинъки. Койлюлер помещик-лернинъ топракъларында кирагъа чалышалар, ал-гъан берекетлернинъ ондан дёртини, базы ерлерде ондан алтысыны помещиклерге берелер, къуллар киби чалышалар. Русие мемлекетининъ кенишлиги, топракъларынынъ зенгинлиги, эалисининъ чокълугъы, девлетининъ буюклиги джеэтинден биринджи ерлерде олса да Европанынъ дигер мемлекетлеринен тенълештириледжек олса, сиясий, икътисадий, ичти-май, медений джеэттен чокъ кериде эди.

Русие биринджи джиан дженкинде магълубиеттеп магълубиетке юварланды. Мемлекет ач, аскери ёргъун, халкъ эр шейден: падишадан да, помещиклерден де тёнъюльген эди. 1921 сенеси январь айынынъ башла-рында, Перекоп джебэсинде беязларнен къызыллар

арасында шиддетли чарпышмалар башлангъаны акъкъында хабер даркъады. Бу хабер эшитильгенинен къырымтатарлар арасында буюк раатсызлыкъ догъды. Дюнъя дженкинде Къырым аякълар астында эзиле, дагъыла, бир чокъ дегерликлерини гъайып эте эди. Олар къызыллардан да, беязлардан да нефретленелер. Беяз русларнынъ бу ерден къачувлары не къадар мемнюнлик берсе, большевиклернинъ келюви де о дереджеде фаджиалы эди.

Дёрт-беш кунъ сонъра большевиклернинъ махноджыларнен анълашкъанлары белли олды. Иште, къызыллар Перекопта Врангель ордусынен дженклешеейткъанда махноджыларнынъ апансыз уджюми Врангель ордусыны перишан эте. Беязлар чекилип башлайлар, Джанкойде пекинмек истейлер, амма къызыллар ве махноджылар бунъа имкъан бермейлер. Январьнинъ он дёртинде Къырымны большевиклер ишгъаль эткени анълашылды. Огюндеки эр шейни якъып-йыкъып келейткъан большевиклерни, Врангель ордусы токътатып оламады. Чекилеяткъан чар ордусы япмагъан ашшалыкъларны большевиклер япалар. Даа Джанкой станциясыны терк этмеден къызылларнен махноджылар арасындаки мукъавеле бозула. Махноджыларнынъ байракълары чекип алынды, аскер къысымлары дагъытылды, итаат этмегенлер шефкъатсызлыкънен къуршунгъа тизильдилер. Махно Украинагъа къача. Бу бош бир къачыш эди. Ленинден ким къачып къуртулгъан ки, о къачып къуртуладжакъ? Чокъ кечмеден Махноны да тутта ве ольдюрелер.

Акъмесджитнинъ башына ана-баба куню кельди. Татарлар бир чаре этип, джанларыны къуртармакъ ве Акъярда гемиге минмек ичюн юртларыны терк этип башладылар. Бу къалабалыкълар ичинде бир кунъ Джафер Сейдаметни расткетирдим. О, большевиклер ичюн ёкъ этильмеси керек олгъан телюкели инсан эди.

Къантарлы джаддесинде къонуштыкъ, онъа бу ерлерден кетмек кереклигини айттым. Джафер Сейдамет далгъын ве шашкъын козьлеринен юзюме бакъты:

— Я сен, Бекторе? — деди. — Сен не япмакъ истейсинъ?

— Менми? Мен...

Бу аныде ичимде бир шей сызлагъаныны дуйдым. Бу Ватан севгисининъ ве курешмек истегининъ агърысы эди. Башымны котерип:

— Сен бизлерни тюшюнме, — дедим. — Бу ерде бизим япаджакъ даа чокъ ишлеримиз бар. Не олса-олсун, большевиклерге къаршы курешеджегим.

Арамызда сукюнет асыл олды. Къафамда бир бейит доланмакъта. Меним курешмек къарарымны пекиткен, манъа энъ буюк гъайрет берген бир шиир парчасы...

«Ватан огърундайым, дёнемем кери,

Сиз меним азмижден устюмисинъиз?»

Эбет, Ватан огърунда чалыша эдик. Кери къайтмамагъа, бу давада джаныны биле феда этмеге емин эттик. Сейдаметке элимни узаттым:

— Ёлунъ ачыкъ олсун.

Экимизнинъ де козьлеримизде махзунлик ифадеси бар эди. Ах бу акъмагъан козьашлар. Инсаннынъ къальбини бир къор киби якъалар. Барсын, ичимиз янсын, барсын юзюмиз сарарсын, амма Ватан джоюлмасын.

* * *

Къуру Озенде къалгъан апайымдан ич бир хабер алып оламайым. Бу ал мени пек кедерлендире. Зира, большевиклерден эр шейни беклемек мумкюн. Олар япып оламайджакъ феналыкънынъ озю дюньяда ёкъ. Апайым ве балаларым не алдалар? Бир яндан чалыша, бир яндан оларны къасевет этем. Къоранта къасевети ич бир шейге бенъземей. Масум ве миллий ислерле толу апайымнынъ ве балаларымнынъ юзьлери козьлерим огюнде. Оларнен тездже корюшмек ичюн сонъ гъайретимнен чалышам.

Оларны сагъ-селямет корьген сонъ куреш гъайретим даа да артты. Къырымда большевик мазлюмынынъ даа да шиддетленгенини, бу режимни тиклемек ичюн ич бир шейден чекинильмегенини анълагъан сонъ ичимдеки кин ве нефрет далгъа-далгъа артты ве бутюн вуджудымны къаврап алды. Заваллы Къырым. Масум ве чаресиз инсанлар. Малларынынъ талангъаны етмеген киби гунасыз халкъ шашыладжакъ бир нефретнен къуршунгъа тизильмекте эди. Затен большевиклернинъ сиясети ягъмаджылыкъ ве ёкъ этювден башкъа бир шей дегиль эди.

Шеэрлерде дешетли вазият укум сюрмекте. Акъмесджитте Пушкин джаддесинде ерлешкен чека Белла Куннынъ ёлбашчылыгъы алтында Врангель ордусынынъ къалымтыларыны ве ерли халкъны ёкъ этмек ичюн бутюн гъайретлеринен чалышмакъта. Асув-кесюв, талав-тонав бир афта къадар девам этти, сонъра орталыкъ бираз ятышкъандай олды, амма бу чокъкъа сюрмедиди. Чека чар ордусына алякъасы олгъанлар учъ кунъ зарфында келип теслим олмаларыны, теслим олгъанлар афу этиледжегини бильдирди. Бу иланны эшиткенлер яваш-яваш ортагъа чыкъып башладылар. Керчектен де афу этиледжеклерине ишанып, теслим олдылар. Факъат кеткенлери киби къайтмадылар, къыскъа бир соргъудан сонъ зинданларгъа ташландылар. Бу гунасыз инсанлар гедже ярысында Акъмесджитнинъ догъушында, Алушта—Ялта ёлу боюндаки, Салгъыр озени боюндаки мейва багъчалары ичине алып келине, анда озьлерине къаздырылгъан чукъурлар башында къуршунгъа тизиле, сонъра дигер олюмге махкум этильгенлерге комдюртелер.

Бир акъшам мезар теналыгъы ичине гъаркъ олгъан бу кимсесиз багъчалар янындан кече эдим. Сукюнет къоркъунчлы эди. Асылында гузель Къырым геджеси этрафкъа яйылгъан. Кокте йылдызлар парылдай.

Талгъын ель юзюме ура, бу мухтешем геджеге бакъып: «Севимли Къырым бу азапларгъа неден ляйыкъ олды экен?» деп тюшюнем. Къырым башындан чокъ яхшы кунълерни де кечирди. Бойле парлакъ геджелерде эр эв озюне хас нешэ ве раатлыкънен сарыла, инсанларны бахтлы ярынгъа азырлагъан Къырым... Сен большевик зулумына ляйыкъ дегиль эдинъ. Бу тюшюнджелернен далгъын кетеркен, бирден о ерде бир кольге корюнди. Тургъан еримде къатып къалдым. Сонъра яваш-яваш якъынладым ве онынъ къара урбалы бир къадын экенини анъладым. Ара-сыра элиндеки явлугъынен козьлерини силе, огюндеки обачыкънынъ устюндеки чечеклерни тюзете эди. Аякъ сеслерини эшиткенинен къадын сескенди, къоркъунен чевирильди. Ай ышыгъы алтында сылакъ козьлери джам киби парылдайлар. Яваш-яваш еринден турды, бир манъа, бир чечек деметине бакъа берди. Буюк бир къабаат устюнде якъалангъан киби къоркъудан эп титрей эди. Акъырын давушнен:

— Мераба ханым, — дедим. Джевап бермеген сонъ девам эттим. — Дуа окъуйсынъызмы?

Ниает титрек ве урькек сес эшитильди:

— Эбет... — бираздан сонъ девам этти. — Эбет, олюлерни зиярет этмек ичюн кельдим. Оларнынъ рухларына дуа этем.

— Менден къоркъманъыз, ханым. Мен де сизинъ киби дертли бир инсаным. Къаерлисинъыз?

—

— Бу ерде киминъыз комюльди?

—

— Ким олса-олсун, мадам ки, дуа этесинъыз, о алда Алла рамет эйлесин.

Бираз девам эткен сукюнеттен сонъ, обачыкъ башына чёктик. Къадын бир элинен чечеклерни охшай эм де яваш сеснен лаф эте.

— Украинадан келем, амма, асылында Акъмесджитлим. Бу ерде эки огълум ве къоджам комювли. Оларны чека къуршунлады. Огъулларым Врангель ордусында

хызмет эте эдилер, бири офицер, дигери адий аскер эди. Акъайым да инкъилябдан эвель чар ордусында офицер эди. Биринджи дюнья дженкинде яралангъан сонъ истифагъа чыкъкъан эди. Врангель ордусы Къырымны терк эткен сонъ биз мында къалдыкъ, кешки къачкъан олгъайдыкъ.

Сёзлерини битирмеди. Къычырып-къычырып агъламагъа башлады. Мен онъа теселли береджек олдым:

— Эки сенеден берли бу ерде сизден башкъа кимсени расткетирмедим, — дедим.

— Эбет, кельмезлер. Эр кес къоркъа. Мен де эки йылгъадже олюлеримни зиярет этмеге джесаретленмедим. Энди манъа не япсалар япсынлар, акъайымны ве огулларымны зиярет этмеге къарар бердим. Олюлеримиз огюнде сонъки борджумызны одемесек олурмы? Яшлы козьлерини сильди ве яваш давушнен девам этти. — Мени анълагъанынъыз, олюлериме меним киби ичтен итираам эткенинъиз ичюн сагъ олунъыз, огълум.

Бу вакъиадан сонъ да шу къадыннынъ геджелери келип, азиз олюлерининъ башында дуа эткенини корьдим. Бир кере кене янына бардым, незакетнен селям берип, дуасыны битирмесини беклеп турдым, сонъра: «Сизни хайырлайым, ханым, олюлеринъизни яд этмек ичюн бу ерге келесинъиз», — деп сёз башладым.

О терен-терен кокюс кечирди.

— Эбет, оларны зиярет этмеге келем, — деди. — Келем амма якъында Украинагъа, Харьковгъа кетеджегим. Артыкъ аятта ялынъыз къалдым, не ишлейджегимни бильмейим, талийим бойле экен иште...

Юреги яныкъ бу къадыннынъ алына пек кедерлендим. Онъа ярдым этмек ичюн не япа билирдим? Къырымда онынъ киби юреги яныкъ бинълердже къадын, эркек, ана ве севгили бар эди. О да буларнынъ бири эди. Чылдыргъан большевиклер тарафындан теселлисиз адджыларгъа гъаркъ этильген бир ана, бир къадын... Ичим бир кере даа дешетнен сызлады. «Дертлеримиз бир... Къы-

рымны къртурмакъ ичюн курешемиз. Олюлеримиз бу къара топракъта ятар экенлер, эм артта кългъанларны къртурмакъ, эм де оларнынъ рухларыны котермек ичюн даа чокъ чалышмалымыз...» диерек озь-озюме бир кере даа емин эттим. Сонъра бир эйкель киби тим-тик тургъан къадынгъа элимни узаттым.

— Бельки бир даа корюшмемиз, ханым, — дедим, — талийнинъ не азырлагъаныны бильмек кучъ. Бизим талийлеримиз большевиклернинъ элинде бир оюнджакъ олды. Амма рухтан тюшмейик, эпимиз бу севимли топракъ ичюн курешейик.

Къадын солгъун юзюни инджи данелери киби суслеген козьашларыны элинен сильди.

— Танъры сизлерге къувет берсин, — деди. — Биз сизинъ киби инангъан ве бу курешке инамнен берильген адамларгъа ишанамыз.

Оны бир даа расткетирмедим. Ким бильсин, анги диярларда яныгъыны ятыштырмакъ ичюн чырпынып юредир.

Вазнет кеттикче агъырлашты. Арбий укюмет адамларнынъ сокъакъкъа чыкъмаларыны биле ясакъ эте. Дигер тарафтан девлет къруруджылыгъында эксериетнинъ рус олмаювы русларнынъ зытына токъуна. Бу вакъытта адамларнынъ агъызында бир лаф юре эди. Совет арбий комиссары олгъан Троцкий Варшавада уфакъ бир тюкяннынъ саибн олгъан бабасына телеграмма ёллай. «Баба, мен Москвадам. Ишлерим пек яхшы. Комиссарым. Кремльде яшайым. Товарищлерим де бар. Кель, корерсинъ.» Троцкийнинъ бабасы телеграмманы алгъан сонъ пек севине ве поезднен Москвагъа келип чыкъа, кельгенинен Москванынъ энъ къалабалыкълы ери олгъан Сухаревский базарына бара. Бир алыш-веришчининъ базардан башкъа бир ерде булунмайджагъыны тюшюнгени ичюн базарда расткельген адамлардан «Лёвочканынъ тюкяны къаерде?» деп сорай бере. Кимсе Лёвочканы танымай.

Ниает, бирисине джебиндеки телеграмманы чыкъарып косътере. Окъугъанлар онъа Кремльнинъ къаерде олгъаныны анълаталар, чюнки адамлар бу къартнынъ мешур Троцкийнинъ бабасы экенини анълайлар. Къарт Кремльге бакъып тааджиплене. Не мухтешем биналар. Демек, Лёвочка иштирак эткен ширкет бойле муаззам бир шей олмалы. Ичери киреджекте Троцкийни сорай, онынъ бабасы олгъаныны анълата. Бу адны эшиткенлер деръал ерлеринден турып, къарткъа ёл берелер. Троцкийге бабасынынъ кельгенини бильдирелер. Огълу бабасыны аман янына чагъырта, баба-огъул къучакълашалар, опюшелер, сонъра, къонушалар. Къарт огълунынъ бюросына тааджиплене: масалар, отургъычлар, шкафлар, телефонлар ве иляхри. Буюк ве йымшакъ креслогъа отургъан огълунынъ салмакълы ишке ортакъ олгъаныны анълай. Диварда алтын ялдызлы черчивелер ичинде сакъаллы адамларнынъ ресимлери асылгъан, оларнынъ арасында огълунынъ да ресимини коръген сонъ къарт текмиль шашмалай.

Къарт этрафны тедкъикъ эткен сонъ огълуна чевириле. Троцкийнинъ белинде пыштав корип, пек къоркъа, маса устюнде даа бир пыштавны коръген сонъ мийи бузлай. Демек, онынъ Лёвочкасы чифт-чифт пыштавлар ташымакъ зорунда къалгъан. Онынъ занынджа огълу буюк трестлернинъ ёлбашчыларындан бири... Къарт буларны тюшюнгенде Троцкийнинъ одасына бир чокъ адамлар кирип-чыкъалар. Огълунынъ къонушмасындан, тавурындан эписининъ буюги олгъаны анълашыла.

Сырасы иле большевик шефлеринден Каганович, Каменев, Зиновьев, Дзержинский огълунынъ одасына кирип-чыкъалар. Эр кересинде баба: «Бу да бизимкилерденми?», деп сорай. Огълунынъ: «Бизимкилерден» деген джевабыны эшитип пек мемнюн ола. Амма тазбаш бириси киргенде огълу еринден атылып тура, онъа итираммнен ер косътере, о адам да чокъ назланмадан

косътерильген креслогъа къуруна. Тазбаш чыкъып кеткен сонъ къарт «Бу да бизденми?» деп сорай.

— Аман баба, яваш къонуш, — дей огълу телашнен. — Бу бизге товарищ, амма кендиси бизимкилерден дегиль, — дей.

Къарт ачувлана: «Мадам ки, бизимкилерден дегиль, не ичюн оны аранъызда тутасынъыз? Къувынъ кетсин!» дей.

Къартнынъ сеси юксельген сонъ Троцкий эгилип, бабасынынъ къулагъына шойле дей: «Яваш ол, дедим баба, о Ленинград ве ширкетнинъ патенти онынъ адындадыр. Анъладынъмы?».

Троцкийнинъ бабасы анъладымы-анъламадымы, бильмейим, амма бу вакъиадан сонъ «Патент кимнинъ адына» ибареси рус миллетининъ тилинде узун муддет яшады ве дегерини гъайып этмеден яшайджакътыр даа...

НЕ ИЧЮН КУРЕШТИК?

Русиеде эр кунъ бинълернен адамларнынъ ачлыкъ-тан ольген вакъты. Большевик зулумына къаршы курешмекнинъ озю азлыкъ эткендай бир де ачлыкъны енъмек керек. Инсан огълу Ватаны ичюн эр шейге къатланыр, амма ачлыкъ пек фаджиалы эди. Сокъакълар ишсиз ве хырсыз адамларнен толугъа. Бу арада мен де ишсиз эдим. Кечинмек ичюн эвдеки шейлерни сатмагъа меджбур олдым. Амма эр шей битмекте эди. Бу арада Туркменистаннынъ Къаракъум чёллеринде 26 Баку комиссары ольдюрильгени акъкъында хабер кельди. Шу ишни меньшевиклер япкъанлар. Бу вакъиадан сонъ большевиклернен меньшевиклернинъ арасындаки зиддиет даа къызгъынлашты.

Ленин халкъкъа топракъ, сербестлик ишандырып иш башына кече, амма ишандыргъан шейлерининъ

бирисини япмай. Халкъ алдангъаныны анълагъанда Лениннинъ тоталитар режими энди тикленген эди. Пролетар диктатурасы байрагъына ишанып алдангъан миллионларнен адамлар къырылды, тюръмелерге къапатылды. Бир заман отъмек ве топракъ ишандырылгъан койлюлер меджбурен колхозларгъа кирсетиле, эр шейден марум этиле, эки юз миллионлы Русие ойле бир чыкъмазгъа кире ки, артыкъ не огге кетмекнинъ, не де арткъа къайтмакънынъ чареси къалмай. Рус миллетининъ агъызында тек бир джумле долаша: «Биз не ичюн курештик ве не ичюн курешмектемиз?».

Ишсизлик ве парасызлыкътан не япадагъымны бильмейим. Бу фена вазиятке бакъмадан, ичимдеки куреш къарары эксильмеди, аксиндже, артты. Бу вакъытта Тотайкойде ачылгъан оджалар техникумына талим-тербие мудири ве тюрк тили оджасы оларакъ тайинлендим. Кене чалышмакъ имкяны булунгъанындан пек мемнюн эдим. Янъы бир шевкънен ишке кириштим. Вазият баягъы яхшылашты. Атта 1922 сенеси къырымтатар тилининъ сарфыны, 1924 сенеси тюркче алфавит китабыны азырлап нешир эттирдим.

Бу арада большевиклернинъ тазыйкъы эп артты, зиялыларнынъ арекет этмеси къыйынлашты. Зира, большевиклер эр шейден эвель яринки оджаларны эльге кечирмек, оларны коммунист идеологиясынынъ даркъатыджыларына чевирмек истегенлери ичюн фаалиет меркези оларакъ бизим техникумны сечкенлер. Бойле шараитте илим ичюн, халкънынъ келеджеги ичюн курешмек агъыр эди. Бундан толайы чалышмакъ ичюн башкъа бир ерге кетмек керек олды. Ниает, бир къараргъа келип, Дагъыстангъа кетмеге арекет эттик. Арамызда Сарбонна университетини битирген Эдем Февзи аркъадаш да бар, эпимиз еди киши эдик. Мен Темирханшурадаки педагогика техникумында

тильден дерс береджегим. Янъы ишиме авес ве иманле кириштим. Айры-айры къавмларгъа менсюп мусульман балаларына тюрк тилини огретмек инсангъа эминлик дуйгъусы бере.

1924 сенеси Бакуда топлангъан тюркшынаслар къурултайында Дагъыстан делегаты оларакъ иштирак эттим. Къурултай Советлер Вирлигининъ тюркий тилли джумхуриетлерининъ латин элифбесине кечювини азырлав гъаеси алтында топланды. Мен де латин элифбенинъ къабулы иле багълы бир грамматика ве элифбенинъ азырланмасы теклифине араретле къошулдым. Факъат бу къурумнынъ бир кунъ ола коммунистлер тарафындан бозуладжагъына да ишана эдим. Руслар, эльбетте, буюк бир кутъленинъ уянамасыны ве бир тильде къонушмасыны, бири-бирине багъланмасыны арзу этмейджеклер. Тюшюнджелеримни азачыкъ делегат аркъадашларыма анълаттым. Баку къурултайы бизим ичюн зафер дениле биледжек бир нетидженен битти, амма, арадан бираз вакъыт кечкен сонъ Кремль бу заферни янъы къарарнен балталады.

Дагъыстанда чешит тюрк къавымларынынъ муштерек тили оларакъ къабул олунгъан тильде къонушылмайджакъ ве окъутилмайджакъ, эр къавым кенди тилинде язаджакъ ве къонушаджакъ. Бу къарар къаршысында не япаджагъымны тюшюндим. Бундан сонъ Дагъыстанда къалувымдан не файда? Бутюн гъайретим бошкъа кетти.

Туркменистаннынъ маариф комитетинде аркъадашларым мени севинчене къаршыладылар. Баку къурултайында таныштыгъым озъбекистанлы ве туркменистанлы делегатлар мени араларында коръмек истегенлерини о вакъытта айткъан эдилер. Ашхабад педагогика техникумында окъув ишлери мудири ве тюрк тили оджасы оларакъ чалышып башладым.

ЁКЪ ОЛСУН НАМУС

Ишим яхшы кете эди. Къарачай-Черкес халкъ маарифинден бир теклиф кельди. Педагогика ве тюрк тилинден бир-эки дерс бермемни истейлер. Теклифни мемнюнликнен къабул эттим, апайым ве балаларымны яныма алып ёлгъа чыкътым. Оджа аркъадашларымдан Эдем Февзи (Козъайдын) да бизге къошулды. Агъыр ёлджулыкътан сонъ Къарачай-Черкесиянынъ баш шеэри Батталпашинскийге келип чыкътыкъ. Кубань озени боюнда олгъан Батталпашинский (Баттал Паша, тюрк пашаларындан экен) гузель бир шеэр эди. Бизим кельгенимизге мында къувандылар. Биз кечирген бир къач дерс пек яхшы фикир догъурды, оларгъа юксек къыймет кесильди.

Къырымгъа къайтыркен, ичимдеки раатсызлыкъ кене уянды. Генчликни эр саада тербие этмек, оларгъа догъру ёлны косътермек бизим боюн-борджумыз эди. Бизим киби сайыджа аз олгъан ве юксек гъаенен ашлангъан оджаларнынъ огюнде чокъ месулиетли вазифе тургъаныны анълайым. Мен буларны поезднинъ сарсынтылары алтында тюшюнем, кендимни янымдакилерден айры бир дюньяда ис этердим. Поезд Ростов-Дон шеэринен келип чыкъкъандже мен япыладжакъ ишлер ве Къырымнынъ келеджеги акъкъында тюшюнджелерге далгъаным, бир сарсынты мени тюшюнджелеримден айындырды. Бу ерде секиз саат къаладжагъымыз белли олгъан сонъ шеэрни сейир этмек истедик. Орталыкъ хырсызлар ве чешит доландырыджыларнен толугъа эди. Сейирни невбетнен япаджакъ олдыкъ. Башта Эдем Февзи кетти, бизлер балаларнен шейлеримизнинъ янында къалдыкъ. О бир сааттен сонъ кельди, мен кеттим. Шеэрни экиге айыргъан буюк джадде бою кеттим. Сокъакъта трамвайдан гъайры эр шей бар. Тюкянларда фиатлар

къарардан зияде юксек эди. Кетер экеним, джадденинъ юкъары тарафында бир шамата къопты, бир топ адам багъыра-чагъыра бу якъкъа чапып кельмекте эди. Олар якъынджа кельген сонъ, эки генчни къувалап келеяткъанлары анълашылды. Генчлернинъ бири къыз, дигери огълан — экиси де анадан догъма чыр-чыпакъ эдилер. Олар бири-бирилерининъ эллерини тутып, къоркъунен къачмакъталар. Олар янымдан кечер экенлер, кокюслеринетакъкъан къырмызы басма узерине без арифлернен «Долой стыд» деп язылгъаныны корьдим. Демек, «ёкъ олсун намус». Чыпакъ яшлар бир эв ичине кирип сакъландылар. Эвнинъ янындаки багъырышувлар ве куфюрлерден мейдангъа кельген бир увулты инсанни сагъыр этеджек дереджеде эди. Мен булунгъан еримден яваш-яваш узакълаштым ве пек догъру япкъаным, чюнки бираздан сонъ форма кийген адамлар о ерни сарып башладылар. Булар чекистлер, къызыл орду аскерлери, комсомоллар эдилер. Бирден къуршун сеслери эшитильди, адамлар тараф-тараф олдылар, яралангъанлар ерге серильдилер. Мен озюм тургъан ерни терк эттим, чапа-чапа станциягъа келип еттим. Укумет насыл шараитте насыл арекет этмек кереклигини биле. Акъмесджитке кельген сонъ мында вазиятнинъ даа фена олгъаныны анъладыкъ. Акъмесджитнинъ аман-аман бутюн залисини мусульман тюркий халкълар тешкиль эте эдилер. Мусульманлар исе бойле намуссызлыкъны ич вакъыт япып оламазлар. Шеэрнинъ эр тарафында халкъ телюке алында. Совет укумети бу ерде озь зулумыны даа зияде кечире, Акъмесджиттеки бутюн мусульманларны къуршунгъа тиздире биле. Коммунистлернинъ бутюн шеэрлерде къургъан тертиптери ичтимаий ахлякъкъа къаршы, Коммунист ахлякъы адыны ташыгъан бир ахлякъсызлыкъ эди. Коклерге котерилип макъталгъан шаир В. Маяковский бу джемиетнинъ лидерлеринден бири эди. Шаир Маяковский Назим Хикметнинъ устазы эди. Маяковский Москвада отельнинъ пенджересинден

озюни ташлап ольдюрди. Оны унуттылар, сонъра бир даа хатырлады ве котердилер. Комсомол шаири Есенин де Ленинграддаки Астория отелининъ учюнджи къатындан озюни ашагъы ташлады ве ольди. «Огонёк» меджмуасында хызмет эткен Зоя адлы къыз озь-озюни ольдюрюв зынджырындаки алкъалардан бирини тешкиль этти. Бойле вакъиалар саймакънен битмез. Намус олмагъан ерде видждан, адалет ола бильмез.

ИЛЕРИ СЮРЪМЕК

1926—1927 сенелери Туркменистаннынъ бутюн койлеринде ана тилинде башлангъыч мектеплер тешкиль этмеге къарар бериле, лякин бу мектеплерни оджаларнен темин этюв меселеси мушкюль эди. Меселени чезмек ичюн койлерде он секиз яшындан юкъары олгъан генчлер курсларгъа джелъп этиле ве элифбени огренип етиштирмеден мектеплерге тайин этилелер. Бир муддет сонъра бу эр шейден хаберсиз оджаларны яз татилинде кене курсларгъа топлайлар. Янъы азырлангъан оджаларнынъ бильги севиеси шашыладжакъ дереджеде зайыф эди. Бу да етмеген киби укюметнинъ къарарынен мектепнинъ биринджи сыныф талебелери экинджи сыныфкъа, экинджи сыныфтакилер учюнджиге... кечирильди, сонъки сыныфта окъумакъ керек олгъанларгъа мектепни битиргени акъкъында шеадетнаме берильди, вакътындан эвель къопарылгъан чий мейва киби олар юксек окъувларгъа ве академияларгъа толдурылды. Бу усулгъа совет Русиесинде «выдвижение» (илери сюръмек) дениле эди. Бу нени темин эте, файдасы неден ибарет? Бу тез суретли усулнынъ бутюн сааларгъа тедбикъ этилюви нетиджесинде аз вакъыт ичинде эр ер талебелерге, оджаларгъа, ассистентлерге, академиклерге, профессор ве алимлерге толып къалды. Булар Сибирь

орманларында етишкен бир неви мантарларгъа бенъзей эдилер. Ана тиллеринде язылгъан не фен, не эдебият ве не де илим китаплары бар, оларнынъ исе, затен, бойле шейлерге ихтияджы да ёкъ киби эди. Бешинджи сыныфтан юкъарысында русча язылгъан китаплардан дерс кечелер. Рус тили туркмен тили киби ресмий тиль, тюрк тили совет топракъларында ресмен ясакъ олунды. Тюркчилик фикрин ортагъа ташламакъ гъает телюкели, бутюн окъувларгъа рус профессорлары ве алимлери тайин этилелер. Буларнынъ чокъу «выдвиженец» фикри эсасында тайинлене. Эписи большевиклерге садакъатыны исбат эткен кимселер. Асылында рус олмагъан бир халкъ кутълеси арасында япылгъан акъым рус акъымы эди. Бу акъымгъа къаршы кетмек истегенлерге я миллетчи, я тюркчи, я да халкъ душманы тамгъасы басыла.

ГПУ тазыйыкъыны эп арттыра ве энъ уфакъ адисени джинает санаракъ, чешит чарелер коре. Партия мектеби оджаларындан бирининъ англиз басмасындан тикильген кольмек кийип келюви талелелерде шубе догъура, меселе джиддийлеше, ишке деръал ГПУ къарыша, сыкынтыларгъа даяналмагъан оджа иштен бошамагъа меджбур ола. Меним акъкъымда да «алтын юзюкли оджа» деген сёзлерни эшиттим. Бу киби сёзлер ГПУнынъ къулагъына тез барып еткенини бильгеним ичюн, дюньянынъ эр еринден адет олгъан ве алидженап мана ташыгъан нишан юзюгини пармагъымдан чыкъармакъ зорунда къалдым. Мусульманларда адет олгъан суннет большевиклер ичюн къоркъунчлы бир джинает эди.

ЧОКЪ АДЖДЖЫ ВЕ ЭКШИ ЕМЕКЛЕР

Лениннинъ инкъиляпчы Р. Каплан тарафындан атылгъаны ве яралангъаны акъкъындаки хабер халкъны севиндирди. Бутюн миллет Лениннинъ джа-

ныны бир ань олса да, эвель алмасыны истеп Танъры-гъа дуа эте. Ленин къуршун ярасындан текмиль къуртулып оламай ве бойледже даа чокъ къан акъызмакъ зевкътындан марум къала. Ленин ольгенден сонъ, онынъ олюми акъкъында чешит эмиш-демишлер даркъалды: оны зеэрли окънен аткъан, онынъ коммунист ёлдашлары зеэрлегенлер ве иляхри. Лякин энди меселе Лениннинъ ерине ким оладжагъында эди. Халкъ арасында юрьген фикирлерге коре, бу Троцкий ола биле. Чюнки Троцкий «къанлы ватандаш деври» деп адландырылгъан арбий коммунизм деврининъ энъ мешур къараманларындан эди. Къылычынен пролетар диктатурасыны къорчалагъанларнынъ энъ бириджиси о эди. Троцкий ве Зиновьевнинъ айткъанларына коре, Ленин олюминден эвель: «Меним ериме укюмет башы оларакъ Рыковны кечиринъыз. Сталинни узакълаштырынъыз. Буны япмакъны кечиктирменъыз, акс алда о эпинъызге чокъ экши ве чокъ аджджы емеклер едиреджектир..» деп васиет эткен экен. Бунынъ не дереджеде керчек олгъаны белли дегиль.

Лениннинъ олюминден сонъ аз бир вакъыт Халкъ комиссарлары реиси оларакъ Рыков сайлана. Сталин партияда баш кятип оларакъ пекине, кучъ топлай, партияны девлеттен, укюметтен юксек къоя ве нетиджеде укюметни де, девлетни де озъ элине ала. Энди коммунист партиясы эр шейден устюн эди, партиянынъ да устюнде исе Сталин деген бир шахс булуна.

Тедбирли ве айнеджи Троцкий Къызыл орду комиссарлыгъы вазифесинден бошатылгъан сонъ Сталиннинъ даа нелер япа биледжегини анълап, дженюбий Америкагъа кете, факъат коммунист балтасы о ерге де барып ете ве оны ольдюре.

Сталин чекинеджек киби бир ракъиб къалмай, о сакъынмайып озъ фаалиетини башлай...

СИБИРЬ ЧЫБАНЫ

Бутюн мемлекетте телюкелик, раатсызлыкъ уюм сюре. Эр кес раатсыз, эр кеснинъ юрегини насылдыр кедерлер, шубелер тельчелейлер. Бу шубе къоранталаргъа сокъулып кирди, апайнен акъай, бабанен эвлят арасында кечти, анлелер бозулып башладылар. Раатсызлыкъ ели эп шиддетлене.

Бир кунъ оджалар одасында бир оджанынъ чокъ перишан алда отургъаныны коръдим, озю имтиан къагъытларыны къарыштыра, хаялы исе башкъа ерлерде эди.

— Достум, сенинъ бир дердинъ бармы?—деп сорадым.

Санки бу сёзюмни беклер киби, къагъытларны маса устюне ташлады, артына ясланды ве аджыныкълы давушнен:

— Пешиме тюштилер, Бекторе, — деди.

Бир шей сёйлемедим, затен, бунынъ ичюн не сёйлемек мумкюн? Амма къонушам, бир шейлер айтмакъ керек.

— Эминсинъми? Не вакъыттан берли такъип этилесинъ?

— Эльбетте эминим, — деди. — Учъ кунъден берли пешимделер. Не ичюн такъип этелер, менден не истейлер? Сёйле Бекторе, илим адамы олмакътан гъайры не сучум бар меним? — сеси юксельди. — Истегенлери киби талебе етиштирмейимми? Даа не япайым? Тюркчи олгъаным ичюн мен къабаатлы дегилим, бойле къабаат олмай, мен оны бир заман танывам.

— Сакин ол, достум, — дедим. — Къычырма, бирев эшитмесин.

— Сен акълысынъ, Бекторе, сакът олмакъ керек. Меним кимсем ёкъ, сенинъ киби бир достум да олмаса, не ишлерим. Къардашымны Сибирьге сюрдюн эттилер. Онынъ ич бир сучу, ич бир гунасы ёкъ эди. Не себептен

бойле яптылар? Бир илим адамы олгъаны ичюнми? Бельки де энди ольгендир. Меним де сонъум эйи дегиль. Ичимден дуям.

Бир кунь мектепке кельгенде достумнынъ хаста олгъаныны сѝйледилер. Барып ал-хатыр сорамакъ лязим, амма къоркъам, онынъ хасталыгъы пек къоркъунчлы хасталыкъ — ГПУ пешине тюшкен. Эр алда бармагъа къарар бердим. Мени шашкъын бир къияфетле къаршылады, сагълыгъы бир ёрукъ олса да озю афакъанлы, лафымыз къавушмай. Илим акъкъында лакъырды этип башлагъанда къапы ачылып, ичери гузель бир рус къадыны кирди. Гурь сия сачлары омузларына тѝкюле эди. Озю чокъ гузель, факъат бакъышлары сувукъ эди. Йигирми беш яшында олгъан бу къадын гъает сербест къонуша, аркъадашымнен аралары якъын корюне, бизге чай къайнатмакъ ичюн ашханеге кеткен арада суаль назарынен достума бакътым.

— Эмшире, — деди. — Зорнен мусаллат эттилер башыма.

Эбет, ГПУнынъ япып оламайджакъ иши ёкъ эди. Чайны ичер-ичмез къалкътым.

Достум мени къапыгъадже озгъармакъ макъсадынен артымдан келе эди, бир арада къулагъыма эгилерек:

— Бу бир джасустыр, — деп фысылдады. — Дикъкъатлы ол. Бильсенъ, не къадар къоркъам.

Арадан айлар кечкенине бакъмадан, аркъадашым, мектепке къайтмады. Бир кунь мектепке кельгенимнен аркъадашлар мени бир кенаргъа чекип, бу туркмен алимининъ агъыр хаста экенини сѝйледилер. Онынъ энъ якъын досту мен олгъанымны биле эдилер ки, буны манъа айтмаларында бир мана бар эди. «Бар, барып, оны биз ичюн де зиярет эт», дедилер. Кеттим, аркъадашым керчектен де агъыр хаста эди, тосат-тосат агъызындан къан акъа. Мени корьгенинен сѝнюк козьлери парылдады. Араретле элимни сыкъты, козьашлары чыбырды.

Атеш киби янгъан эллерини авучларым ичинде тутып, теселли бермеге тырыштым. Башыны ястыкъ узеринде сагъгъа-солгъа саллады:

— Бу ишнинъ сонъунда къуртулыш ёкъ, — умютсиз козьлерини юмды, сонъра, — сибирская язва, — деди. — Сибирь чыбаны... Анълайсынъмы? Зеэрлендим. Бу къадыннынъ элинен зеэрледилер мени. Яваш-яваш дуйдурмадан яптылар.

Анълайым. Бу адам ГПУнынъ къурбанларындан бири эди, онынъ режиминде не илим адамынынъ, не де башкъа меслек саибининъ дегери бар эди.

Учъ кунъден сонъ аркъадашымыз кечинди. Диний адетлер ясакъ этильген олса да, кучюк бир мерасимнен комдик. Заваллы достум, кучъ-гъайрети джошкъан, буюк ишлерге икътидары олгъан вакъытта эбедиетке кетти. Бельки арагъан раатлыгъыны анда булар.

ОГЪУЛ БАБАСЫ ИЧЮН МЕСУЛЬ ДЕГИЛЬ

Кучюктен буюккедже эр кес незарет алтында. Большевиклер бу ишни о къадар илерилеттилер ки, система алына кетирдилер. Анкета денильген бир усул тедбикъ этильмеге башланды.

Бир кунъ акъшам эвге келип, яринки дерслерге азырлана эдим. О акъшам кучюк огълумнынъ урькек бир алы бар эди. О балалар багъчасына къатнай эди.

Тена бир вакъыт тапып, бала яваштан манъа якълашты ве къулагъыма:

— Баба, бугунъ балалар багъчасында манъа анкета толдурттылар, — деди. Сонъра даа яваш бир сеснен: «Ананъ, бабанъ Аллагъа ишаналармы», дедилер. Ишанмайлар, дедим. Яхшы айткъаныммы, баба? Аркъадашларым Коля ве Таня да ойле сёйледилер.

Не джевап береджегимни шашырдым. Беш яшындаки

баладан бойле сорала билирми? Бу насыл видждан. Эгер «эбет, ишаналар» деген олса, озю бильмеден бизим ичюн фена бир акъибет азырлайджакъ эди. Коммунист режими динни-инамны бойле этип йыкъа. Бу тазыйыкъ адамларны ялан айтмагъа меджбур эте. Орталыкъта демократия ёкъ, террор исе эп къуветлене.

Огълум о кучюк къафасынен эпимизни къуртаргъан. Кулюмсирейджек олып тырыштым:

— Эбет, огълум, догъру айткъансынъ. Шай амма сен Аллагъа ишанасынъмы?

— Табий, инанам, баба.

— Аферин, огълум.

Бала сёйлегенлеринден ве меним айткъанларымдан мемнюн олып, ойнамагъа башлады. Оюнджакъларынынъ янына кельген сонъ бир анъ эвельси лафлар къафасындан силинди. Мен исе эп тюшюнем, чюнки балаларымнынъ Танърыгъа инангъанларыны, динлерине багълы къалмаларыны истейим, коммунистлернинъ бунъа насыл мани ола биледжеклерини анъламагъа тырышам. Ана-баба ве эвлят мунасебетлерини зайыфлатмакъ, къоранта мунасебетлерини перишан этмек истеген большевиклерге коре Танърыгъа ишанмакъ буюк джинает эди, чюнки олар Алланы ве динни бир тамам инкяр этелер.

Алланы инкяр этюв фикрининъ байракъдары Ленин эди. «Дин теселли бериджи бир афёндыр. Инсанларны Алла яратмады. Инсанлар Алланы яраттылар» диерек, маневий ишанчларны ёкъ этмек гъаесини кутти. «Хусусий мулъкчиликке базангъан дин, девлет ве укюмет зорбалыкътыр. Бу зорбалыкъны биз иджат этмедик. Зенгинлер сыныфы тюшюнип чыкъарды. Пролетар сыныфыны къул киби истисмар эте бильмек ичюн динни тюшюнип тапкъанлар, Алланы тюшюнип чыкъаргъанлар, пейгъамберлер, укюмдарлар, ханлар, бейлер кенди менфаатларына коре айле, мулъкиет, ватан, видждан, инсан, инсаниетлик киби гъаелерни тюшюнип

чыкъара, халкъны къандыра, бойледже, эллериндеки икътидарны муафаза этелер. Биз зорбалыкънен иш корьмеймиз ве зорбалыкъ истемеймиз. Итираф этемиз ки, шимди совет девлети де бир девлет олгъаны ичюн шубесиз зорбалыкътыр. Лякин совет девлети шимдилик зарур, мувакъкъат бир девлеттир. О тарихта ве ер юзюнде екаяне пролетар девлетидир. Онынъ этрафы капитализм девлетлеринен сарылы. Олардан къорунмакъ ичюн девлетке ве ордугъа мухтаджмыз. Ер юзюнде сыныфсыз коммунист девлети къурулгъан сонъ дженнетке ихтиядж къалмайджакъ ве дюнья дженнетке дёнеджек, ондан сонъ пролетар сыныфы сербестликте ве ферахта яшайджакъ. Факъат шимди бир чокъ зорлукъларгъа, кучлюклерге ве марумнетлерге къатланмалы».

Ленин ве дигер большевик лидерлери бунынъ киби манасыз, мантыкъсыз, дадсыз нуткълар, гъаелерни ортагъа ташлайлар. «Огъул баба ичюн месуль дегильдир» шиарыны ортагъа чыкъардылар. Ленининъ ортагъа аткъан ве сонъра бутюн коммунистлер бирдемликнен къолтуткъан фикирлер булар эди. Бунъа бакъмадан, инсаннынъ шахсиетини тайин этмек ичюн къулланылгъан анкеталарда энъ муим ери шахснынъ сой ве несилине аит суаллер эди. Шу анкета вастасынен эксери алларда истедиклери малюматларны ала биле эдилер.

ФИТНЕ

1930 сенеси. Туркменистаннынъ бутюн койлеринде тоталитар режимге къаршы аякъкъа тургъан халкъ Ирангъа, Афгъаныстангъа, я да Къаракъум чёллерине къача, малларыны, джанларыны большевиклерден къуртармагъа тырыша эди. Большевиклернинъ кулакларны сыныф оларакъ битирюв акъкъындаки къарары укъомге кирип башлады. Бу къарар эсасында

кулакларнынъ маллары мусадере этиле, озьлери юртларындан сюргюн олуна, къуршунгъа тизилелер. Девлетнинъ зорнен къабул эттирмек истеген бу колхозлардан къачкъан намуслы, ватанпервер ве чалышкъыр инсанларгъа басмачы тамгъасы басыла. Олар колхозларны талавда, санайыда хиянетликлер япувда, коммунист ве комсомолларны ольдюрювде ве даа бир чокъ ишлерде къабаатланалар. Джинаетлернинъ эписи девлет тарафындан тешкилятландырыла.

Бойле къарышыкъ куньлерде, бир дефа, гедже къапымыз йыкъыладжакъ киби урулып башлады ве бизлер эеджанле уандыкъ. Еримизден туруп, апайымнен бир-биримизге бакътыкъ. Онынъ козьлери тегерекленген, къальбининъ чырпынтысыны токътатмакъ истер киби эллерини кокусине басты. Яваштан:

— Бу кельгенлер... Аджeba? — деди.

— Къоркъма, — дедим, апайымпынъ не тюшюнгени белли эди. — Мен бакъарым.

Къапыгъа якълашаракъ эеджанлы сеснен:

— Ким о? — деп сорадым.

— Меним... мен... Бекторе, къоркъманъыз.

Сесни таныдым, кельген доктор Девликъанов эди. Онен якъын дост эдик. Корюниши эеджанлы ве телашлы.

— Афу этерсинъиз, сизни кеч маальде раатсыз эттим, мени бугунъ ГПУгъа чагъырдылар, Къаракъумгъа ёллайлар, анда басмаджыларнен укюмет кучьлери арасында дженк кете экен. Дейджегим, самолётнен кетеджекмиз. Мен укюмет кучьлери тарафында арекет этеджегим. Къадыныма ве балаларыма козь-къулакъ олып турманъны сенден риджа этем.

Мен аркъадашымнынъ риджасыны ерине кетиреджегимни айтып, онъа теселли бердим. О кеткен сонъ ятакъ одасына кирдим. Апайым пек раатсыз эди.

— Не ичюн санъа кельген, онынъ башкъа досту ёкъмы ёкъса? — деди о.

— Демек, манға ишана экен, раатсыз олма, — деп кулюмсиредим.

Экимизнинъ де ичимизни шубе кемирмекте. Бу режимнинъ алы белли, достны досткъа душман эте, фитнелер, усуллар тюшюнип тапа, озюнен разы олмагъанларыны тапып, ёкъ эте. Бойле усуллар акъкъында чокъ эшиттик. Бельки достымнынъ келюви ГПУнынъ бир усулыдыр. Бельки, амма миллий дуйгъулары къуветли инсанлар бу киби тузакъ ве усулларгъа боюн эгмейджеклерини яхшы биле эдим.

Дёрт-беш кунъ сонъра докторнынъ шеэрде экенини бильген сонъ, зияретке бардым. Мени къарардан зияде бир самимиетнен къаршылады. Теляшлы эди.

— Бекторе, бугунъ мен де санъа бараджакъ олып тура эдим. Насылсынъ? Не бар, не ёкъ?

Истекнен къонушса да керекли бир лаф айтмады. Ниает, язы масасынынъ чекмеджесини чекти ве о ерден чыкъаргъан эки кягъытны манъа косътерди.

Бирининъ устюне «Миллий мустакъиллик» дигерининъ устюне «Туркменистаннынъ азатлыгъы» деп язылгъан.

— Иште, сеяатымда буларны эльде эттим, — деди доктор, бу беяннамелерни Къаракъум исьянджылары нешир эткенлер.

Бунынъ бир фитне олгъаны белли эди. Бойле заманда бойле весикъаларны кимсе янында ташымаз, я да эвинде сакъламаз. Айретнен юзюне бакътым. Амма беяннамелерни элиме алмадым. О исе алгъанымны истер киби эп манъа узата. Юзю сарарды ве терледи. Одада терен сукюнет асыл олды.

— Аман доктор, не япасынъыз, бойле беяннамелерни эвде сакъламакъ не къадар телюкели олгъаныны бильмейсинъизми? Оларны деръал ёкъ этмелисинъиз, башынъыз белягъа къалыр.

Шашырды, бир шей сёйлемек истей, амма агъызыны

ачалмай. Беяннамелерни чекмедже ичине текрар кѡйды ве килитледи. Арамызда кѡнушаджакѡдайын бир шей кѡалмагѡан эди. Бизлер башкѡа-башкѡа адамлар эдик. Мусааде истеп, еримден турдым.

Тышта ава яхшы эди. Кетем ве бойле бир илим адамынынѡ бойле кѡркѡунчлы ишке насыл тутунгѡаныны тюшюнем, артымдан излейиджи келип-кельмегенини де козь кѡыйыгѡындан козетип барам. Эвде де бу тюшюнджелернинѡ тесири алтында эдим. Большевиклер эр не эсабына олса да озь режимлерини яшатмакѡ ичюн бойле зайыф ирадели адамларны сындыра ве табий этелер.

Демек, ГПУ меним пешиме тюшкен. Олар нени беклейлер? Алла бильсин.

Акѡшам эвде апайымнынѡ суаллеринден кѡачынып, докторнынѡ лафларыны айтмакѡ истемедим. «Не ичюн менден гизлейсинѡ?» — деп джаны агѡырды онынѡ. Мен тарсыкѡтым. Керчектен де гизлемеге не бар?

— Эндиден сонѡ докторнен кѡатнашмакѡ ёкѡ. Артыкѡ, доктор бизим ичюн ольди. Сёзде Кѡаракѡумда эльде эткен беяннамелерни косьтерди. Меним киби бир инсаннынѡ бунѡа инанмайджагѡыны доктор бильмез эдими? Иште, тешкермек истеди. Доктор ГПУнынѡ джасусы олгѡан. Оны манѡа кѡаршы бир алетке чевиреджек олгѡанлар. Ильк адымда бир шей кѡазанмадылар.

Апайым меним сёзлеримни сес-солукѡсыз динѡледи ве бир сёз айтмайып одадан чыкѡты.

ГПУнынѡ ДАВЕТИ

Инсан аятынынѡ ич бир вакѡыт унутылмайджакѡ аньлери ола. Иште, меним ичюн 1932 сенесининѡ 18-нджи марты бойле дешетнен хатырланаджакѡ бир куньдир. О куню базар олувына бакѡмадан, тюрк тили китаплары акѡкѡында меним азырлагѡан малюматларым халкѡ

маарифи комиссарлыгъынынъ ильмий шурасында музакере этильди. Чокъ ёргъун алда эвге къайта эдим. Инсан ёргъун олгъанда эвинден гъайры бир шей истемей. Мен апайымнынъ къаршысында отурып, олып кечкенлер акъкъында къонушмакъ ве сыджакъ бир фильджан къаве ичмек истейим. Шефкъат толу эв муити мени озюме кетиреджек. Апайым къапыны ачкъанынен онынъ юзю сараргъаныны, козьлери сёнюккенини сездим. О бир шейлер айтаджакъ олып бир къач кере агъыз ачты, амма сеси чыкъмады. Эллеринен анълатаджакъ олды, беджерип олмады. Мен шакъанен:

— Не, ёкъса мени ГПУ сагъынгъанмы? — деп сорадым. — Ойле бир шей олса, сакъын къасеветленме. Чагъырсалар не олгъан?

Къоркъудан апайымнынъ козьлери тегерекленди. Еринден турды ве чекмеджеден бир кягъыт чыкъарып берди. Бакъкъанымнен буз-бузладым. Энди меним келеджегим ве такъдирим бу кягъыткъа багълы эди. Недир айтмакъ керек.

— Демек, ГПУдан бир давет, — дедим.

— Бельки муим бир шей дегильдир. Бельки сенден бир шей сораиджакълардыр.

— Иншалла, айткъанынъ кибидир, — дедим, — амма, сен эр итималгъа къаршы азырлыкълы олмалысынъ. Дёнмек итималы къадар, дёнмемек де бардыр. Онынъ ичюн джесарет ве метанетни къачырма. Бугунъге къадар энъ буюк ярдымджым сен эдинъ, бугунъден сонъ да сенсинъ. Балаларымнынъ башында сен олсанъ, Танърынынъ даима ярдым этеджегине эминим.

Апайым башыны салындырып, мени динълей, истирабыны манъа дуйдурмамагъа тырыша. ГПУдан ич къоркъмайым. Ватаны ичюн куреш ёлуна минген бир инсан оларакъ, большевиклерден къоркъаджагъыммы? Большевиклер зулумына къаршы озюмни феда этмеге азыр бир инсан дегиль эдимми? Ойле исе

кѳоркѳмакѳ аджиз ве инамсыз инсанларгѳа аиттир. Яваш балаларымнынѳ одасына кирдим. Учѳу де терен уйкѳуда эди. «Севимли балаларым, — дедим ичимден. — Меним курешим ватаным ичѳюн олгѳаны кѳадар, сизлер ичѳюндир де. Сизлернинѳ бахтлы олманѳыз, большевик чызмасындан кѳуртулманѳыз ичѳюндир. Бу макѳсад огѳрунда урѳ ве месут келеджек ичѳюн чалышкѳан бабанѳызгѳа Танѳрынынѳ ярдым этмемеси мумкѳюнми? Эгер мен бу курешни девам эттирип оламасам, сизлер девам эттирменѳизни истерим».

Олар бу анѳде олаяткѳанлардан хаберсиз, татлы юкѳлайлар. Оларны опымек истедим, факѳат уянаджакѳларындан кѳоркѳа эдим. Апайым да янымда тура эди. О анѳде большевиклерге де, оларнынѳ ГПУсына да лянет эттим. Алла джезаларыны берсин.

Дигер одагѳа чыкѳкѳан сонѳ кягѳытны текрар козьден кечирдим. ГПУнынѳ ресмий кягѳыты, устѳюнде бир кѳач сатыр язы: 18 март 1932... ГПУ комендатурасына (мураджаат бюросына), келип кѳайд этильмем бильдириле, акс алда агѳыр джезагѳа огѳратыладжагѳым кѳайд олуна. Элимде бу кучѳуджик кягѳыт парчасыны тутаракѳ, апайыма бакѳам ве башкѳа шейлер акѳкѳында тюшѳюнем. Кѳафамда тек бир тюшѳюндже долана... кѳачмакѳ, кѳачмакѳ... амма кѳаерге ве насыл кѳачарсынѳ?!.

ГПУнынѳ даветине бойсунмамакѳ мумкѳюн дегиль. Бу тюшѳюнджемни ич бир вакѳыт омѳюрге кечирип оламайджагѳым, чѳюнки артымда учѳ балам ве апайым бар. Эм ким биле не заманлардан берли мени козетип юредирлер? Кѳачып да тутулсам, кѳабаатлы алгѳа тюшеджегим. Бу исе эпимиз ичѳюн олюмдир. Бельки мени бир де-бир малѳумат сорамакѳ ичѳюн давет этелер? Бундан да башкѳа теселли тапалмайым. Иште, бутѳюн бу белькилер меним киби бир чокѳ инсанны озѳ аягѳынен ГПУнынѳ кѳапысына алып барды. Бутѳюн бу идеалист инсанлар, лянетли большевизм ве онынѳ

нетиджеси олгъан коммунизм ёкъ олмагъан сонъ не япа билирим? Ич бир шей... О алда кетмек ве ГПУнынъ суаллерине джевап бермек кереким. Апайымнынъ янына кельдим.

— Шуны биль ки, сен эр шейден эвель бир тюрк анасысынъ, — дедим. — Ве биз ич бир заман къабаатлы дегильмиз. Бу залым инсанларнынъ бир кунъ махв оладжагъына инанмалысынъ. Инанмалысынъ, чюнки зулум белли бир замангъа къадар тесирини иджра этер ве бир кунъ ёкъ олмагъа махкюмдир. Бу акъикъаткъа инансанъ, сабырэтмек даа енгиль олур. Танърынынъ бизлерге ве бизим халкъкъа ярдым этмеси ичюн дуа эт.

Апайым бирден аякъкъа къалкъты. Башы тим-тик эди. Козълеринде бираз эвель корюнген кедер ёкъ эди, энди кин ве нефрет беслеген бу инсанларгъа къаршы куреш къатиетинен парылдамакъта эдилер.

ЯКЪАЛАНУВ

Тена сокъакъларда, инсан аякъ сеслерини дуйгъанда, ялынъыз олмагъанына инанса керек, амма бугунъ аякъларымдан чыкъкъан сеснинъ манъа айт олгъанына инанмакъ гъает кучъ. Сувукъ ве рутубетли ава зеинимде къарышыкъ фикирлер догъура. Агъыр адымларнен кетем. Озюмнинъ чаресиз алымны бираз олса да енгиллештирмек ичюн бир шейлер тюшюнеджек олам, амма бунынъ чареси ёкъ. Ич де гузель бир шей тюшюнмек мумкюн дегиль эди. Чюнки мени къапайджакълары итималы буюк эди. Меним къабаатым неде аджеба? Буны бильген олсам, не яхшы оладжакъ эди. Бильсем де бир шей япып оламаз эдим. Къабаатым анда баргъан сонъ белли оладжакъ, о ерден бир даа чыкъмамакъ гъайры табиий бир шей дегиль. Олар ичюн къабаат уйдурмакъ къолай.

Бу арада янымдан бириси кечти. О адам озюнинъ не къадар бахтлы олгъаныны биле экенми? Шу анъде эвине, апайы ве балалары янына бара биле. Не къадар буюк саадеттир бу. Меним къаерге кетейткъанымны бильсе, бельки яландан олса да бир къач сѣз айтып манъа джесарет берир эди...

Тюшюне-тюшюне кетем ве артымда даима бир аякъ сеслери дуям. ГПУнынъ адамлары мени такъип этселер керек. Меним ёлда кимнен корюшеджегимни бильмек истейдирлер. Бирден озюмни Гоголь сокъагъына кельгенимни анъладым, бу сокъакъкъа меджбур олмаса, кимсе кирмей. Къаранлыкъ сокъакъта ышыкълар янгъан бирден-бир ер ГПУнынъ бинасы эди.

Таштан япылгъан учъ басамакълы мердивенден котерилип, ичери кирдим. Кениш ода, сагъда ве солда эки коридор. Къаршыда узерине «мураджаат» деп язылгъан маса башында бириси отура ве язы яза. Агъыр адымларнен онъа догъру юрьдим. Элимдеки кягъытны бердим. Юзюнде лакъырды эте-ете безген бир кыяфет бар эди. Кягъытны окъугъан сонъ, элиндеки къалемининъ уджунен янындаки скемлеге ишмар этти. Скемленинъ кенарчыгъына афыдан отурдым. Къапы янында силаялы бир невбетчи тура. Этрафта сукюнет.

Бир саат къадар отурсам да кимсе меннен лаф этмедди. Бу беклев афакъанны бозмагъа башлады. Не къадар вакъыт кечкенини бильмейим, одагъа узунджа бойлу, къара козълюкю ГПУ офицери кирди. Бойнунда мешин чанта асувлы эди. Эки тарафына саллангъанындан аякъта туралмайджакъ дереджеде саргъуш олгъаны анълашылды. Якъасындаки ишаретлер юксек рутбели бир офицер олгъаныны косътере эди. Саллана-саллана яныма кельди, къаршымда тураджакъ олып тырышты, бир муддет мени сюзген сонъ ишарет пармагъыны козюме догъру узатып, техдиткяр сеснен:

— Балаларынъ бармы? — деп сорады.

— Учъ балам бар, — деп джевап бердим.

Пармагъыны козюме даа да якъынлатып, эвелькиден де серт бир сеснен суалини девам этти:

— Эгер эр шейни итираф этсенъ, балаларынъа къавушырсынъ. Итираф этмесенъ.. Сен, табий ки, билесинъ.

Ич бир шей анъламадым. Нени итираф этмек кереким?

— Анъламадым, — дедим. — Не демек истегенинъизни анъламадым.

— Биз сени билемиз, — деди. — Япкъанларынъдан хабердармыз. Амма бир кере де сенинъ лаф эткенинъни истеймиз. Къабаатынъны танымакъ сенинъ ичюн яхшыдыр.

— Меним итираф этеджек къабаатым ёкъ, — деп джевап бердим. — Онынъ ичюн айткъанларынъыздан бир шей анъламадым.

ГПУнынъ саргъуш офицери ачувланды.

— Анъларсынъ, — деди. — Анълатаджакълар. Санъа анълатаджакъмыз.

Саллана-саллана янымдан узакълашты. О анъде къапыларнынъ бириси ачылып-къапалды, коридордан келеяткъан адамнынъ аякъ сеслери эшитилди. Бу давушле бу дефа граждандан урбасындаки бир адам кирди. Шашып къалдым. Бу адам сыкъ-сыкъ эвимизге келип-кеткен туркмен достум эди. Маариф идаресинде чалыша эди. Шимди онынъ юзюнде мени таныгъанына даир бир алямет биле ёкъ эди. Мен ондан ич бир вакъыт шубеленмеген ве ГПУ джасусы олгъаныны акъылыма биле кетирмеген эдим. Анълашылды. Артыкъ о къаршымда тура ве мени соргъугъа азырлай. Элиндеки папканы ачты ве таш киби сувукъ сеснен:

— Адынъ не? — деп сорады.

— Адымны бильмелисинъиз, — дедим лякъайд тавурнен.

— Адынъ не? — дедим санъа!

— Шевкѝ Бекторе, — дедим.

— Педагожий техникумда ве факультетте тюрк тили дерслери бересинъми?

Меним зеки достум элиндеки кягъыткъа нелердир къайд эте. Языкъ ки, йылларджа эвиме кирип-чыкъкъан бу адамнынъ ким экенини бильмегеним. Онынъ большевиклерге сатылгъан ве ватанына хиянет этеджек бир инсан олгъаныны акъылыма биле кетирмеген эдим. Янъы суальден кендиме кельдим.

— Эвель къапалгъан эдинъми? Рус ордусында инкъилябдан эвель хызмет эттинъми ве я эр анги бир алякъанъ олдымы?

— Къапалмадым. Тюрким. Рус ордусынен ич алякъам олмады.

— Тюркиеден не заман кельдинъ?

— 1918 сенеси оджа оларакъ Истанбулдан Къырымгъа кельдим. 1926 сенесинден Туркменистан маариф комиссарлыгъынынъ имаесинде чалышам.

Суаллерини бири-бири артындан бере, факъат башыны котерип юзюме бакъмай. Иши биткен сонъ кене юзюме бакъмадан, ГПУ башлыкълары меннен корюшмек истегенлерини, шимди корюшмекнинъ чареси олмагъаны ичюн геджени бу ерде кечиреджегимни сѝйледи ве: «Бу гедже бу ерде къаладжагъынъ ичюн эр кеске япкъанымыз киби сенинъ де узеринъни тинтеджекмиз», деди. Буларны айткъан сонъ къапыянында тургъан сияялы невбетчини чагъырып, тинтемекни эмир этти. Невбетчинен берабер пальтомдан башладылар. Якъасыны, тикиш ерлерини индже-индже тешкерип чыкътылар. Урбаларым бирер-бирер эльден кечти. Штанымнынъ демир тѝймелерини кесип алдылар. Итираз этмек истедим. «Адет бойледир», дедилер. Ачувымдан титрей эдим. «Кийин» дедилер. Элиме анги урбамны берселер сыртыма кечирем. Бу ишлер

биткен сонъ, джасуснен силаы аскернинъ арасында кетерек, одадан коридоргъа чыкътыкъ. Коридорнынъ сонъундаки демир къапылар янында токътадыкъ. Демир къапылардан бирини ачып мени ичери кирсеттилер. Кирмемнен демир къапынынъ къапанмасы бир олды.

СОРГЪУ

— Ну, товарищ Бекторе, как Ваше здоровье?

Къаршымдаки маса башында ГПУнынъ векили отура эди. Бу суальни масанынъ сол кенарында отургъан Дуров берди. Кучюджик бир уджреде кунълердже фаджиалы шараитте яшагъан бир инсан бу суальге не джевап бере биле эди. Алемден, авадан ве азатлыкътан марум оларакъ, нелер чеккенимни анълатмакъ керек эдимми? Ёкъ, чюнки бу оларны кейфлендирмектен башкъа бир ишке ярамаз эди, оларнынъ истегенлери де бу эди. Аджджы кулюмсиредим. Сускъаныма Дуров ачувланды, сонъра янындакисине бир шейлер фысылдады. Анъладым ки, соргъуны ортада отургъан Макаренко япаджакъ. Макаренко къыскъа бойлу шишман бир адам эди. Ири пармакъларынен масаны тасырдата, бир тарафтан мени козете. Къафасында бир дане биле сач ёкъ. Кучюк бетте сувукъ козьлер хырсыз мышыкънынъки киби фырланалар. Къалын дудакълары юзюни къоркъунчлы этип косътерелер.

Макаренко Ашхабад ГПУсы хусусий шубе болюгининъ башы. Сагъында гизли полисининъ шубе шефлеринден Левшин отура. Хусусий шубе шефи Папашенконынъ ярдымджыларындан бири исе Дуров эди. Эписи ондан чекинелер. Чюнки учю де бири-бирининъ контроли алтында булуна ве бири-бири устюнден малюматлар язалар. ГПУ озъ хадимлерине де, кимсеге ишанмай.

Макаренко пармагъы иле къаршысындаки скемлеге ишарет этти, чокъ ёргъун олгъаным ичюн аман отурдым. Огюндеки папкадан бир кягъыт алып серт сеснен:

— ГПУны алдаткъансынъыз Бекторе аркъадаш, партия азасы экенсинъиз, — деди.

— Хайыр, — дедим.

Даа серт бир сеснен девам этти.

— Япкъанларынъызны сакъын инкяр этеджек олып ыдырынманъыз, акс алда элимизден къртулмазсынъыз. Туркменистанда танылгъан илим адамы, оджа экенсинъиз. Биз сизни билемиз. Туркменлер сизни севелер. Туркмен зиялылары арасында бир чокъ танышларынъыз, достларынъыз бар.

Сёзюнинъ бу еринде бираз токъталды, артына ясланып отурды, пармакъларыны белиндеки тапанджасы узеринде кездирмеге башлады. Сонъра сесине сырлы мана беререк, сёзюни девам этти:

— Танышларынъыздан К. Внинъ бир къач айдан берли Ташкент ДПЗсинде яткъанындан хаберинъиз бардыр эр алда? Биз Туркменистанда совет девлетине ве большевик идаресине къаршы туркмен миллетчилерининъ гизли тешкиляты чалышаяткъаныны биле эдик. Малюматымызгъа коре сиз де тешкилятнынъ илери кельгенлеринден бири экенсинъиз. Инкяр этеджек олып нафиле тырышманъыз, озюнъизни де, бизни де заметке къойманъыз, Бекторе аркъадаш...

Бу сёзлерни даа махкъюм олмадан, олюм къарарыны динълеген инсаннынъ рухий алында динъледим. Башым дувулдай. Макаренконынъ аля тапанджасы узеринде ойнагъан пармакъларына козюмни тиккен алда сусып къалдым.

— Бунъа бакъмадан, сизге нисбетен серт муамеледе булунмакъ истемеймиз. Бильген шейлеринъизни, ич бир шей сакъламадан, бизге анълатсанъыз, етер. Акъыллы давранаракъ, истеген шейлеримизни

сёйлесенъиз, къорантанъызгъа къайтырсынъыз. Эм сонъра, къабаатыны инкяр этмейип, итираф эткенлерни совет девлети багъышлая биле... мисаль ичюн инженер Рамзинни алайыкъ... шимди Уралда юксек бир вазифе коре ве коксюнде совет нишаныны ташый.

Туркменистанда йыллар девамында олюм ате-
шини сачып кельген Макаренконынъ бу сёзлери
тюбю-тамырынен ялан эди. Туркменистанда бойле
тешкилятнынъ бар экени акъкъында бир тюрлю малю-
мат ёкъ эди. Бу асылсыз ве алчакъча бир ифтира, атта
онынъ насылдыр Рамзин акъкъындаки сафсатасы биле
чул тутмагъан уйдурмадан башкъа шей дегиль. Онынъ
айткъан лафларынынъ эписи совет къурумы адындан
айтыла, чюнки о ГПУ мемурсы ве озъ хаялында яраткъан
уйдурмалар эсасында юзлердже гунасыз инсанларны
къуршунгъа тиздире ве о къадар да оджакънынъ сён-
месине себеп ола. Иште, ГПУнынъ истемеген адамлары
ичюн азырлагъан олюм тузакъларындан бири бу эди.

Шимди меним агъызымдан чыкъаджакъ эр бир ад
оны ташыгъан адам ичюн олюм укмюнен бир оладжакъ.
Амма мен буны япып оламайым.

Макаренконынъ мыскъыл ве техдит толу бакъыш-
лары узеримде доланыркен бутюн бу тюшюнджелер къа-
фамда уймелештилер. Лакъырдыны анъламамазлыкътан
башламагъа къарар бердим.

— Афу этерсинъиз, — дедим. — Айткъанларынъыз-
ны, яни не демек истегенинъизни анъламадым.

Бу сёзюм узерине демиден бери сакин лаф этеяткъан
Макаренко ачувнен аякъкъа турды. Агъызындан
копюклер сачып багъыра.

— Насыл? Анъламадынъызмы? Мен сизнен русча
лаф этем, ёкъса русча бильмейсинъизми, Бекторе
аркъадаш? Бельки бу ерге чагъырткъанымизны да
акъсызлыкъ эсап этесинъиздир? Дикъкъат этинъ,
Бекторе аркъадаш, ГПУ ич бир вакъыт акъсыз

иш япмай. Бойле тюшонджелеринъизнен ГПУны адалетсизликте къабаатламакъ истейсинъизми? Буны акъылынъыздан чыкъарынъ, анъладынъызмы?

Буджудымны сувукъ бир тер къаплады. Артыкъ иш иштен кечкен эди, не истесем, не тюшонсем, чекинмеден сѝйлемек кереким.

— Эвеля шуны бильдирмек истейим ки, — деп лаф башладым, — мен аркъадаш дегилим, тек ватандашым, чюнки партиялы дегилим. Манъа «аркъадаш» деп хитап этменъиз ерсиздир. Сиз Туркменистанда совет девлетине къаршы чалышкъан бир тешкилят акъкъында айтып, меним де бу тешкилятнен багълы олдыгъымы тахмин этесинъиз. Амма тахминлеринъизни тасдыкълайыджы ич бир весикъа, ич бир делиль косътермединъиз. Менимдже, косътерип де оламазсынъыз, чюнки меним акъкъымда айткъанларынъыз ифтирадыр. Меним акъкъымда мен бильмеген шейни сѝйлеген адам яланджыдыр. Сиз бу акъта тюшондинъизми?

Макаренконынъ чырайы сарарды, ири узун тишлерини косътерип, чиркин-чиркин кулюмсиреди. Бу кулюш асабийлик алямети олса керек. Бирден:

— Яни! — деп окюрди. — Сизинъ фикринъиздже Туркменистанда бойле бир тешкилят ёкъ, ойлеми?

— Бильмейим. Бильмеген шейим акъкъында лаф этип оламам.

— Ёкъ. Билесинъиз. Эр шейни билесинъиз, амма дикъкъатлы олунъ, Бекторе. Сиз бизни ким эсап этесинъиз. Сизге шуны хатырлатайым ки, ГПУнен шакъа олмаз. Бойле шакъа сизге чокъ паалыгъа мал ола билир?

— Ойле оладжагъыны мен де тахмин этем, — деп джевап бердим. — Факъат мен сизнен шакъа этмейим. Олгъан шейни, яни акъикъатны сѝйлейим.

Бу арада шимдигедже лафкъа къарышмайып отургъан Левшин сакин ве айнеджи сеснен лаф этип башлады.

— Сиз, — деди, — сиз... — сонъра еринден, турды, козьлюгини чыкъарып, бир уджуны агъызына сокъты, — ГПУда олгъанынъызны унутасыз, гъалиба. Бираз мукъайт къонушманъызны тевсие этерим. Бизни алдатып оламазсынъыз, буны бильмелисинъыз. Бизни де, озюнъизни де ёрмадан бильгенлеринъизни айта беринъиз. Инкъаргъа урулмадан, яни инатланмадан эр шейни итираф этмек, сизинъ ичюн, шубесиз, файдалы оладжакъ. Бизим ичюн эписи бир... итираф этсенъиз де, этмесенъиз де олур.

Бираз огге эгилип, бир сыр айткъан киби яваш сеснен иляве этти:

— Биз ГПУнен анълашмакъ истемегенлерни не япкъанымызны билесинъизми?

Янындакилерге бакъып сёйледі:

— Айгъа алып кетермиз, сонъ, бир даа тюшип оламазсынъыз, — деди, чиркин ырджайып.

Белиндеки тапанджаны сыйпады, сонъ аджджы сеснен:

— Мынавнынъ уджунда отурасынъыз, биз оны бассакъ, озюнъизни Айда корерсинъиз.

Бу лятифеге озюнден башкъа кимсенинъ кульмегенини корьген сонъ, ачувнен элини масагъа урды ве Дуровгъа чевирильди:

— Анълашыла, — деди. — Бекторе аркъадаш Ташкент ёлуны бойламакъ истей. — сонъра, санки мени аджыгъан киби, иляве этти. — Не япайыкъ? Элимизден не келе? Буны сен озюнъ истединъ, Бекторе аркъадаш. — Дуров эп суса эди, Левшин манъа аркъасыны чевирген алда сёзюни битирди. — Биз сизни лаф анълагъан бир инсан сандыкъ, не япайыкъ, коресинъиз, ГПУда къабаат ёкъ. Къалгъаныны Ташкентте лаф этермиз.

Онынъ сонъ сёзюнде зулум ве дешет толу бир къоркъу бар эди. Оданы къаплагъан терен бир сессизлик ичинде эпимиз Дуровгъа бакътыкъ. О исе манъа бакъа эди.

Агъызындан чыкъаджакъ бир хайырлы келиме мени эвиме ве балаларыма къавуштыраджакъ эди. Иште, хаял. Олар затен бу сукютлеринен мени икенджеге алгъан эдилер. Дуров менден козьлерини алмагъан алда маса четиндеки зиль дѳгмесини басты, къапыдан кирген незаретчиге мени алып кетмесини эмир этти. Бир бучукъ саат тенеффюссиз девам эткен бу соргъу бойледже битти.

ТАШКЕНТ

«Юрь...» Шимдиге къадар юрьмеген къаранлыкъ бир коридорда бу серт эмирле юрьмеге арекет этемиз. Коридор ойле бир къараныкъ ки, сонъундан азбаргъа чыкъкъанда ярыкътан козьлерим къамашты. Азбарда къара автомобиль тура. Меним ичюн Ташкент ёлджулыгъы эвельден азырлангъан эди. Машинанынъ япында яш бир офицер тура, ич бир шейнен иши ёкъ киби. Бу анъде онынъ ичюн муим олгъан шей: берильген эмирни ерине кетирмек эди. Янына кельгенимизнен:

— Бекторе аркъадаш, — деди. — Бугунъ сени Ташкентке алып кетмек вазифеси манъа берильди. Бу машинанен кетеджекмиз ве мен станциягъа къадар сени озгъараджагъым. Кечкен ёлларымызда этрафынъа бакъмайджакъ, танышларынъа селям бермейджексинъ. Адий бир ёлджу киби кетеджексинъ. Кимсе сенинъ бу кетювинъни башкъаджа анъламамакъ керек. Айткъанларымнынъ аксини япаджакъ олсанъ, сенинъ ичюн яхшы олмайджагъыны билесинъ. Анълаштыкъмы?

Джевап бермеден, башымны салладым. Башкъа не япа билирим? ГПУнынъ элиндем, не ерге сюйреклеселер, о ерге кетем, не истеселер, оны япмакъ зорундам. Къувет оларда.

Машинанынъ аркъасына, офицернен ян-янаша отурдыкъ. Буюк джадделерден кечмемеге арекет этиле. Офицер станциягъа кетеджегимизни сёйледі, амма янълыш бир ёл сечип алгъан, эп станциядан узакълашкъанымызны анъламай. Козъ къыйыгъындан ёлдан кечкенлерге бакъам, ич олмадым, бир таныш юзъ корьмек истейим. Бир топ талебелерим мектепке кетелер. Вызнен янларындан кечкен бу машина ичинде оджалары бельгисизликке догъру кетейткъанындан хаберлері ёкъ. Апайымны ве балаларымны буларны корьген киби бир сание корьсем не олур эди?

Ашхабадда янъы бир кунъ башланды, инсанлар къоркъу ве эеджан ичинде олсалар да, чалышаджакълар, акъшам эвлерине къайтаджакъ ве кучюджик бир саадетке пришеджеклер. Я мен не япаджагъым? Бахтлы кунълерим энди артта эдилер. Келеджегимни тасавур биле этмек къыйын. Не ишнен, не ерге кетем? Белли дегиль.

Демир ёл бою баягъы кеткен сонъ машинамыз шеэрини чокъ узагъында бир ерде токътады. О ерде бир вагондан башкъа бир шей корюнмей эди. Машинадан энип, вагоннынъ ичине кирдик. Учюнджи купеге кельгенде, офицер огге кечти ве къапыны ачып элинен ишарет этерек:

— Еринъ бу ерде, — деди. — Деръал ичери кир ве къапыны къапат.

Этрафыма бакъындым. Дёртюнджи купенинъ огюнде сюнгюли эки аскер тура. Вагоннынъ о бир уджунда да сюнгюли аскерлер туралар. О заман ялынъыз олмадыгъымны анъладым. Демек, меним киби башкъа махбюслер де барлар. Ичериге кирип отургъан сонъ, яш офицер сонъки эмирини берди:

— Бу ерден къыбырдама, станцияларда пенджеренден тышкъа бакъма, невбетчилерини айткъанларыны япмакъ керексинъ, аксине арекет этсенъ, сила къуланмагъа меджбур оладжакъларыны унутма.

Буларны айткъан сонъ къапыны къапатып кетти. Янымдаки купелерге де махбюслер кетирильгенини, оларгъа да айны сѳзлер айтылгъаныны эшитем. Янъы кельген махбюслернинъ русчаны фена лаф ѳткенлеринден туркмен олгъанлары анълашыла эди.

Баягъы вакъыттан сонъ поезд бир илери, бир кери салланды. Демек, кетеджекмиз. Купенинъ къапысы ачылып, манъа янъы косътериш бердилер. Мени ерге яткъызды ве башымны пальтомнен оръттилер. Бойледже, ѳлгъа чыкътыкъ. Поезд кетеркен, ичимде гъарип бир бошлукъ ис этем. Ашхабад артта къалды ве биз Ташкент ѳлунда эдик.

Бундан сонъ апайымны ве балаларымны не вакъыт кореджек, оларнен не заман къонушаджагъым? Шимди аллары насыл экен? Оларгъа да бир шей япмадылармы экен? Насыл ве не иле кечинелер? Кешки ана юрткъа къайткъан олсалар эди. Огде бельгисизлик. Бу вакъытта къомшу купелердеки махбюслер акъылыма кельди. Аджeba, оларнен къонушмакъ мумкюн олурмы экен? Аджет баанесинен тышкъа чыкъмагъа къарар бердим, купенинъ къапысы ачылды ве бир сакъчы башыны сокъты.

— Ят, — деди. — Къыбырдама еринъден.

Текрар ерге яткъанымнен башымны пальтомнен къапатты. Сонъ тышарыгъа къычырды:

— Адамны кечиринъ бу ерден.

Демек, бир-биримизни коръмекнинъ чареси ѳкъ.

Бир бучукъ кунъден сонъ, 1932 сенеси март 26-да Ташкентке келип чыкътыкъ. Бизлер бирер-бирер тюшюрильдик ве айры машиналаргъа миндирильдик. Мени ГПУнынъ станциядаки бинасына кетирип, бир уджреге къападылар.

гки афтадыр ки, чамургъа бенъзеген 400 граммлыкъ чавдар отъмеги, булашыкъ сувдан фаркъсыз шорба ве ичинде къокъумыш къыйма булунгъан пите

ашай-ашай ашкъазаным иштен чыкъты. Яшамакъ ичюн не берселер шуны ашамагъа меджбурым. Ашымыз кеттикче бозулды, аш ичинден чешит писликлер, ашератлар чыкъта. Къыскъасы, бергенлерини ашай ве бу зиндан киби уджреде не япаджагъымны бильмейип ве ярынны тюшюнмейип, куньлерни кечирем. Шимди насыл ай, тышарыда насыл ава — буларны бильмек мумкюн дегиль. Къорантамнынъ алыны бильсе эдим, яшамам бираз къолай оладжакъты. Бойле къаранлыкъ куньлерден биринде уджреме кимдир киргенини дуйдым. Козълеримни ачтым, кельген къадын киши эди. Мени башкъа ерге авуштырмакъ ичюн кельген. Бугунъ насыл кунь олгъаныны пек бильмек истейим. «Докъузынджы апрель», деп джевап берди къадын акъырын давушнен. Демек, бааръ башлангъан, мен бу къадар вакъытны бельгисизликте кечиргеним. ГПУнынъ мен ичюн кетирилъген къапаныкъ машинасына минип, кене бельгисизликке догъру арекет эттик. ГПУнынъ бутюн ишлери бойле бельгисиз. Бу адамлар менден не истейлер? Артыкъ джиддий ве кедерлендириджи шейлер акъкъында тюшюнмек истемейим. Синъирлеримни бозмакътан гъайры бир шей япып оламайджагъым. Албуки, бу залымларгъа къаршы курешмек ичюн даа чокъ кучъ талап олунаджакъ.

ОН УЧЮНДЖИ УДЖРЕ

Ташкенттеки ГПУ тешкилятынынъ меркези дёрт къатлыбинада экен. Бу къоджаман таш бинагъа киргенде вуджудымдан бир титреме кечти. Бу тешкилятнынъ инсанлары киби биналары да титис эди. Мында мени он учюнджи уджреге къойдылар. Кенълиги ве узунлыгъы бир къач адымдан ибарет олгъан, тёпесинде пенджереси олгъан бир ода. Бир долабы, бир тахта сети ве бир маса

бар. Кошеде исе аджет ичюн савут. Оданынъ авасы гъает агъыр.

Кельгениме учъ саат даа олмай эди, къапы бирден ачылды. Ичери озъбек генчи кирди. Не бир шей айта, не де арекет эте, дерсинъ, къатып къалгъан. Аркъасындан урулгъан тепмеден генч атылып барып диваргъа урулды, сонъра топ киби артына къайтты. Къапы къапалды.

Уджреде тек бир дане ятакъ ери бар, бу генч къаерде ятаджакъ? О къолтугъындаки шейлерни ерге тѳшеди ве устуне отурды. Чокъ гъарип алы бар эди. Сонъ бирден сѳйленди:

— Эгер манъа ишансалар, къардашымны къуршунгъа тизеджеклер, къардашыма ишансалар, мени атаджакълар.

Даа танышмадан, селямлашмадан бу шейлерни сѳйлегени мени шашмалатты. Меним ким олгъанымны бильмей, мен оны бильмейим. Не ичюн сѳйлей? Бельки оны бир макъсаднен кетиргендирлер? Мен онынъ акъкъында буларны тюшюнир экеним, озъбек генчи токътамадан лаф эте, ичини бошата эди.

— Билесинъизми? — деди манъа. — Не къадар къабаатым олса, мен эписини итираф эттим. Сиз де япкъанларынъызы сѳйлесенъиз къуртулырсынъыз. Мендже, итираф энъ догъру арекеттир.

Агъызымдан лаф алмагъа арекет эткени корюнип тура. Бир шей айткъан сонъ суса, текрар лаф башлагъанда деми айткъанынынъ аксини айта. Анълашылды, ГПУ меним ичюн янъы усул азырлагъан. Мени маневий джеэттен эзеджек-эзеджек де сонъра айткъанларына кондиреджек олалар. Генчни яныма бу макъсаднен кирсеткенлер. О да узерине алгъан меджбуриетини элинден кельгенине коре эда этмекте. Яхшы азырлангъан. Лафы биткен сонъ агълай, агълавы биткен сонъ лаф эте.

— Ёкъ, ёкъ, сакъын къабаатынъызы таныманъыз.

Мен таныдым да не олды? Эгер мени быракъсалар, къардашымны атаджакълар. Оны быракъсалар... эбет, оны быракъсалар, мени олюм беклей.

Янъыдан агълап башлагъанда пек асабийлештим. Козьяшларыны силип, мен тарафкъа чевирильгенде лаф этмеге фырдат бермедим. Деръал сорадым:

— Адынъ не сенинъ деликъанлы?

— Омар Файзулин.

— Не иш япасынъ?

— Голодный степте (Мырзачёльде) ГПУнынъ терджиманы эдим. Озьбекистанда кениш къапавлар башлагъан сырада мени де, агъамны да якъаладылар. Озьбекистан Джумхуриетинде эрзакъ комиссары эди, агъамнынъ япкъанларыны айтсам, ГПУ мени сербест быракъаджакъ. Агъам кендисине къоюлгъан къабаатларны ред этти. Бу алда биримизге инансалар, дигеримиз гъайып оладжакъмыз. Я мен, я о. Экимизден биримиз ичюн къуртулыш ёкъ.

Бири-бирине къаршы къоюлгъан эки къардаш. ГПУда чалышкъанына бакъмадан, бири мытлакъ ольдюриледжек. Иште, бу режим бойле эди, чалыштыртып, макъсадкъа иришилген сонъ, яшамакънынъ аджети къалмай.

Омар Файзулинни акъшам уджреден алдылар. Генчининъ булунувындан манъа бир зарар кельмеген олса да маневий джеэттен пек эзильдим. Мен къапалгъанымдан берли ГПУ мемуларыннан гъайры къонушкъан биринджи адамым шу озбек генчи эди. Эм о къонушыркен, кенди вазиятини тюшюнмеге вакъыт буламады. (Сенелердже сонъ бильгениме коре Омар Файзулин он секиз йылгъа къапатылгъан, агъасы 61 аркъадашынен берабер къуршунгъа тизильген).

Бойле уджреде инсан бир кунъ дегиль, бир саат биле къалмаз эди. Не бир шей окъуй ве не де бир кимсенен къонушам. Тюшюнджелерим эр анъ мени богъмагъа

азыр тургъан бирер иблиске чевирилелер. Тахта сетке узанып, юкъламакъ я да тюшюнмек истейим. Мумкюн дегиль. Тѣпемдеки козетюв пенджереси бирден гурюльтинен ачыла. Еримден атылып турам, пенджере аман къапала. Синъирлерни бозмакъ ичюн бундан даа эйи усул олмаз. Кимерде эшитильген асабий къахкъахалар, феръядлар, куфюрлер инсанны делиртеджек киби эди.

Бир саба эди. Янымдаки 11 номерли уджреге бирисини кетиргенлерини анъладым. Къапы ачылып-къапалгъан сонъ, кельген адам къапыны дѣгерек, багъырып башлады. Сиясий махбюслер янына кетмек истегенини айта, эр кересинде куфур сѣгюне. Бу багъырувлардан нетидже чыкъмайджагъыны анълагъан сонъ, мевхум бир телефон къонушмасына башлай. «Ало, Алоо... мсье Папашенко». Папашенко сиясий болюкнинъ башы эди. Уджре къомшум телефон лакъырдысыны Папашенконы чагъырмакънен башлай, сонъра большевиклерни агъыр куфюр сѣзлернен сѣге ве тына. Бир муддет сонъ татлы бир сеснен франсызджа Марсельезаны йырлай, сонъуна якъынлагъанда окюр-окюр агълап башлай ве бир увултынен битире. Бутюн бу арекетлеринден анълагъаныма коре, янъы кельген махбюс бир дели эди. Япылгъан икенджелер оны бу алына кетиргендир. Амма кене де зулум битмеген. Онынъ бойле багъырувлары, къонушмалары сакъчыларны ачувландыра. Заваллы адамны байылып къалгъандже дѣгелер.

Амма о кене айны шейлерни япмакътан вазгечмей, Папашенкогъа телефон эте, большевиклерни куфюр сѣзлернен сѣге, Марсельезаны йырлай ве агълай, сонъ кене котек ашай ве байылып къала.

Эр шейге бакъмадан, бу адам бир васта эди. Чекиштирюв вастасы... Эр кунъ бу шекильде онынъ сачма сѣзлерини динълемек, котеклениркен, джан-фигъан феръядына даянмакъ мийимни аст-устъ этти. Затен, макъсад да бу дегиль экенми?

Ташкентке кельген сонъ не къадар вакъыт кечкенини бильмейим. Бельки эки ай олгъандыр. Бу ердеки аят акъикъатен де пек фаджиалы эди. Он биринджи номердеки заваллыны динълей-динълей Марсельезаны эзберледим. Бельки, меним киби о бир камералардаки махбюслер де франсыз миллий маршыны огренгенлердир. Бу дели къомшум бир муддет сонъра башкъа ерге авуштырылды. Не ерге алып кеттилер, акъибети не олды? Мен де рухий джеэттен пек эзгин эдим. Заман-заман инсанлыгъымны гъайып эте, тюшюнмекни унута эдим. Энъ табийй ихтияджлардан олгъан ювунмакънынъ биле муайен бир куню ёкъ эди. Эр кунь 400 граммлыкъ къара чавдар отъмегинен къокъугъан балыкъ ве тары шорбасыны емеге гъайрет этем. Ювунып, темизленмек ихтияджы пек кучъю эди. Бир гедже ярысында ичери кирген сакъчылар хаммамгъа алып кетеджеклерини айткъанда къуванчымдан тап шашмаладым. Къоркъып уянгъаным ичюн олса керек, башым пек агъыра. Бутюн бу хорлукъларгъа бакъмадан, келеджегим бундан да бетер оладжагъыны тюшюнerek, Танърыгъа шукюр этмектен башкъа чарем ёкъ эди.

ВЕРХОВИН

Бир гедже ярысында къапым гурюльтинен ачылды. Къоркъу ве эеджанле еримден атылып турдым. Бу саниеде мийимден хаммамгъа алып кетеджеклердир, деген фикир кечти. Сакъчыдан не олгъаныны сорадым. О табийй бир шей сёйлеген киби:

— Бир шей ёкъ. Сени юкъарыгъа чагъыралар. Соргъу этеджеклер, — деди.

Бу саатте соргъу этмекте не мана бар. Мен бу киби адиселерге алышып къалгъаным ве оларнынъ кишини ипратыджы тактикасыны огренгеним ичюн чокъ тааджиПЛенмедим.

Сакъчы косътерген 175 номералы одагъа сакин бир алда кирдим. Кенишче бир ода. Пенджере тюбюнде манъа чокътан таныш олгъан юксек рутбели офицер отура. Мен кирген сонъ сакъчы тышкъа чыкъты. Одада ялынъыз экимиз къалдыкъ. Бир муддет сес-солукъсыз юзюме бакъып турды, сонъра меним ичюн таныш олгъан суальни берди:

— Кендинъи насыл ис этесинъ?

Ашхабад ГПУ бинасында, соргъудан эвель, пармагъыны козюме догъру саллап «Анълайджакъсынъ, анълатаджакълар, санъа анълатаджакъмыз» деген ве еринден туралмайджакъ дереджеде саргъуш олгъан офицер эди. Фамилиясы Верховин эди. Дёртюнджи Шаркъ болюгининъ башы Верховин... Артындаки диварда Сталиннен Дзержинскийнинъ ресимлери асувлы. Козълеримни ресимлерден айырып джевап бердим:

— Бир махбюс киби. Къокъугъан балыкълы тары шорбасынен балчыкъ йыгъымындан отъмек ашагъан бир махбюс киби...

— Совет укюмети отъмек ерине чамур бермез.

Бу серт лакъырдыны битирмек ве асыл макъсадкъа кечмек истегенимни билъдирдим. О да буны анълады ве къонушмагъа башлады.

— Бизде олгъан малюматкъа коре, 1927 сенеси Туркменистанда инкъиляпкъа къаршы бир джемиет тешкиль этильген, сен де бу джемиетнинъ фаалъ азаларындан бири экенсинъ. Бу фактны итираф этеджесинъми? Ёкъса...

Бирден токъталды. «Ёкъса»нынъ астындаки техдитнинъ манъа быракъкъан тесирини ольчемек истер киби козълериме бакъып къалды. Юзюмде энъ кучюк бир денъишме япмамагъа арекет эттим. Бир муддет бири-биримизге бакъыштыкъ, сонъра серт сесле джевап бердим.

— Бу айткъанларыньызнынъ акъикъатнен ич бир тюрлю алып-береджеги ёкъ, яни эписи яландыр.

— Биз эр шейни билемиз,— деди серт даушнен.— Етерлик мыкъдарда делиль топладыкъ. Сен Туркменистандаки миллетчилернинъ энъ буюк векиллеринден бирисинъ. Деми дедигим киби итираф эт де къуртул бу вазиеттен.

— Менде итираф этеджек киби бир шей ёкъ.

Менден истегенлерини аламайджакъларыны анълагъан сонъ, телефонле демики сакъчыны чагъырды ве мени текрар 13 номерли камерагъа къападылар. Бу кучюк къаранлыкъ уджреге къайткъан сонъ бираз эвельки соргъуларны ве эски кунълерни тюшюндим. Къадынм ве балаларымны тюшюнгенде юрегим агърыды. Ятып янъыдан юкъламакъ чокъ агъыр эди. Къапы иле дивар арасындаки къыскъа месафени адымламагъа башладым. Бир муддет сонъ къапы текрар гурюльти иле ачылды. Текрар соргъугъа чагъыра эдилер. Бойле усулнен соргъу кечирмек ГПУнынъ сыналгъан усулы эди. Махбюслерни быкътыргъандже соргъу эте, бунынъ сонъунда бир чокъ сучсыз инсан суч итираф эте. Евдокимов ве Залин бунъа пек эмиет берелер.

175 номерли оада, текрар Верховиннинъ къаршысында эдим. Къолтугъына комюлип, тютюн ичип отура. Тютюнни тавана уфюререк, сорады:

— Насыл, тюшюнип бакътынъмы, Бекторе аркъадаш?

Ачувымдан патлайяздым. Бу коммунист огъланы меннен оюн ойнайджакъ ола. Амма элимден не келир эди? Кене кендимни эльге алып, джевап бермеге меджбур эдим.

— Не тюшюнеджегим, бираз эвель янынъызда эдим. Ашагъа энмемнен тёпеге чыкъмам арасында не къадар вакъыт кечкенини бильмейсинъизми?

— Отур, — деди.

Сонъра сигарасыны тарта-тарта, девам этти:

— Бекторе, шу инкъиляпкъа къаршы фаалиетнен

огърашкъан вакътынъны ачыкъча айтманъны истермиз.

— Мен не инкъилияпкъа къаршы джемиеттен хабердарым, не о ерде фаалиетим бар.

Верховин масанынъ чекмеджесинден бир папка чыкъарып, оны къарыштыра ве лакъырдысыны девам эте.

— Боштан-бошкъа инкъяр этменъиз. Насыл олса да итираф этеджексинъиз. Озюнъизни де, мени де чекиштирменъизден не файда?

— Не демек истейсинъиз, Верховин аркъадаш? Шимди сизге ялан сѣйлемек керекимми? Эбет, мен бу джемиетте чалыштым, демек керекимми? Не бойле джемиеттен хаберим бар, не де фаалиетинден.

Верховин ачувланды. Факъат кендисини эльде тутмагъа арекет эте.

— Билесинъми? — деди къарылгъан сеснен. — Итираф эткенлер эм искендже корьмейлер, эм де бу ерден тездже чыкъып кетелер. Ич бир шей сѣйлемегенлер исе... Эбет, ич бир шей сѣйлемегенлер бу ерден чыкъмайлар.

О элиндеки къалемни тасырдатып маса устюне ташлады.

— Фараз этейик ки, сен бу джемиетте чалышмадынъ, о алда илим ве эдебият джемиети идаресининъ азалары кимлер экенини билесинъми?

Верховин сорагъан ресмий джемиет идаресининъ азаларыны укюмет биле эди. Бу себептен оларнынъ адларыны айтувда бир тюрлю къусур ёкъ. Башта кенди исмимни, сонъра башкъаларыны текрар-текрар сайдым. Верховин мен адларыны айткъан шахсларнынъ коммунизмгеми, ёкъса миллетчиликкеми даир экенлерини сорады. Илим ве эдебият идареси арасында коммунист олгъанлар да бар эди. Оларнынъ бириси миллетчиликте къабаатлангъан, сонъра о янълышыны таныгъан ве бундан сонъ партиягъа текрар алынгъан ве юксек мертебеге котерильген эди. Бутюн булар ГПУгъа

белли эди. Шимди бу суальге насыл джевап бере биле эдим. Энтъ эйиси, ачыкъ бир фикир айтмамакъ эди.

— Мен бу шахслар акъкъында белли бир фикирге саип дегилим, — дедим.

— Ёкъ, биз бу адамларны пек яхшы билемиз, манъа тек оларнынъ эр бири акъкъында айры-айры не тюшюнгенинъни айт.

— Бу аркъадашлар, шубесиз, муневвер адамлар, укюмет идарелеринен багълылар. Олар хиянет этмезлер. Оларнынъ акъкъында айры-айры тюшюнмедим. Амма озюм ичюн къатиетле айта билем ки, инкъиялпкъа акс джемиетлернен ич бир тюрю алякъам ёкъ.

— Не ичюн манъа эзиет этесинъ, Бекторе аркъадаш? Шу ишни эйиликнен битирейик, сен де эзиет чекме, — деди. — Шойле, анълат. Эйиликтен анъламасанъ, сенинъ акъкъынъда даа фена шейлер тюшюнемек зорунда къаладжакъмыз.

О еринден турып долашмагъа башлады. Бирден юзюме урулгъан бир къач юмрукътан авдарылып кеттим. Козълеримден шемшеклер чакънады. Шашырдым. Бетим яна. Лякин бир чаре этип еримден турдым ве кене отурдым. О исе гъает йымшакъ бир сеснен лаф этип башлады:

— Мен сени окъумышлы бир инсан оларакъ къабул эткен эдим. Амма сен яхшы лафтан анъламайсынъ. Бир басмач муамелеси коръмеге разысынъ, о алда уджреде къалмагъа разысынъ. Эгер сагъ-селямет бу ерден чыкъып, балаларынъа къавушмакъ истесенъ, итираф эт, акс алда, чокъ шиддетли искенджелерге башлайджакъмыз.

Ачувымдан тилим тутулды. Сустым. Верховин ачувлы эди. Мени уджреме ёлландырыр экен:

— Сени бираздан сонъ кене чагъыртаджагъым. Шимди текаран тюшюн, акъылынъны башынъа топла да итирафкъа азырлан. Ёкъса...

Мердивенлерден бу «ёкъса»ны тюшюнerek, эндим. 13 номерли уджреге кельгенимнен озюмни тахта кроваткъа ташлап, козьлеримни къапаттым. Юкъламагъа имкян олмады, текрар соргъу ичюн юкъарыгъа чагъырылдым. Оада Верховинден гъайры даа бир юксек мертебели адам бар эди. Бу адам — гизли милициянынъ махсус болюги башлыгъынынъ ярдымджысы Димельдман деген бириси эди. О да Верховин берген суаллерни текяран тюрлендирип текрарлады, онынъ айткъанына коре, эгер итираф этсем, мени деръал чыкъарып йибереджек экенлер.

— Меним итираф этеджек бир шейим олмагъанына ишанманъызны риджа этем, сизге айтыладжакъ киби малюмат менде ёкъ.

Верховинге бакъып:

— Язынъ, — деди. — Шевкѝ Бекторенинъ къадыныны деръал къапасынлар, — манъа бираз бакъып тургъан сонъ кене Верховинге эмир этти. — Балаларыны да ислях-ханеге кондюрсинлер.

Сонъра манъа айланды, санки бильмеген киби адресимни сорады:

— Эвинънинъ адресини бер.

Бу инсанларгъа къаршы элимден не келир эди? Адресни айтмамакъ мумкюн дегиль эди. Лячаре, адресни айттым.

Учъ-дёрт кунъ мени кимсе раатсызламады. Амма даима козетюв алтында булунгъанымны ис эттим. Уджремнинъ пенджереси сыкъ-сыкъ ачыла, эр сефер сескенип еримден турам. Юкъланаджакъ вакъытта коридорда, къапым янында лакъырдылар этиле. Юкъу-сызлыкътан гъаёт ёрулдым, дигер уджрелерден кельген агълав сеслери, искендже япылдыгъыны ифаде эткен сеслер, ферьядлар асабымны текмиль боздылар. Бир кере энди козюм юкъугъа кеткен вакъытта татлы бир сестен уяндым. Озюмни тюш корем зан эттим. Факъат бу тюш дегиль эди. Янаша одагъа янъы кетирильген махбюс

Къуръан окъуй эди. Оны динълеерек, агълагъанымны дуймай къалдым. Агъызымны диваргъа якъын кетирип сеслендим:

— Кимсинъиз?

Джевап олмагъан сонъ текрар сорадым:

— Кимсинъиз? Алла эшкъына ким олгъанынъызыны айтынъыз манъа. Сесинъиз таныш келе.

Бир тюрлю джевап берильмеди. Бир къач кунъден сонъ сакъчылар ибадет къылмакънынъ ясакъ этильгенини билъдирдилер. Къомшумнынъ сесини бир даа эшитмедим. Албу ки, бу сеске о къадар алышкъан эдим, о токътагъан сонъ озюмни ялынъыз къалгъан киби ис эттим. Уджрелердеки махбюслерге отъмек дагъытылып башланды. Бутюн дикъкъатымнен тышарыны динълейим. Сакъчынынъ энъ сонъки отъмекни бергенде сёйлеген ракъамы 81 эди. Демек, бу ерде 81 адам булунмакъта. Оларнынъ бутюн япкъан ишлери берильгенни емек, соргъу этильмек ве акъибетини беклемектен ибарет эди. Социаль адалетсизликнинъ энъ ашагъы басамагъы олгъан бу ерде истенильген ве акъылгъа ич де ятмайджакъ ишлер япыла эди. Бир кунъ къапынынъ анахтар делигинден бакъып, къаршыдаки уджреге бир табакъ емек кетирильгенини коръдим. Къавурылгъан эт къокъусы буруныма урулды.

Махкъом этильгенлернинъ буюк бир эксериетине сиясий къабаат къоюла. Бир де укюметнинъ истеген алтын парасыны берип оламагъанлар. Булар чарлыкъ деврининъ зенгинлери, я да варислери эди. Киевде чыкъкъан «Янъы заман» газетасынынъ саиби де булар арасында эди. Кендисиндеки 20 бинъ алтын рубледен гъайры бабасынынъ Париж банкларынынъ бирине къойгъан 120 бинъ алтын франкы да истениле эди. Элинде парасы олмагъаныны сёйлеген социал-демократ газетаджы Париждеки парасынынъ Москва укюмети ихтиярына берильмеси акъкъында язы язып бере, амма

20 бинъ алтын рублесини бермегени ичюн Ташкент ГПУсына кѣапатыла.

О девирде олып кечкен адиселер козь огюмден фильм киби кече. ГПУ деген тешкилятта эр бир адам ичюн азыр джинаетлер бар, адамгѣа тек онѣа азырлангѣан союны итираф этмек кѣала. Мен де бир себепсиз ГПУнынъ элинде дегилимми? Бутюн арекетлерине бакѣмадан, маневьетимни истегенлери киби бозып оламадылар, кѣарарымны ве джесаретимни кѣыралмадылар. Энди не япса, япсынлар, даянмагѣа кѣарар бердим. Мени энъ чекиштирген шей, кѣарымны ве балаларымны бир даа корьмемек кѣоркѣусы эди. Артыкъ уджре аятына алыштым, берген емеклерини козьлерим кѣапалы алда емеге алыштым. Кѣуветимни гѣайып этмемеге тырыштым. Сонѣки соргѣудан тахминен бир ай кечти, сорагѣан-арагѣан ёкъ. Кѣа тюшюне, кѣа юкѣлай, иште, куньлеримни кечирем. Бир шей анѣлап оламайым. Манѣа бериледжек джезанынъ насыл оладжагѣы иле меракѣланам. Олар истеген сучларны кѣабул этмейджек, итираф этмейджегим. Факѣат, эписи бир, мени махкюм этеджеклерини билем. Ич олмагѣанда кѣуршунгѣа тизильмектен кѣуртулыш умюти ичимде яшай. Куньлер кече берди, вазьетимде бир тюрлю денѣишюв корюнмеди.

ЗАЛИН

Бир кунь мени кене соргѣугѣа чагѣырдылар. Мени юкѣарыгѣа алып кетмек ичюн бир офицер кельген, демек даа юксек бир шахснынъ соргѣусына огѣрайджагѣым. Коридорда ГПУнынъ мен бильген башлыкѣлары, яни болюк мудирлери Димельдман, Левшин, Дуров, Затиранский бир ерге келип лакѣырды этелер. Мени корьгенинен сустылар, янларындан кечтим. Одагѣа

кирдик. Бу ерде козюме ильк илишкен шей — дивардаки саат олды. Пенджере янындаки маса башында шишман бир адам отура эди. Масанынъ устю ешилъ орътюнен орътюли. Алты дане телефон аппараты тура. Киргенлер бу адамгъа буюк сайгъынен селям бердилер. Аджеба, бу адам ким эди?

Одадаки сессизликни телефон чанъы бозды, янаша одагъа кирмемиз эмир этильди. Эпимиз сагъдаки къапыдан кечип кениш, донатылгъан одагъа кирдик. Маса башында отургъан узун бойлу, къырмызы юзьлю адам бираз догърулды ве элини манъа узатты. Ири авучынынъ ичинде пармакъларынынъ ззильгенини ис эттим. Кендисине якъынджа отурмамны ишарет этти. Ич бир шей тюшюнмейип, косътерильген ерге отурдым. Енгильден кулюмсиреп, манъа сигарета теклиф этти:

— Бир тютюн якъынъыз.

— Тешеккюр этерим, ичмейим, — дедим. Кенди бир сигарета якъты ве бир нефестен сонъ къонушмагъа башлады:

— Мени танийсынъызмы?

— Ёкъ, — дедим къыскъадан.

— Меним фамилиям Залин, энди хатырладынъызмы?

Бу адамны таныдым, ГПУ тешкилятынынъ башлыгъы Евдокимовнынъ муавини эди. Демек соргъу севием кеттикче юкселе. Залин:

— Бугунъге къадар къабаатынъызны танымагъансынъыз, — деди, — албу исе элимизде бир чокъ весикъа бар. Танысанъыз яхшы олур. Къадынынъыз къапалгъан, балаларынъыз ислях ханеге берильген. Етер, итираф этинъ, затен, инкъардан бир файда ёкъ. Биз сизни окъумыш бир адам оларакъ билемиз, бу себептен де искендже япмакъ истемеймиз.

— Товарищ начальник, — дедим, — манъа къоюлгъан къабаатлар ифтирадан башкъа шей дегильдир. Мени, меним озюмден зияде бильмек мумкюн дегиль.

Къатий оларакъ айтам ки, меним устѹме юкленген къабаатларнен бир тюрлю алып-береджегим ёкъ. Къадын ве балаларыма кельсек, мени олардан айыргъан, корьмек имкянындан марум эткен сонъ, истегенинъизни япа билесинъиз. Факъат фикримни кене бир кере ачыкъча ифаде этейим: бир шейге бакъмадан къабаатсызым, сонъ сёзюм будыр.

Эгер олар истеген итирафны япсам, мени аман атаджакъ эдилер. Бойледже, не къадыным, не де балаларым къуртуладжакъ эдилер. Бу замангъадже оларнынъ эр тюрлю искенджелерине даяндым, даа да даянмагъа кендимде къувет ис этем. Не олса-олсун, мангъа къоюладжакъ къабаатларны танымайджагъым. Чюнки, итираф эткенимнен меним ве айлемнинъ джеза укюмини озъ къолумнен имзалайджагъым. Залин бирден ачувнен багъырды:

— Ашхабаддан телеграмма алдыкъ, сизинъ ве бир чокъ аркъадашларынъызнынъ эвини тинткен, бильхасса сизинъ эвинъизден пек чокъ весикъалар тапылгъан. Бу весикъаларны инкяр этмезсинъиз, эльбетте. Инкяр этмек бош бир шейдир. Суса берменъиз ишнинъ сонъуны да тюшюнинъиз. Сизге тюшюнемек ичюн бир муддет мусааде этем, кете билесинъиз.

ГПУнынъ бу оюнларыны ич анълап оламайым. Тек къадыным ве балаларым акъкъында сёйледиклери керчек олса, меним юзюмден буюк истирап чеккенлери анълашыла. Бу шартлар алтында мен не япа билем? Итираф этерек, оларны къуртараджагъымны бильсем, устѹме къоюлгъан къабаатларнынъ ялан экенини биле-биле къабул этеджегим. Факъат булардан сонъра не оладжакъ? Мени атар, оларны исе Сибирьге сюрдюн этерлер. Бу тюшюнджелернен уджреме дёндим. Къабаатны къабул эттирип оламазлар, амма мени энъ буюк маневий истирапкъа къалдыра билелер. Ах бу режимнинъ залым усуллары. Мени ве меним киби нидже миллетчи инсанларны бойле азапларгъа огъраттылар.

Бир кунъ меним 13 номерли камерама янъы бир махбюс кетирдилер. Менимнен бир яшта корюнген бу адам Урал-Идиль тюрклеринден эди. Пек ёргъун корюнген бу адам чокъ лаф этмей, лакъырды эткенде мукъайтлыкънен сёйлене. Меним ким экенимни ве не себептен бу ерге тюшкенимни сорады. Озюмни таныткъан сонъ айретики гизлемеди:

— Сизинъле ГПУ зинданларында танышаджагъымны ич акъылыма кетирмеген эдим. Насыл бир тесадюф. Демек, сиз Шевкъи Бекторесинъиз?

— Эбет, — дедим.

Бирден эллериме сарылды, козьлеринден акъкъан козьашларыны гизлеп отурмады.

— Мен чарлыкъ девринде Оренбургда нешир этильген «Сувра» адлы ислям меджмуасынынъ хадими олам, — деди. — Бундан сонъ бизим киби идеалистлер анджакъ ГПУ зинданларында, лагерьлерде корюшеджеклер.

Эбет, экимиз ве ашагъы-юкъары айны фелякетнинъ къурбанлары олгъанымыз анълашылды. Бундан сонъ бизим киби миллетчилернинъ расткелишеджек ери ГПУ зинданларындан башкъа не ер ола биле?

Уджре аркъадашым большевик инкйилябындан сонъ эпимизнинъ башымызгъа кельген ве келеяткъан фаджиаларны бир къач келиме иле гузель ифаде этти. Узун вакъыт къонуштыкъ, дертлештик. Оны о куню якъалагъанлар, амма бу онынъ биринджи якъаланувы дегиль экен. Бу зинданларда эвель де булунгъан, мында зуурь эткен фаджиалы алларнынъ шааты олгъан. Биз лакъырды эткенде тосат-тосат къапынынъ кучюк пенджереси ачыла, сакъчынынъ козьлеринен расткелишкенде асабым бозула эди.

— Раатсызланманъыз, синъирлеринъизге аким олунъыз, — дей эди янъы аркъадашым. — Сербест олгъан вакъытларымызда да бу козьлер бизлерни такъип эте эди. ГПУнынъ бу такъипчи козьлерине алышмакъ керекмиз.

Бираз вакъыт даа къонуштыкъ. Анълаткъанына коре, бир къач кере базы шахслар акъкъында малюмат истегенлер ве эр сеферинде бираз сыкъыштырмакъ ичюн бу ерге кетирип, уджрелернинъ бир де-бирине къапагъанлар. Истегенлерини алып оламагъан сонъ, бир къач кунъ тутып, чыкъарып йибере экенлер. Бу сефер де малюмат истегенлер, бир шей сёйлемеген сонъ меним уджреме кетирип къойгъанлар.

— Мен бойле шей япа билиримми? Виджданымны саталмам, — деди. — Корерсинъиз, сизге де бир чокъ къабаатлар къоярлар. Сиз оларнынъ насыл бир усталыкънен, шейтанджа арекет эткенлерини бильмезсинъиз. Ахыр сонъу сизни сёйлемеге меджбур этеджеклер.

Уджре аркъадашым бу лафларны бельки самимий сёйлегендир, амма гъайры ихтиярий тарзда мен ондан шубелендим. Эр не исе де мукъайт олмакъ кереким. Затен, бир къач кунъден сонъ алып кеттилер. Уджреме кене ялынъыз къалдым.

Арадан къач кунъ кечкенини бильмейим. Меним уджремебу сеферкъазанлы яш бир махбюсни кетирдилер. Режимге къаршы арекет эткенини ве Къытайгъа джасуслыкъ япкъаныны илери сюрип къапагъанлар. Къонушмаларындан да окъумыш бир киши олгъаны анълашыла эди.

— Тамам алты кунъ аякъта туттылар, — деди о. — Такъатым бите, отурмакъ ичюн бир чарелер арайым, лякин отурмакънынъ чареси ёкъ. Ахыр-сонъу даянып оламадым, базы къабаатларны къабул этмеге меджбур олдым. Бу апсханеде яткъаныма алты ай олды.

Бу инсанлар, шубесиз, ичлерини тѣкмек ичюн къонушалар. ГПУ адамлары буны яхшы биле ве махбюслернинъ психикасыны бозмакъ ичюн уджрелерге тосат-тосат янъы махбюслерни ерлештирелер. Мен де буны анълагъан сонъ метанетимни гъайып этмеге

тырышам, элимден кельгени къадар анълаткъанларыны динълемектен къачына эдим. Танърыгъа ялварам, кендимни оплайым, «даян, даян!» дейим ве даянам.

Дёрт кунъден сонъ бу къазанлы генчни де янымдан алдылар. Дертлешеджек бир аркъадашнынъ олмаювы инсанны фена тюшюнджелерге далдыра. Факъат уджреме мусафир олып кельгенлер маневьетиме менфий тесир этеджеклеринден де сакътынам. Ялынъыз балаларымны, къадынымны тюшюне, оларнынъ сагъ экенлерини тасавур этип, истирапларымны бираз ятыштырам.

Арадан он кунъ къадар вакъыт кечкен сонъ, соргъу мевсими янъыдан башланды ве мени Верховиннинъ одасына кетирдилер. О башта фаалиетимни ачыкълагъан весикъалар булгъаныны айтты. Маса узеринде тургъан къягъыт обасына ишарет этти. Бу весикъалардан сонъ да итираф этмесем, олюмни тюшюнемек керек экеним. Бу къягъытларнынъ ичинде къанундан тыш ич бир весикъа оламайджагъыны бильгеним ичюн озюмни сыкъмадым. Верховин серт-серт лаф этип башлады. Педагогика техникумында олып кечкен бир эдебий къонушманынъ протоколыны окъуп башлады.

— Янълыш окъуйсынъыз, товарищ, беринъ, мен догърусыны окъуйым, — дедим. Текаяран кулюмсиредим. Верховин ачувындан шишти, шашмалады.

— Олмаз, — деди. — Кягъытны берсем я йыртар, я да ютарсынъ.

— О алда догъру окъунъыз.

Бу сёзлеримден сонъ окъумакъны токътатты, козълериме ачувнен бакъты. Энди япыладжакъ иш къалмагъаныны анълагъаны ичюн сакъчыны чагъырып, уджреме алып кетмелерини эмир этти. Верховин кене магълубиетке огърады. Весикъа деп чыкъаргъан шейлери чул тутмады.

ЁЛДЖУЛЫКЪ

13 номерли уджреде докъузынджы айны толдургъан кунюм, уйле емеги вакътында, бирден къапым ачылды ве ичери бир къач аскер кирди. Деръал эшьяларымны топламакъ керек экенимни айттылар. Ашымны ашамагъа мусааде этмедилер. Бу теляштан къоркътым. Демек, эр шей биткен, меним акъкъымда укум чыкъарылгъан. Энди мени атаджакълар. Башым бирден гъувулдап башлады. Ич бир шей сёйлемейип, аскернинъ юзюне бакъа эдим. Козълеримнинъ огюнде къадыным ве чоджукъларымдан гъайры башкъа бир шей ёкъ эди. Дерсинъ, къаршымда манъа тюфегини тиклеп тургъан бир аскер тура. Бир офицер къадынымны дигери де балаларымны туталар. Олар манъа догъру чапмакъ ичюн чапаланалар. Козълеринден яшлар тёкюльген балаларыма бакъам. Бу бакъышта айларнынъ нетиджеси оларакъ догъгъан асретликнинъ истирабы бар эди. «Насыл олса да ольдюреджек мени. Бошуна чырпынмайым, шу эки сание ичинде бири-биримизни тоя-тоя сейир этейик», демек истейим, сонъра къадыныма бакътым, офицернинъ элинден къуртулгъан, онынъ гуръ сия сачлары рузгярда саврула ве манъа «Метин ол!.. Санъа бир шей япып оламазлар. Сагъ къалсанъ, бизлерни унутма...» деп багъыра эди. «Сиз де мени унутманъыз» демек ичюн агъызымны ачаджакъ олам. О анъде сия сесини анъдыргъан бир гурюльти дуйдым ве мен коксюмде ис эткен бир аджджы иле терен къаранлыкъ ичине комюльдим.

Шиддетли бир сарсынтыдан кендима кельдим. Аскер элимни тутып, эп чеке, бир анълик байгъынлыкътан мени айындыраджакъ ола. Корьген хаялымнынъ тесиринде эдим. Аскернен азбаргъа чыкъкъан сонъ темиз авада бираз озюме кельдим. Орталыкъта кимсе

корюнмей. Бир муддет бекледик. Ниает, къара бир машина янымызгъа келип токътады. Бир офицернинъ озгъарувы алтында янъы ёлджулыкъкъа чыкътыкъ.

Бу дефа ёлджулыгъымыз пек узун сюръмеди. Эски бир бина огюнде токътадыкъ, тюшмем эмир этильди. Янымдаки яш офицернен берабер бу бинагъа кирдик. Къапыда джеплеримни тинтип башладылар, мен бунъа пек къувандым, демек, атмайджакълар. Бойле бир укюм олса, башта ольдюрип, сонъра тинтер эдилер. Бу ферахлыкъ дуйгъусынен этрафымны тедкыкъ этмеге башладым. Бир коридор бою кетемиз. Мында пек чокъ демир къапылар бар. Оларнынъ бириси гурюльтинен ачылды. Бу ер умумий уджре эди. Кучюк бир ода олмасына бакъмадан, ичерисине адам толдурылгъан. Кошедеки уфакъ сет устюнде эки адам отура. Сетнинъ астында чыкътып тургъан баджакълардан бир къач адамнынъ да анда яткъаны анълашыла. Отурмагъа ер ёкъ. Къапы огюнде туруп, ичеридекилерге бакъам. Урбалары бирер пачаврадан ибарет эди. Махбюслернинъ буюк бир къысмы зайыф эди. Бундан гъайры уджре ичининъ авасы пек агъыр эди. Юрегим буланмагъа башлады. Олар да мени аджыгъан киби бакъалар. Къарарнен йигирми яшындан алтмыш яшынадже олгъан адамлар. Сачлары къарма-къарышыкъ ве пис эди. Ерге багъдаш къурып отуралар. Пек сыкъ отургъанларына бакъмадан, эписи бир, ер ёкъ эди. Назарымны текрар сеттекилерге чевирдим. Бириси тежяран къыбырданды, бираз дикъкъатнен манъа бакъып тургъан сонъ:

— Сиз кимсинъиз? — деп сорады.

— Адым Шевкъи Бекторе, — деп джевап бердим.

— Бу ерге янъы кельдинъизми?

— ГПУнынъ элинде олгъаным чокътан, амма бу ерге янъы кельдим.

Башыны теэссюфнен саллады.

— Коръгенинъиз киби, бу лянетли одада отурмагъа

биле ер ёкъ. Сыртынъызны диваргъа таяп, парашанынъ устюне отура билесинъыз.

Айткъаны керчек эди. Лячаре, парашанынъ устюне отурдым. Бир муддет сонъ мени суаль ягъмурына туттылар. Кими къаерли олгъанымны, кими насыл къабаатнен тюшкенимни, тыштан не киби хаберлер эшиткенимни сорайлар. Бекар олып-олмагъанымны, къач балам бар олгъаныны... Иште, меним келювим олар ичюн янъылыкъ эди. Мен де къыскъа джеваплар бере, меракъларыны къандырмагъа арекет этем. Аля даа бири-биримизге толугъа ишанч ёкъ, мукъайтлыкъны нутмамалы.

Парашанынъ устюнде отургъаным алда юкъладым. Саба уджредеки хафиф гурюльти козюмни ачты. Эр кес менден эвель тургъан, меним уянмамны беклей экенлер. Козълеримни ачкъанымны коръгенинен этрафыма топландылар. Тюневинки чекингенлик къалмагъан эди. Кене бир чокъ суаллер сорамагъа башладылар. Сёзлери даа да самимий эди. Сетте отургъан адам меним айретимни анълагъан киби яныма кельди.

— Бу ерге кельгенлернинъ акъибети, анджакъ, саат экиден сонъ белли ола, — деди о. — Эгер о саатке къадар эшьяларынынъ топламакъ эмир этильмесе, демек, къаладжакъсынъ.

— Эшьяларым топланмасы эмир этильсе, къаерге кетеджегим.

— Къаерге оладжакъ? Атмагъа алып кетеджеклер, пек сийрек алларда башкъа ерлерге ёллайлар.

— Демек, шимдилик, олюмден къуртулгъан оламмы? Эписининъ юзьлери севинчле парылдады.

— Эбет, — дедилер. — Вазият буны косътере. Емектен сонъ уджре аркъадашларым эп отургъан ерлеринде отуралар. Бир уджреде йигирми киши эдик. Энъ буюгимиз алтмыш беш яшларында эди. Онъа эр кес «къарт» деп мураджаат эте ве о бу ода ичиндеки энъ му-

тебер ерде, сет устюнде ята эди. Эпимиз ичюн бир кельген емекнинъ дагъытылмасыны къарт идаре эте эди!

Уджремиз он алты квадрат метр къадарлыкъ бир ода эди. Бу ерде эр махбюске дёрт серник къутусы къадар ер тие. ГПУ уджрелердеки ерлерни бош къалдырмай.

Айлар бири-бирини такъип эте, уджредекилернен даа якъын таныштым. Кимерде саатлернен лакъырды этемиз. Бойле лакъырды этип отургъан кунълернинъ биринде буюк демир къапы, эр заманки киби, шаматанен ачылды, ичери кирген сакъчы джебинден бир кягъыт чыкъарып, беш кишининъ фамилиясыны окъуды. Булар эшьяларыны топламакъ ве азыр олып турмакъ керек экенини айтып чыктып кетти. Эпимиз шашып къалдыкъ. Шимдиге къадар беш кишини бирден истемеген эдилер. Деръал турып, оларнынъ азырланмаларына ярдым эттик. Бир тарафтан да теселли беремиз: «Эр алда эвлеринъизге кетесинъиз», дей эдик. «Эбет, эбет, эпинъиз эвлеринъизге кетесинъиз, сизлерге не яхшы». Буларны айтамыз, амма айткъанларымызгъа озюмиз де ишанмаймыз. Тек оларны инандырмакъ, гонъюллерини алмакъ ичюн айтамыз иште.

Уджреден чыкъмаздан эвель къучакълаштыкъ, опюштик ве мунълы алда ведалаштыкъ. Чареси олмагъаныны бильгенимиз алда, бошагъан сонъ эвлеримизгебарып, сагълыкъ-селяметлик хаберлерини бильдирмелерини де риджа эттик. Заваллылар. Бу сёзлеримизни ве истеклеримизни эшиткен сонъ козьлери парылдай. Бельки, керчектен сербестликке чыкъаджакъларына ишанадырлар.

Демир къапы текрар ачылып къапалды. Кеткенлернинъ артындан шашкъын-шашкъын бакъып къалдыкъ. Уджрени терен бир сессизлик сарды. Эминим ки, эр кес о анъде кенди истикъбалини тюшюне эди. Кеткенлернинъ къуртулыш умюти ёкъ эди. Не де исе бу адамларнен берабер ашадыкъ, берабер тюшюндик, сырасында кульдик, сырасында козьяшы тёттик.

Бири-биримизге пек якъын олып къалгъан эдик. Бу анъдеки тюшюнджелеримиз, хаялларымыз бош шей эди. Ичимизде булунгъан вазият бизни богъмакъта. Бири-биримизге багъланып, фелякетлеримизнинъ агъырлыгъыны эксильтмеге чалышамыз.

Уджреде сыкъылып отургъанлар кеткенлернинъ бошагъан ерлерини ишгъаль этмеге башладылар. Энди ичериде он беш махбюс къалгъан эдик. Ерлешме иши биткен сонъ кене эпимиз муштерек дертлеримизге далдыкъ. Кеткенлер унутылды биле, келеджеклернинъ ким олгъаныны тюшюнемиз.

ГПУ ич бир заман уджрелерни бош тутмай. Биз исе янъы келеджеклерни эм истей, эм истемеймиз. Истемеймиз, чюнки кене сыкълашаджакъмыз. Истеймиз, чюнки тыштан кельген энъ янъы хаберлерни эшитеджекмиз. Бу да уджредеки аятымызгъа бир тазелик, бир джанлылыкъ береджек ве сѣнмекте олгъан умултеримизни алевлендиреджек эди. Уйлелик емектен сонъ, бош миделеримизге бираз олса да гъыда кирди, уджредеки ерлеримизге узанып, хаялгъа далдыкъ. Бу эснада бирден къапы шаматанен ачылды, сакъчылар узун бойлу, сарышын генчни ичери итедиктен сонъра, айны шойле шаматанен къапыны къапаттылар. Бутюн назарлар янъы кельген генчке догърултылды. Солгъун юзю агъыр хасталыкътан янъы тургъан киби эди. Аякъларында тураджакъ алы да ёкъ эди. Сесини чыкъармайып, бир кошеге сокъулды, эпимиз ондан ким олгъаныны, бу ерге не ичюн кельгенини сорап башладыкъ.

Польшалы олгъаныны, алты айдан берли ГПУнынъ зинданларында ялынъыз яшагъаныны, тефтиш ве соргъулар эснасында кендисине акъылгъа ятмайджакъ искенджелер япылгъаныны, бу искенджелерге даянып оламай, устюне къоюлгъан къабаатларны танымакъ зорунда къалгъаныны узун-узун анълатты. Шимди

де кършунгъа тизиледжегинден кърккъмакъта. Башына кельгенлерни анълаткъанда эеджанлана, окюрип-окюрип агълай эди. Бир саат огюне махкъом этильгенини озюне айткъанлар. Ады Пашкевич эди.

Бир колхозда эсапчы олып чалышкъан вакъытта отуздан зияде адамдан ибарет группанен берабер о да якъалангъан. Буны айтыркен:

— Ой, боже мой, что я сделал! — дие кърчыра эди.

Пашкевич иле берабер кърпалгъанларнынъ кърбааты — девлет мал-мулькине зарар бермек эди. Бу кърбаатнынъ джезасы беш йылдан он йылгъадже тюрьме ве я да кършунгъа тизильмек эди. Иште, Пашкевич азырлангъан итирафнамени имзалагъан, шимди атыладжагъыны беклей эди. Олюм кърккъусу уджренинъ диварларыны биле сарып алгъан эди. Биз де Пашкевичнен берабер кършунгъа тизиледжек киби эдик. Акъшам козьлеримизге юккъу кирмеди. Кендимизни унутып, бу генч инсаннынъ алыны тюшюндик. Кърпыдаки кучюк пенджере ачылгъанынен уджреде бир бомба патлагъан киби олды.

— Пашкевич, — деди сакъчы, — эшъяларынынъ азырла.

Эпимиз Пашкевичке бакътыкъ. Демек, бекленген кърккъунчлы анъ ниает кельди. О бирден еринден фырланды, уджренинъ аркъасына кърачты. Кърккъудан козьлери фалташ киби олгъан. Огюне кельген бир махбюсининъ бойнуна сарылып, бутюн вуджудынен титрей, бир тарафтан да сеси чыккъкъаны кърдар багъыра.

— Ёкъ, кетмем! Мени быракъмангъыз! Мангъа ярдым этингъиз. Ольдюреджеклер, атаджакълар мени. Ольмек истемейим. Ялварам мени оларгъа берменгъиз.

Бу эснада апсхане башлыгъы кельди ве генч польшалыны тынчландырмагъа башлады.

— Не багъырасынъ, Пашкевич? Делирдингъми сен? Сени башкъа бир уджреге кечиреджекмиз.

Тюрѝме башлыгѝ Домфорт сѝйлене, амма Пашкевич оны динѝлемей, чапалана ве эп ялвара. ГПУ джеллятлары Пашкевич киби бинѝлерджесини сустыргѝанлар, бунда да зорлукѝ чекмейджеклери белли эди. Домфортнынѝ «тутунѝ шуны» деген эмиринден сонѝ сакѝчылар оны бир сание ичинде чыкѝардылар. Генчиннѝ аджджы ферѝяды бутюн коридорны кѝаплады. Демиркѝапы буюк бир гурюльти иле узеримизге кѝапалды. Коридорда Пашкевичнинѝ сеси кесильди.

Кунѝлер, бири-бирине бенѝзеген кунѝлер кечелер. Уджреде Калантаров адлы бир самаркѝандлынен эр кестен чокѝ кѝонуша эдим. Бу акѝыллы ве медениетли бир адам эди. О куню де кѝаршы-кѝаршыгѝа отурып, кене кѝонуша эдик.

— Мен, — дей о, — чар заманында миллионлар саиби бир адам эдим. Мал-мулькимнинѝ адди-ѝсабы ѝкѝ эди. Айрыджа магѝазларым бар эди. Инкѝиляптан сонѝра нем бар олса, эписини алдылар, бир кѝач дефа да кѝападылар. Эр сеферинде пара кѝаптырып кѝуртула эдим. Алты ай эвель мени ве огѝлумны якѝалап, текрар бу ерге кетирдилер. Менден 120 бинѝ алтын рубле истейлер. Манѝа бу кѝадар пара кѝайдан кельсин? Олгѝан парамны оларгѝа берип битирдим. Учѝ ай огѝлумнен берабер о бир бинада, 12 номерли камерада кѝалдыкѝ. Меним яшым буюк олгѝаны ичюн бу ерге авуштырдылар. «Истеген парамызны берсенѝ, сени де, огѝлунѝны да азат ѝтермиз», дедилер. Бираз сакѝлы парам бар амма, ГПУ бир заман тоймакѝ бильмей... айтмагѝа кѝоркѝам, достум. Кѝадынымнынѝ да бир микѝдар зийнет эшѝясы олмакѝ керек. Амма, айткѝаным киби, буны да берсем, сонѝ не оладжакѝ? Не иле кечинеджекмиз? Эм бу истевнинѝ арты кесильмейджек киби. Кене де пара истейджек ве сонѝра инсанны ѝкѝ ѝтеджеклер. Бир меселе даа бар. Аджеба, топлагѝан параларымнынѝ кѝачта кѝачы укюметке берилир? Не кѝадары ГПУ

менсюплерининъ джеплерине кире. Адамларнынъ эписи ачкозь олды.

ГПУ зинданларынынъ ичи инсанларнен толумы? Бу махбюслернинъ ичинде хусусий муамеле этильгенлери де бармы?

— 12 номералы уджре насыл?— деп сорадым.

— Эр заман толу ола, отураджакъ, ятаджакъ киби бир къарыш ер ёкъ. Махкюмлер бутюн кунъ аякъта турмакъ меджбуриетинделер. Уджренинъ эр кошесинде ятмакъ ичюн ер азырладылар, амма о ерге де къартлар ве хасталар яталар. Дигерлери исе невбетнен яталар. Эр кунъ адам башына 200 грамм чамур киби отъмек, 300 грамм тузлы балыкъ ве 400 грамм сув берелер. Табиий ки, бу къадар сувнынъ кимсеге етмегени ичюн заваллы махбюслернинъ терилери чатлап башлай. Адамлар ёргъунлыкътан, ачлыкътан байылып къалалар. Эгер олар озьлери аз бир вакъытта аякъкъа турмасалар, йыкъылгъан ерлеринде ольмеге махкюмдирлер. Зира, кимседе оларны ерден турсатаджакъ къадар такъат ёкъ. Геджелери соргъугъа чагъыра ве соргъу вакътында акъылгъа кельмеген искенджелерни япалар. Уджреде эписи олып сексенге якъын махбюс булуна.

— Мен де о къадар сайгъан эдим, — дедим мен.

Айретнен юзюме бакъты.

— Анъламадым, — деди. — Ёкъса, сиз де о уджреде эдинъизми?

— Ёкъ, — дедим. — Меним булундыгъым ер онынъ къаршысындаки 13 номералы уджредир. Сакъчылар отъмек бергенде сайып дагъыталар, сексен адам олгъаныны о маальде анълагъан эдим.

Калантаров енгильден кулюмсиреди:

— Япаджакъ башкъа ишлери олмагъан сонъ, бойле саде адиселер биле инсанны мешгъуль эте дегильми?— деди. — Бу режим миллетке аз шей чектирмеди ве чектиреджек де.

Аля «Август еди» усулы иле зулумнынъ энъ шиддет-
лисини тедбикъ этелер.

— «Август еди» дегенинъиз недир? — деп сорадым.

— Сорама, — деди. — Бу Алланынъ белясы комму-
нистлернинъ бутюн тюшюнджеси рус миллетине даа
насыл ве не киби эзиет япаджакъларыны планлаштыр-
макътан башкъа недир? Бу сонъки иджат эткен усулла-
ры да ЧК ве ГПУ келимелери къадар къоркъунчлыдыр.
«Август еди»... Лянет олсун мелъунларгъа.

Адам зияде асабийлешти, эллери титрей, лаф этип
оламайджакъ къадар ачувлы эди.

— Афакъанланмакъ бош шей, — дедим. — Бу адам-
ларны ёкъ эте билирмисинъ? Иште, бутюн меселе бунда.

— Бекторе, чокъ акълысынъ, — деп башыны салла-
ды, — чокъ акълысынъ амма, ачувланмамагъа имкян
бармы? Козюмнинъ огюнде юзлердже масюм инсанлар-
ны къуршунгъа тиздилер. Я о уфачыкъ бичаре балалар?
Олар да девлетнинъ малыны ягъма эткенлерми? Олар-
нынъ не олайткъанындан хаберлери биле ёкъ эди. Ана-
ларынынъ къучагъында джан бердилер заваллылар.

— Унутмалысынъ буларны, — дедим. — Унутманъ
лязим. Бильхасса 12 номералы уджреде яткъан
огълунъны тюшюнемелисинъ.

Сесини чыкъармады. Козълерини бир нокътагъа
тикип, эп тюшюнди. Шу анъде бельки огълуны, бельки
де къадыныны тюшюнедир? Эпимизнинъ къафамызда
айны шей бар эди. Олюм бельки эр шейни силе билир
амма, бизим киби севгилилерине къавушалмайып, олар
акъкъында тек тюшюнемек меджбуриетинде олгъанлар
ичюн бу олюмден де бетер азап эди. Балаларына ве
къадынына асретлик чеккен адамлар эдик. Бу асретлик
бизим ичимизни токътамайып якъа. Бу азаптан бир
сание биле къуртулмакънынъ чареси ёкъ. Буларны
тюшюнген сайын асретлигимиз арта, бенъзимиз сара-
ра. Сагъ къалмакъ ичюн курешмек шарт эди. Танъры-
нынъ ярдымынен бир кунъ къуртуладжагъыма, Вата-

ныма ве аилеме къавушаджагъыма иманым бар эди. Иште, бу киби тюшюнджелернинъ тесири алтында эр тюрлю зорлукъларгъа даяна ве ирадемни асла джоймай эдим.

Калантаровнынъ сесинден озюме кельдим.

— Эбет, «Август еди», — деди о. — 1932 сенеси август 7-де укюмет янъы къарарнен халкъны шиддетли эзиет алтына ала. Халкъ бунъа къыскъадан «Август еди» дей. Бунъа «Август еди феякети» демек даа догъру олур эди. Бу къадар девлет малына зарар бергенлер ватан хаини ве халкъ душманы эсап этилerek, джезагъа чекиле. Къарарнынъ эдасы ГПУгъа авале олуна. ГПУ бу янъы вазифесине дёрт эльнен сарылды. «Август еди» къарары халкънынъ козюни къоркъузмакъ ве баш къалдырмагъа фырсат бермемек ичюн ГПУнынъ элинде дешетли сиягъа чевирильди, девлет малыны чалгъанлар, къарынларыны тойдурмакъ ичюн колхоз малындан шахсен файдалангъанлар, атта тарлаларда, ёл кенарларында тек-тюк къалгъан экин башакъларыны топлагъанлар тутып къапатылгъан, бир къысмы да соргъусыз-суальсиз къуршунгъа тизильген. Халкънынъ элинде олгъан алтын-кумюш шейлерни де чекип ала-лар. Чекиштирювлерге даяналмайып, элинде бар олгъан зенгинлигини теслим эткенлер де этмегенлер де джезадан озьлерини къуртарып оламадылар. Бу девлет сойгъунджылыгъындан башкъа шей дегильдир, Бекторе. Кремльдеки коммунистлер аля даа тоймакъ бильмейип, халкъны соймакъны девам эте, — деп сёзюни битирди.

Бу къадар акълы сёзлерге не джевап бере билирдим? Онынъ айткъанлары керчек эди. Нидже къабаатсыз инсанлар топракъкъа къарышты, нидже сабий балалар аналарынынъ къучакъларында ольдюрильди, ювалар бозулды. Бу лакъырдылар асабымызны бозмакътан гъайры бир ишке ярамай. Сусмакъ керек эди.

Уджремизде эр заман олгъаны киби кеткенлернинъ ерини янъы кельгенлер ишгъаль эте, эпимиз айны

азапларны чекмек ичюн бу ерде бирлешемиз. Уджреге кельгениме он учь ай олды. Бу ердекилернинъ энъ эскиси мен олгъаным ичюн энъ гузель ерде де мен ерлештим. Бу да уджредеки тахта сет эди.

АЧЛЫКЪ

Сет устюне ерлешир-ерлешмез ачлыкъ илян эттим. Бу къарарымны сакъчыларгъа бильдирип, кетирильген емеклерни емейджегимни айттым. Ачлыкънынъ экинджи кунюнде къарарым тесирини косътерди ве апсхане мудири уджреме келип, Москва ОГПУ идареси тарафындан меним акъкъымда чыкъарылгъан къарарны окъуды. Къарарда Совет джеза кодексининъ 58-джи маддесининъ 11 — пунктына эассланып, он йылгъа махкюм этильгеним, джезамны кечмек ичюн Орта Асия лагерьерине ёлланыладжагъым язылгъан эди. Бу февкъульаде бир нетидже эди. Чюнки шимдигедже махбюслер озьлери акъкында чыкъарылгъан къарарларнен таныш этильмей эди.

Мадам ки, он йылгъа махкюм этильген ве меджбурий хызмет лагерьерине ёлланылгъан экеним, о алда ГПУнынъ бу уфачыкъ одасында не ичюн туталар мени? Шу аныге къадар мындаки баштакълыкъларны козь огюне аладжакъ олсакъ, истегенлери къадар тута билелер. Тюрьме башлыгъына мени лагерьге алып кетмегенлериндже ачлыкъ тутаджагъымны айттым. Не джевап берди, не де юзюме бакъты, къапыны къапатып чыктып кетти.

Ачлыкъ тутып башлагъанымдан сонъ сагълыгъым даа да бозулды. Сет устюнде къыбырдамай ятам. Уджредеки махбюслер меним бу алыма пек аджына, тек меним къатий къарарым оларны сусмагъа меджбур эте эди.

Учюнджи куню уйле маалинде уджренинъ къапысы гурюльтинен ачылды. Башымны биле чевирмеге

такъатым ёкъ эди. Кельгенлер яныма якъынлагъан сонъ оларнынъ сакъчылар экенини анъладым. Ич бир шей сёйлемейип, мени къолларымдан ве аякъларымдан тутып, башкъа бир уджреге кечирди ве анда тахта сет устуне яткъыздылар. Баш уджумда бир доктор бар эди. Агъызымны ачмакъ кереклигини айтты, ачмагъанымны корьген сонъ, меджбурен агъызымны ачып, илядж тёкеджек олды. Ичмемек ичюн агъызымда туттым ве узериме эгильген докторнынъ юзуне тюкюрдим. Бунъа бакъмадан, о резина ичекни агъызыма сокъты ве ичирмекни девам этти. Бойледже, ич истемеден бир микъдар иляджны ичмек зорунда къалдым, ачлыкъ тешевбюсим де апсхане идареджилерининъ тешевбюсинен сонъуна етти. Бираз вакъыт бу ерде яткъан сонъ, уджреме кетирип, сетим устуне яткъыздылар. Анълашыла ки, шимдилик меним ольгенимни истемейлер. Демек, мен ГПУгъа даа кереким.

Уджреме дёнгенимден бир къач саат сонъ, ичери кирген сакъчы яныма келип, мени юкъарыгъа чагъырайткъанларыны айтты. Меним алсыз олгъанымны корьген сонъ кетип оладжагъымны, я да оламайджагъымны сорады. Башымны саллап «кетерим» дедим. Яваш еримден турдым. Озюмни пек алсыз ис эткениме бакъмадан, ГПУ идареджилери къаршысында озюмни тутмакъ истедим. Агъыр адымларнен бинадан чыкъып, ильк уджрем олгъан ерге догъру кете башладыкъ. Амма бу кетишке юрьмек демек олмаз эдим. Аякъларымны сюйреклей, заман-заман отурып ял ала эдим. Башым айлана, козьлерим огюнде къырмызы, къара худжур шекиллер учуша, бунъа бакъмадан, юрьмек ичюн гъайрет эте эдим.

Мердивенлерден котерильмек дешетли бир азап эди. Эр басамакъта токътай, тыныш ала, экинджи басамакъкъа атламакъ ичюн къувет топлайым. Ниает, сонъки басамакъкъа да котерильдим. Бир коридорда эдик. Сакъчы элимни чекти, токътадым. Бир къапыны

косътерип, ичери кирмемни ишарет этти. Къапынынъ устюнден номерге айретнен бакътым: 175. Бу одада мени сыкъ-сыкъ соргъу япкъан Верховин отургъаныны биле эдим. Бундан себеп, Верховин киби бир коммунист адамнынъ мени бу къадар биткен алда коръмеси ни истемез эдим. Аний бир къуветнен, башымны тим-тик туткъан алда одагъа кирдим. Бутюн гъайретиме бакъмадан, бир тюрлю аякъта туралмай, токътамайып саллана эдим. Верховин вазиетимни анълады. Мемнюн олгъаны сезилир-сезильмез кулюмсирегенинден белли эди. Отурмакъ керек экенимни айтты. Деръал ред эттим. О кене «отур» деди. Бираз экилендим, сонъра гъурурум гъалип кельди:

— Ёкъ, — дедим. — Отурмам. Меним сизге айтаджакъ лафым да ёкъ. Мен сизнен дегиль, хусусий болюкнинъ ве я да ГПУнынъ башлыгъынен къонушмакъ истейим. Анъладынгъызмы?

Бу бекленильмеген серт къонушма къаршысында Верховин шашмалады. Назары кескинлешти, джам киби козьлери ачувдан парылдады. Бельки меним ичюн янгъы бир искендже планы азырлагъандыр. Бир тыныш манъа бакъып тургъан сонъ маса узериндеки чанъ дѳгмесини басты ве деръал аякъ устуне турды. Одагъа кирген невбетчиге янымда булунмасыны сѳйлеген сонъ янашадаки къапыда гъайып олды.

Верховин, эр алда, бирисинен корюшмеге кетти. Бир шей тюшюнеджек алда дегиль эдим. Чюнки алсызлыгъым кеттикче арта, еримде турмам къыйынлаша эди. Янымда тургъан сакъчы мени бийсинмейип козете, бир яндан да белиндеки тапанджасынен ойнай эди. Тебессюм этмесине рагъмен юзюнден эндишели олгъаны анълашыла эди. Не де олса, о да озъ аяты ичюн раатсыз эди. Онынъ башлыкълары айны шойле раатсызлыкъ ичинде яшайлар.

Он дакъыкъадан сонъ Верховин къапыда корюнди. Кельмемни ишарет этти. Аякъларымны сюйрей-сюйрей

янашадаки къапыгъа кельдим ве ичери кирдим. Буюк маса башында униформа кийген шишман адам отура эди. Урбасындаки бельгилерден юксек рутбели олгъаны анълашыла. Юзюнде техдиткяр бир ифаде бар эди. Башынен маса огюндеки скемлеге ишарет этти.

— Отур, — деп эмир этти.

— Тешеккюр этерим, отурмакъ истемейим, — дедим.

Юзюме тик-тик бакъты.

— Бош ерде неге инат этесинъ?—деп сорады. — Аягъынъда зорнен тургъанынъны анъламайсынъмы?

Эбет, исрар бош эди. Керчектен де аякъта тураджакъ алым ёкъ эди. Косътерген скемлесине отурдым.

— Не истейсинъ бизден?— деп сорады.

Бу суаль къаршысында шашмаладым. Мен олардан ич бир шей истемейим, аксине, олар менден чокъ шей истейлер. Серт бир сеснен джевап бердим:

— Асыл сиз менден не истейсинъиз?

— Фашистлер киби ачлыкъ япасынъ, — деп багъырды. — Не, бу ерде отургъанлар айдутмы?

— Башкъаларыны бильмейим, амма бу адам (Верховинни косътердим) керчектен айдуттыр.

Ич бир шей сёйлемейип, бир манъа, бир Верховинге бакъа берди. Башы иле Верховиннинъ тышкъа чыкъмасыны ишарет этти. Ялынъыз къалгъан сонъ багъырмагъа башлады.

— Бир совет мемуруине айдут деgege, оны акъарет этмеге насыл джесарет эттинъ?

Артыкъ бутюн къуветим ерине кельген эди. Бу адамларгъа тюшюнгеним киби джевап бере биле эдим.

— Эбет, — дедим. — Бу адам бир айдуттыр. Чюнки инсан аятынен ойнай. Мени къадыным ве балаларымнен корюштирмей. Ачлыкъ илян эткенимни бильгени алда арекетлеринде энъ уфакъ денъишиклик биле олмады.

Козълерини къыппадан юзюме бакъа. Сонъра эвельден азырлагъан газетаны маса устюнден алып окъумагъа

башлады:

— Шура укюмети Беломор каналы кѣуруджылыгынын битмеси мунасебетинен етмиш беш бинѣ махбюсни афу эткен.

Бу окѣугѣан шейининѣ манѣа не алякѣасы бар? Сонѣтра коммунист режиминде ич бир махбюсининѣ афу этильмегенини билем. Бу идареде афу этмек — кѣуршунѣа тизмектир. Бу язы бир ялан пропаганда эди. Окѣуп битирмесини беклемедим.

— Бу окѣугѣанларынѣыздан манѣа не? — деп сорадым. — Насыл джеэттен манѣа багѣлы ола биле? Бир йылдан берли апсте тутулам. Кѣабаатсыз олѣғаным алда не ичюн мени мында тутасынѣыз?

— Бизден не истейсинѣыз?

— Манѣа бердигинѣыз джезаны там оларакѣ бильмек истейим. Олюм джезасы берген олсанѣыз, ольдюринѣ мени. Апске махкюм эткен олсанѣыз, мени бу ерден алып кетинѣ. Ич бириси исе, азат этинѣ. Аилеме ве балаларыма кѣайтмакѣ истейим. Эгер акѣкѣымда укюм чыкѣкѣан олса, оны бугунѣге кѣадар омюрге кечирмемек айдутлыкѣ дегильми?

Кѣаршымдаки адам сесине татлы азнк бермеге ве адий бир идареджи ролюни ойнамагѣа арекет эте. Сакин сеснен:

— Бекторе аркѣадаш, иш лагерине кетмек истегининѣизни бильдирип язгѣан аризанѣызны Москва ГПУ башлыгѣына теслим эттим, — деди. — Он беш кунѣден сонѣ джевап келир. Эгер джевап кельмесе, бу муддетнинѣ сонѣунда ачлыгѣынѣны текрар башлая билесинѣ. Коресинѣ ки, бу хусуста меним элимде бир шей ёкѣ. Амма аиленѣе бир мектюп яз. Корюшмек ичюн бу ерге чагѣыр. Бу мектюпни хусусий бир курьер иле теслим этиририм. Бу мектюпни сенден кѣабул этип алгѣанлары акѣкѣындаки имзаны санѣа косѣтеририм. Насыл, бу теклифке разысынѣмы?

Бир эеджан далгѣасы вуджудымны сарып алды,

дерсинъ, бу аньде къарыма ве балаларыма къавуштым. Кульмеге чокътан унуткъаным ичюн бахт дуйгъусындан агъламакъ истей эдим. Чёльде сувсызлыкътан олеяткъан бир адам киби эдим. Аджеба, бир сагъынмы коре эдим? Буларны тюшюнгенимнен юзюне бакъып, шакъа этип-этмеяткъаныны бильмеге тырыштым. Чюнки бу коммунистлерге ве ГПУ менсюплерине асла ишанмакъ олмаз эди. О адам меним не тюшюнгенимни аньлагъан киби лакъырды этип башлады.

— Шимди бундан башкъа бир шей япып оламам сен ичюн Бекторе. Мына бу кягъыт ве къалемни ал да аиленъе мектюп яз.

О узаткъан кягъыт ве къалемни алыр экеним, элим титреди. Буюк бир эеджанле къарыма сагъ экенимни, онынънен корюшмек истегенимни, мектюпни алгъанынен Ташкентке кельмесини яздым. Сонъра къатлап узаттым. Мектюпни меним янымда конверт ичине къойды ве тезден теслим этеджегини айтты.

Уджреме къайтыркен, бам-башкъа адам эдим. Деми сюрюнген аякъларымда буюк бир къувет бар эди. Сетке узандыгъым заман кендимни Ашхабаддаки эвимде, къадыным ве балаларымнынъ янында ис эттим. Яшамакънынъ бу къадар татлы ве бу къадар муджизевий олгъаныны бир заман фаркъ этмеген эдим.

ЗИЯРЕТ

Арадан учъ кунъ кечти. Бир саба уджремнинъ къапысы ачылды. Ичери кирген сакъчыны ич севмез эдим. Титис къияфетли бир адам эди. Бени юкъарыгъа чагъыргъанларыны айткъанынен еримден атылып турдым. Онъа сарылмакъ ве опымек истей эдим. Демек, хаялларым керчеклешмекте. Насыл севинмез ве насыл бу адамны севинчиме ортакъ этмек истемезим? О аньде

эр кеснинъ айны эеджанны, айны севинчни ис этмеси-ни истер эдим.

Мердивенлерден чапып чыкътым ве соргъу акимининъ одасына кирдим. Козьлерим бир анъде оданы араштырды. Эбет... къадыным оданынъ бир кошесинде тура эди. Экимиз де бир эйкель киби бири-биримизге бакъа, эеджан ве айреттен агъызымызны ачалмадыкъ. Бирден соргъу акимининъ «къонушма изининъиз ярым сааттир» деген сёзлеринден кендима кельдим. Йигирми айлыкъ асретлик бу ярым саатке сыгъдырыладжакъ эди. Бунъа да разы эдим. Къарымнынъ янына чапып бардым. Лафны неден башламасыны бильмейджек алда эдик. Козьлеримнинъ огюнде балаларым туралар. Аджеле оларны сорадым:

— Эпимиз яхшымыз, — деди. — Сен бизлерни къасевет этме, озюнънинъ сагълыгъынъ насыл?

— Сиз де меним ичюн раатсыз олманъыз, — дедим. — Ялынъыз эр заман дуаларынъызда меним ичюн де Танърыгъа ялварынъыз. Эр шейге даяна биледжек къадар такъатым бар. Шу анъден итибарен озюмни даа къуветли ис этем.

Къарым этрафына яваштан козь кездирди. Соргъу акими пенджере кенарында газета окъуп отургъаныны корьген сонъ, манъа бираз даа якъынлап фысылдады:

— Сени тюшонмеген бир саниемиз билеёкъ. Дуаларымда къуртулманъ ичюн ялвармакъны унутырыммы? Бир кунъ ола мытлакъ эвинъе къайтаджакъынъа инанам. Бизни де ич раат къалдырмайлар. Бир гедже ярысында къапыны шиддетле урулмасындан уяндым, эм къапыны ура, эм де «откройте!» деп багъыра.

Къоркъунен къапыгъа келип, мандалны чектим. Къаршымда учъ ГПУ офицери ве бир туркмен терджи-маны тура эдилер. Ич бир шей демеден, деръал ичери кирди ве эвни тинтип башладылар. Язы масасындан башлап, эвде не къадар эшъя ве долап бар исе эписини дикъкъатнен тешкердилер. Базы китап ве мектюплерни

бир тарафкъа айырдылар. ГПУ офицерлерининъ уйкени отурма одасына догъру юрьди. Адынынъ Верховин олгъаныны сонъундан бильдигим бу офицер, элини долапкъа узатыркен, мен яваш одадан чыкътым. О эснада мен япа биледжек екаяне чаре бу эди. Долапнынъ аст козюне ильванларымнынъ бир къысмыны памукъ ичине сарып къойгъан эдим. Къалгъан бираз къысмыны да арагъанларнынъ къолайджа буладжакъ ерине къойгъан эдим. Эгер одада къалсам, эеджанланып эр шейни белли эте билем. Бир муддет коридорда бекледим. Ниает, адамнынъ одадан чыкъкъаныны корьген сонъ, сакин адымларнен ичери кирдим.

Бу эснада соргъу акими: «Юксек сесле къонушынъыз» деди. Къарым деръал сесини юксельтип, мевзуну денъиштирди.

Ярабб... Соргъу вакътында кечмек бильмеген вакъыт шимди дуйдурмадан кече. Зияретнинъ биткенини айткъан акимнинъ артындан биз де юрьдик. Тышта айырылыр экенмиз къарым;

— Аллагъа эманет ол, — деди. — Бизлерни тюшюнип раатсыз олма.

Башымны саладым:

— Сиз де раатсыз олманъыз, — дедим. — Балаларымны бирер-бирер опъмекни унутма. Эпинъиз Аллагъа эманет олунъ.

Козълери яшланды. Метанетини гъайып этмемеге тырышкъаны корюне. Сакъчынынъ янында кетеркен, бир даа айланып бакътым, узакълашкъандже артларындан бакъып турдым. Олар кошеден кечип, козьден гъайып олгъанларынен Верховиннинъ сесини эшиттим. О анъде булундыгъым аламден мени айырып, не истей менден?

— Отур, Бекторе...

Ич бир шей тюшюнмейип отурдым. Бу вакъытта ачыкъ олгъан къапынынъ огюнде бир адамнынъ тургъаныны корьдим. Верховин оны манъа косътеререк:

— Сен корьген бу адам, сенинъ акъкъынъда базы ачыкъламааларда булунды, — деди. — Зан этсем, сен де буларны къабул этеджексинъ.

Белли тактикаларыны аля денъиштirmeгенлер. Буларда ич инсанлыкъ ёкъмы? Меним шу саниедеки рухий вазиетимден файдаланмакъ истейлер. Эписи бир мени енъип оламайджакъларыны косътермек керек эдим.

— Насыл итираф? Насыл итираф акъкъында айта-сынъыз? — деп сорадым.

Верховин манъа тесир этеджек келимелерни арар киби бир анъ токъталды, сонъра даа назик бир тильнен девам этти:

— Инат этмектен ич бир шей къазанмайджакъсынъ, Бекторе аркъадаш, итираф этсенъ, бельки, джезанъ энгиллешеджек.

Раат бир алда кресло ичине чёккен эди. Эллерини къурсагъы устюне хачлагъан, пармакъларынен даире чыза, бу алынен вазиетке аким олгъаныны косътере. Бу адам меним акъкъымда аля бир укюмге саип олмайджакъ къадар абдал эди. Онынъ ичюн де бойле сачма оюнлар япа. Къапалгъаныма йигирми ай олды. Къарымны корип, къонушкъан сонъ рухумда олып кечкен денъишмелернинъ тесири алтында эр шейни къабул этеджек беллейдир. Асла... Бу анъде озюмни даа да къуветли ис этмектем. Бугунъгедже тек Танърыгъа ишандым, бундан сонъ да эп онъа ишанаджагъым, анджакъ онынъ ярдымынен даянаджагъым.

— Мен бу адамны танымайым, — дедим. — Онынъ да мени танымагъанына емин эте билем. Эгер бизлернинъ таныш олгъанымызгъа эмин олсанъыз, о алда бизлерни къаршылаштырынъыз, Верховин аркъадаш.

Верховин бир анъ шашмалады. Амма чабик озюни эльге алды. Юзюме, козьлеримнинъ ичине серт-серт бакъты.

— Бекторе аркъадаш, — деди. — Биз насыл истесек,

ойле япармыз. Кимседен, хусусан сенден акъыл алмакъ ниетимиз ёкъ.

«Ёкъ», деп джевап бермек истедим. Верховин элини котерип:

— Бугунълик бу къадар къонушма етер, — деп багъырды. Сонъра чанънынъ дёгмесини басты, кельген сакъчыгъа уджреме алып кетмекни эмир этти.

ЛАГЕРЬ ЁЛДЖУЛЫГЪЫ

Саба кунеш дагъларны ве шеэрлерни индже бир сюсле къаплай, яваш-яваш бу сюстен айырылып кунеш ышыкълары дюньяны айдынлатмагъа башлай. Ич бир тюрлю денъишме ёкъ эди. Амма мен бу ерлерни денъишкен бир асрет, къайгъы ичинде сейир этем. Козълерим манъа тебессюм этеджек бир таныш чере къыдырып, бош ерлерде долаша. Ах, бир дост юзь... Бир сыджакъ сёз эшитсем.

1933 сенеси, ноябрь 10... Ташкент ГПУсынынъ эски бинасындан чыкъкъан кунюмиз, саба бойле бир шеффаф перде артындан башлангъан эди. Бир ГПУ машинасынен, эки сакъчы арасында отургъан алда лагерь ёлджулыгъына чыкътыгъым анъ Ташкентни ве башлангъан кунни ичиме синъдирмек истей эдим. Йигирми айдыр, кунълерим искендже мутехассысларынынъ шашыртыджы соргъулары иле уджрем арасында кечти.

Ёлландырув меркезине кельген сонъ машинадан тюшмемни эмир эттилер. Бина шеэрнинъ четиндеки эски бир керван сарайда эди. Ёлландырув меркезининъ экинджи болюгинде весикъаларым азырлангъан сонъ мени хаммамгъа алып бардылар. Эшьяларым дезинфекция япылды ве манъа лагерьде киеджек урба ве номерим берильди. Ёлландырув лагери озъ башына бир алам эди. Кельгенимнен анъладым ки, мында махбюслер учъ сыныфкъа айырылалар. Биринджи группагъа

чалышмагъа кучю олгъанлар кире, энъ агъыр ишлер оларгъа яптырыла. Экинджи группагъа енгильдже ишлерни япып олгъанлар кире. Учюнджи группа исе адий ишлерде чалыштырыла биледжеклерден тешкиль олуна. Махбюслерге аш ве урба озълери булунгъан группаларгъа коре бериле. Сиях ренкли безден бир жакет иле панталон ве бир къат ич урба — биринджи группадакилер ичюн. Аз кийильген урба — экинджилерге, кийильмейджек къадар эски, ипрангъан урбалар исе учюнджи группа ичюн бериле.

Мангъа ямавлы бир урба берильгенинен экинджи группагъа айт олгъанымны анъладым. Бойнумда 62441 ракъамы язылгъан бир тахтачыкъ асылды.

Бу ерде бир къач таныш чере иле расткелиштигим заман гонгълум бираз котерильди. Оларнынъ экиси энъ сонгунда яткъан уджремде бир ара берабер олгъан озъбек йигитлери эди. Сипириджи олып чалышалар. Оларнынъ ярдымынен мен де сипирджилик иши таптым. Ёлландырма меркезинде чалышкъан мемурлернинъ одаларыны темизлейим. Меним ичюн бу буюк бир шан эди. Русиеде риджа эр къапыны ачкъан ве чокъ къулланылгъан бир васта эди. Риджасыз иш булмакъ мумкюн дегиль. Меним де гедже ята биледжек бир коридор булмам шу эки махбюснинъ риджасы саесинде олды. Лагеръни идаре эткен ГПУ менсюплерининъ хызметлерини корем. Ишимнинъ енгиль олувына бакъмадан, йигирми ай къаранлыкъ ве рутубетли уджрелерде ипрангъан вуджудым энъ уфакъ аракетлерден сонъ сызлап башлай. Амма геджелери раатлана билем.

Бу арада ёлландырма меркезинде он бингден зияде адам булуна эди. Таджикистан джумхуриетининъ сабыкъ реиси де мында эди. Баракларнынъ сайысы аз, махбюслер исе чокъ. Заваллы инсанлар бири-бирлерининъ устылеринде яталар. Бундан гъайры, саз ве балчыкътан япылгъан бараклар бир кевгирге бенгзейлер.

Бинълердже махбюслернинъ ярысы тышта ятмагъа меджбур эди.

Лагерь озъ къанун-къаиделеринен яшай. Къуветлилер дигерлернинъ акъчасыны, урбасыны, ятагъыны чекип алалар. Оларгъа мани олгъан ёкъ. Бундан себеп хырсызлыкъ аллары кеттикче артты.

Ёлландырма лагериндеки мусафирлигим он кунъ девам этти. Он биринджи куню саба ёлгъа кетеджегимизни бильдирдилер. Лагерьнинъ топланма мейданынынъ этрафы ГПУ аскерлеринен сарувлы. Кетеджеклерни бирер-бирер чагъырып, башта устьлерини тинте, неде тапса мусадере этелер. Кягъыт, къалем, китап булунмасына биле мусааде ёкъ. Чанакъ ве мешребелерден гъайры эр махбюснинъ янында йигирми беш рубледен зияде пара олмамакъ керек. Мен де ёкъламадан кечкен сонъ юз элли кишилик кетиджилер группасына къошулдым. Бизлерни бешер-бешер сырагъа тиздилер. Этрафымызда сакъчылар, огюмизде-артымызда ири милиция копеклери олгъаны алда ёлгъа чыкътыкъ. Ташкент станциясына догъру кетер экенмиз, балалар ве генчлер этрафымызда чапыша, бизлерни къайгъы иле озгъара эдилер. Юзлериндеки ифаделерден бизни аджыгъанлары корюне эди. Буларнынъ бир къысмы меним талелелерим эди. Лякин бу группа ичинде оджаларынынъ сюрдюнликке кететкъаныны бильмей эдилер. Ёл узадыкъча ичимизде топаллагъанлар, ёрулып артта къалгъанлар корюнип башлады. Сыртларына сакъчыларнынъ сюнгулери токъунгъан сонъ меджбурый гъайретнен юрюшлерини тезлештире эдилер.

Станцияда бизлерни юк вагонларына толдурдылар. Учъ кучюк юк вагонына 150 адамны сыгъдырдылар. Къыбырдамагъа ер къалмады. Эр вагонгъа бирер параша, он отъмек ве бир микъдар тузлы балыкъ бердилер. Къапылар ава киреджек къадар ачыкъ къалдырылды ве демир чильтерлернен орътюлип, килитленди. Поезднинъ аракет эткенини копчеклернинъ тасырдысындан

бильдик. Вагондаки махбюслер бири-бирлерини танымай эдилер. Арамызда ГПУ агентлерининъ булунмакъ итималы эр кесни мукъайт давранмагъа меджбур эте. Ёл узайгъан, ихтиядж ве сыкъынтылар арткъан сайын чекинмеклер азлашты, айны акъибетке догъру кеткен инсанлар яваш-яваш бири-бирлерине исинмеге башладылар.

Биз Зерафшан озенининъ ирмагъында бир памукъ тарласы алына кетирльген лагерьге кельдик. Нормаль оларакъ поезд бу ёлны он секиз саатке кече бильмесине бакъмадан, ёлджулыгъымыз беш кунъ девам этти. Айны парашаны къулландыкъ ве беш кунъ тузлу балыкъ ашадыкъ. Ара станцияларда саатлернен беклеген вакъытларымыз олды. Вагон ичи инсан нефеси ве тер сасыгъындан бонъайды.

Бир чёль ичинде кетейткъанымызны дуям, чюнки мешур чёльнинъ увултысыны эшитем. Бу увулты кимерде кесиле, о вакъытларда янымдаки къырымлы деликъанлынынъ багъыра-чагъыра дарб джедвелини текрарлагъаныны динълейим. Оны ГПУ зинданында «Марсельеза»ны сёйлеген уджре къомшума бенъзетем. «Еди кере еди едер еди» деген сонъ, куфюрленмеге башлады. Бир такъым эсаплар япа, куле, ондан сонъ асабий къахкъахалап куле. Къырымлы генч акъылыны ойнаткъан.

Поезднинъ ара станцияларда токътамамасыны истемей эдим, чюнки парашадаки пислик этрафкъа фаджиалы къокъулар джайрата эди. Арекет алында олгъанда бу пек ис этильмей. Вагоннынъ эр тарафындан кирген рузгяр къокъуны бираз дагъыта эди. Параша янында отургъанлардан бири бутюн кунъ ич турмадан къусты, сонъра, чыкъараджакъ бир шей къалмагъан сонъ, яры байгъын алда серилип къалды. Ёлджулыгъымызнынъ учюнджи куню бириси даа бир къылыкъ чыкъарды: бирден озюни демир къапыгъа атты, къапыны юмрукъламагъа ве къафасыны къапыгъа урмагъа башлады.

Кимсе оны токътатмакъ, я да тутмакъ ичюн еринден къыбырдамады. Къыбырдамагъа биле меджалымыз ёкъ эди. Онынъ агъызы копюрген, бурун деликлери кенишлеген эди. Козьлери акъайгъан, башындан акъкъан къан юзюни къаплагъан эди. Манзараны корьмек истейим, козьлеримни къапатып отурам. Бираз сонъра сес кесильген сонъ эр шейнинъ биткенини анъладым. Адам ольген. Къапыда ве ерде баш-бет парчалары бар эди.

Бешинджи куню поезд токътап, къапы ачылгъан вакъытта еринден биринджи олып къалкъкъан адам мен олдым. Шиддетли бир ягъмур ягъмакъта. Сыланмамакъ ичюн станцияда беш дакъикъа турмамыз керек олды. Бу Зиядин станциясы эди. Станция бинасы ве бир-эки эвден башкъа бир шей корюнмей эди. Орталыкъ там-такъыр чель эди.

Кене сырагъа тизилип кеттик. Бу ерден он эки километр ичериде булунгъан лагерьге кете эдик. Ягъмур айны шиддетнен ягъмакъта. Эр шей чамур ичинде олгъанындан юрюшимиз явашлады. Кеткен сайын ёргъунлыкъ аляметлери де корюнип башлады. Ягъмур да къаршыдан келип, юзьлеримизге бир къамчы киби ура. Янымда баягъы яшларындаки бир къыргъыз кете. Вагондан энип, сырагъа тизильгенимизнен онынъ бойле бир юрюшке даянамайджагъыны зан эткен эдим. Амма шимди менден де тынч адымлар ата эди.

Эки-учь саат токътамайып юрьдик. Бу вакъытта сафнынъ энъ огюнде бирисининъ юварлангъаныны анъладым. Огдекилер явашлады ве токътадылар. Сакъчыларнынъ сюнгю уджунен тюртювлери нетиджесинде юрьмек зорунда къалынды. Заваллы адамнынъ юрьмек ичюн ич де кучю къалмагъан. Козьлеримни къапаттым. Бираз сонъра чамурдан да йымшакъ бир шейге басып кечкенде оларны ачтым. Ихтияр къыргъыз яваш сеснен: «Элимни тут» деди. Айткъаныны яптым. Башыны аркъагъа чевирген алда кете. «Шимди бир ас-

кер сѝонгѝосини батырды» деди. Сѝѝюни битиргенинен джан-аляметиле бир ферьяд дуѝолды. «Ольмеди, амма ольдѝореджеклер» деп кьычырды. Саф ѝлуна девам эте. Ихтияр кьыргъыз титреген даѝушнен «ишини битирдилер» деди.

Ёл кеттикче бербатлашты. Бирисининъ аякъкъабы балчыкъкъа батып къалды. Алмакъ ичѝон эгильген арада башына тѝюфек къундагъынен урулды, шу сание ѝоварланды. Айны сакъчы энъсесине бир къуршун атты. Артыкъ бир чокъумыз аякъкъаплапымызны эллери-мизге алдыкъ. Бу ишни япѝуда кечиккенлер аякъкъаплапыны балчыкъ ичинде къалдырдылар.

Шиддетли ягъмургъа ве тиз боѝу чамургъа бакъмадан, он эки километрли ѝлны беш саатте кече бильдик. Зерафшан лагерининъ тель къоралары огѝнде токътагъан вакътымызда ягъмур аля ягъа эди. Ёкълама япылды. Лагерьнинъ этрафы учъ метр ѝюксеклигиндеки теллернен сарылы эди. Мен ёкъламаны дегиль лагерьнинъ ичини тѝюшѝоне эдим. Лагерьнинъ ичерисине киргенимизнен бу ернинъ даа къоркъѝунчлы олгъаныны анъладым.

Ичериде эки мания бар эди. Биринджиси, беш метр кенишлигинде ве учъ метр теренлигиндеки бир чукъур эди. Экинджи мания исе беш метр кенълигиндеки къум шерити эди. Узеринден кечкен эр адамнынъ аякъ излери къаладжакъ. Лагерьнинъ тышы да махбѝуслер ичѝон телѝюкели эди, чѝонки о ерде де ѝигирми беш метрли зынджырларгъа багълы милиция копеклери бар эди. Бу ердеки баракларда ѝлландырув меркезиндеки баракларнынъ тамам озѝу эди.

Саба саат дѝѝртте бутѝон лагеръ ишбашы ичѝон азыр ола. Бизни такъымларгъа такъсим эттилер. Мен лагеръ идаресининъ экинджи болѝугинде бир муддет чалышкъан сонъра теминат болѝугине аѝуштым.

ДЖИНАЕТЧИЛЕР ДЮНЬЯСЫ

Советлер Бирлигинде меджбурий хызмет лагерьлери лязим олгъан ишлерни япмакъ, укюметнинъ сиясети-не къолтутмакъ ичюн керек. Бу макъсаднен де олар тешкиль этилелер. Лагерьлерде чешит инсан кучълеринден файдаланалар. Бир кыысмы каналлар къаза, шоссе ёллар ве санайы оджакълары къура. Орманлы улькелерде олгъанлар кересте азырлай, зираатчылыкъ эльвер ишли олгъан ерлерде исе олар экин экмекнен мешгъуль оларар. Урал ве Сибирь улькелеринде чешит тюрлю маден оджакълары бар, махбюслер оларда чалышалар. Адлары карталарда олмагъан бир чокъ улькелерде уран мадени оджакъларында бир чокъ махбюслер чалышалар. Рус халкъы арасында «Джинаетчилер дюньясы» деп адландырылгъан бу лагерьлерде миллионларнен махбюслер бир къулдан фаркъсыз оларакъ, къуртулыш чанъынынъ сесини беклеп яшай ве чалышалар. Лагерьлердеки махбюслерни учъ категориягъа айырмакъ мумкюн:

1. Адий къабаат ишлегенлер.
2. Сиясий къабаат ишлегенлер.
3. Джемаат тертибини бозгъанлар. (Оларгъа мында «бытовик» дейлер).

Хырсызлар, къатиллер адий сучлылар группасына менсюп олып, махбюслер ордусында кучюк бир кыысымны тешкиль этелер. Сиясий сучъ ишлегенлернинъ исе вазиети башкъаджа. Окъумыш адамлардан тешкиль олунгъан бу кыысым лагерьде эр ишке ёлланыла. Оларнынъ устьлерине къоюлгъан къабаатлар исе чешиттир. Джасуслыкъ, я да динге ишангъанлары ичюн, чалышкъан вазифелеринде беджериксизлик косътерип, саботаж япкъанлары ичюн укюм этильгенлер. Экинджи дюнья дженки вакътында башкъа мемлекетлерде

къалып ве ахыр-сонъу Русиеге къайтып кельгенлер, топлу оларакъ сюргюн этильген чешит миллетлерге менсюп инсанлар. Булар тышта ГПУ агентлери тарафындан изленген, тыш мемлекетлерде вазифеде олып да, янълышлыкъ ишлеген, Коммунист партиясы реберлери ве арбий эсирлер — буларнынъ эписи учунджи группагъа аиттир.

Инсан аятындаки шерев, ахлякъ киби маневий дегерликлерге зерре къадар къыймет кесмеген коммунистлер террор ве сила къувети иле махбюслер ордусыны тешкиль этерек, бу васта иле дюньягъа аким олмакъ ичюн керекли къаиделерни тюшюнип чыкъаргъанлар. Лагерьлернинъ идареси ве незарети «Гулаг» деп адландырылгъан лагерьлер баш идареси тарафындан амельге кечириле. Лагерьлерни къорув вазифеси исе девлет телюкесизлиги комитети тарафындан омюрге кечириле.

Бир лагерьнинъ идаре тешкилятыны козьден кечиреджек олсакъ, коммунист режимине менсюп лагерь реберлери ве оларнынъ ёлбашчылары месуль вазифеде чалышкъанларыны деръал анълармыз, месуль олмагъан вазифелерде исе джеза муддетини одеген сонъ лагерьлерде ишке къалгъанлар чалышалар. Бу группанынъ командирлери гизли полис тешкилятына менсюп офицерлердир. Бойле сакъчыларнынъ лагерьден къачмакъ истеген махбюслерни атмакъ ичюн силылары бар эди. Гизли полис тешкиляты лагерь даиресинде телюкесизликни сакъламакъ ичюн лагерь ичинде озьлерининъ агентлерини туталар. КВЧ къысмы махбюслер арасында коммунизм пропагандасыны алып бара.

Лагерьде эр махбюс чалышмагъа меджбур. Чалышув тарафындан да махбюслер учъ группагъа болюнелер: эр анги ишни япа биледжеклер, орта дереджедеки кучъ сарф этильмеси керек олгъан ишлерни, къолай ве енгиль ишлерни япа биледжеклер.

Коммунистлерге коре, энъ телюкели унсурлар сиясий къабаатлылар. Он миллионны кечмеген коммунист элитасы эки юз миллионны кечкен Советлер Бирлигининъ худутлары черчивесинде яшагъан ве азатлыгъындан марум этильген миллетлерни истисмар этерек, озьлерине бир сыныф акимieti къургъан ве къаба къувет ярдымынен барлыгъыны имае этмекте. Факъат якъын келеджекте чёкерек, ер юзюнден силинеджеклерери артыкъ кендилери тарафындан билинмекте ве бу себептен «барышыкъ» сиясетининъ аваларыны чаларакъ, къуртулмакъ ёлуны арамакъталар. Лякин оларгъа инангъан бир инсан биле къалмагъандыр.

ЗЕРАФШАН ЛАГЕРИ

Зерафшан лагеринде булунгъан махбюслер памукъ тарлаларында чалышалар. Сабалары тары шорбасынен сыджакъ сув бериле, отьмек пайы исе япылгъан ишке коре денъише. Арамызда ачлыкътан ольгенлер де бар. Олюни джыймаздан эвель джесет башта моргкъа алып кетиле. Олюмнинъ себебини эким тайин этмей, бунынъ ичюн джесетлер сакъчылар тарафындан сюнгиленип, къачув итималынынъ огю алына. Бундан сонъ джесет ич бир диний мерасимни, атта инсанлыкъ къаиделерини биле кутьмеден, лагерьнинъ эвельден азырлангъан чукъурларына ташлана эди.

Яз айларында лагерьде дизентерия хасталыгъы башланды. Кунъде 15—20 махбюснинъ олюми вебанынъ макъсатлы бир шекильде мейдангъа кетирильгени акъкъындаки риваетнинъ яйылмасына себеп олды. Махбюслернинъ сайысы къарардан зияде чокълашты, ашайт ве мескен зорлукълары мейдангъа кельди. ГПУ идареджилери бойле усулнен ёрулмадан ве къолайлыкънен бир темизлик япмагъа арекет эткен

ола билелер. Бир саба лагерьде япылгъан ёкъламада бир махбюснинъ арткъач олгъаны анълашылды. Сайы текрарланды, къайдлар тедкъикъ этильди ве анълашылды ки, Авез Дурды адлы бир туркмен архивде ольди деп къайд этильген экен. Бу факттан вазиет ачыкъ корюнди. ГПУ олюмлерни де планлаштыра.

Махбюслерни сайгъан бюронынъ башы:

— Сен ольген экенсинъ, Авез, — деди.

Заваллы махбюс урькек-уръкек этрафына бакъынды.

— Эбет, амма текрар тирильдим, — деди ве сонъундан икяесини анълатмагъа башлады.

«Бир саба мени байгъын, эссиз алда булгъан, моргкъа олю малюматы берильген ве дигер олюлернен берабер алып кетип чукъургъа ташлагъанлар. Яры геджеде аязнынъ тесиринен озюме кельдим. О заман бир чокъ инсанларнен берабер бир чукъур ичинде яткъанымны анъладым ве къалкъмакъ истедим, беджералмадым. Къурсагъымда эки аякъ, коксюмде де бир олюнинъ къолу бар эди. Башта шу къол ве баджакълардан къуртулмакъ керек эдим. Яваш-яваш сувып къатып къалгъан инсан вуджутларыны узеримден котерип аттым. Ниает, бир чокъ олюлер арасындан кете-кете эндекнинъ кенарына якъынладым. Нефес алмасы къыйын эди. Узакътан шакалларнынъ улугъан сеслери келе. Бу вахший айванларгъа тирилейин ем олып, бу дефа керчектен оле биле эдим. Къоркъунынъ берген гъайретинен эндекке тырмандым. Огюмде лагерьнинъ ярыкълары корюне эди. Алсыз эдим, лагерьге къайтмакъ истемей эдим. Махбюслер арасына къайтмакъ чылгъынлыкътан башкъа не ола билир? Къачып лагерьден узакълашмакъ керек эдим. Темиз аваны джигерлериме толдуруп, кетмеге башладым: кяде сюйрелип, кяде аякъларым устюне турып кетем. Зерафшан озенине кельгенде кунъ догъуп башлады. Энди не япаджагъым? Ирмакънынъ бирден-бир кечит ери копюр эди. Копюрге якълашкъанымнен невбетчилерге расткеледжегим. Табийй, весикъа

талап этеджеклер. О заман не оладжакъ? Мен Зерафшан лагеринде ольген 67178 номерли Авез Дурды олам деп айтамайджагъым. Яшамакъ, сербест яшамакъ истейим. Копюрге якъынламайып, озеннинъ кенарындаки сазлыкълар ичинде сакъландым. Къуртулмакъ ичюн бир план азырладым.

Акъшамгъа якъын ачлыкътан байыладжагъым. Ашаладжакъ киби бир шей тапмакъ умютинен озен бою кеттим. Саатлердже кеткен сонъ бир де-бир емек булмакъ умюти кесильди. Ниает, бир бакъаны тутмагъа мувафакъ олдым. Атеш якъып пиширдим ве едим. Ачлыкъ дуйгъусыны бираз олса да кери чектим.

Геджени сазлыкълар арасында кечирдим. Экинджи куню де къарнымны бакъа кыызартмасы иле тойдурдым. Копюрдеки небетчилер ерлеринден айырылмайлар. Озен де пек серт ве джошкъун акъа. Ялдамагъа бильмегеним ичюн бу шартлар алтында къаршыгъа кечмекнинъ чареси ёкъ.

Учюнджи кунъ бакъа да тутып оламадым. Табийи ки, геджени аязда, ачлыкъта кечирдим. Бойле шараитте лагерьден узакълашып оламадым. Кимсеге корюнмеден лагерьге къайтмакъ меджбуриетинде къалдым. Не сорагъан, не де арагъан олмагъан. Аркъадашларыма да башымдан кечкенлерни анълатмадым. Иште, бутюн истек ве ынтылышыма рагъмен къачмакъ имкяны олмады».

Авез Дурдынынъ документлеринде «олю» къайдыны тюзетмек ичюн Москвагъа, ГПУ меркезине ресмий хабер ёлланылды. Кельген джевапта бу адиседе эхмал эткенлернинъ джезаланмасы бильдириле эди. Идареджилер лагерьден бу шекильде къача бильмелерине бир даа фурсат бермемек ичюн аджеле тедбирлер корьдилер, бу иште эхмаллыкъ косътергенлерни де айрыджа джезаладылар. Москванынъ эмирини толусынен эда эттилер.

Лагерьде булунгъаныма алты ай олды. Бир кунъ саба лагерь башлыгъы мени чагъыргъаныны бильдирдилер. Лагерь башлыгъы ачыкъ мавы козьлю, дабла юзьлю, махбюслер арасында шефкъатсызлыгъынен танылгъан бир адам эди. Манъа бакъып:

— Бекторе, янынъдаки арткъач параларны манъа бер, — деди.

Айретнен юзюне бакътым. Йигирми рубледен башкъа парам ёкъ эди. Бу адам насыл арткъач пара акъкъында айта?

— Насыл арткъач пара, — дедим.

Сёзлериме ишанмагъаны ичюн еринден турып келип, узеримни тинтти. Бир шей тапып оламагъан сонъ пармагъыны саллап сёйлене башлады:

— Сенде эки бинъ рубле бар, билем.

Меним йигирми рублем, эки бинъ рубле олгъан. Кимдир шашмалагъан. Лакъырды сонъунда лагерь башлыгъыны янымда йигирми рубледен зияде пара олмагъанына къандыра бильдим.

Эки кунъден сонъ текрар лагерь башлыгъы узурьна чагъырдылар. Бу дефа башкъа бир лагерьге авуштырыладжагъым ве деръал азырланмакъ кереклигим айтылды. Тёшек-ястыгъымны сыртыма котерип, бир аскернинъ озгъарувы алтында деръал станциягъа кеттик. Он эки километрли ёлны яваш-яваш кечсек де сыртымдаки юкюм мени пек ёрултты. Аслы къашгъарлы олгъан сакъчыманъа ял алмакъ ичюн сыкъ-сыкъ изин бере.

Ёлнынъ айланмасына кельгенде кене ял алмакъ ичюн токътадыкъ. Сакъчы козьлерини къысып ёлгъа бакъа. Бизим тарафкъа бир араба кельмекте. Араба якъынлагъан сонъ сакъчы:

— Къаякъкъа кетесинъ? — деп сорады. Албуки огюмизде тек бир ёл бар ве арабанынъ кетеджек ери белли эди. Бу суаль: «Биз де мине билемизми?» манасында

эди. Арабаджы бир манъа, бир сакъчыгъа бакъты, башыны саллагъанынен аман арабагъа миндик.

Арабаджы баягъы яшларындаки адам эди. Озьбек олгъаны юзюнден корюнип тура. Атларны яваш-яваш айдай ве бизлерге бакъып-бакъып ала.

— Аскерликни бегенесинъми деликъанлы? — деп сорады сакъчымдан.

— Тюрк ол да аскерликтен хошланма, бунынъ имкяны бармы? — деп джевап берди.

Сакъчымнынъ бу сёзлери манъа фена тесир этти. Большевиклернинъ зулумы ве террорыны анълатмагъа башладым. Арабаджы сёзюмни болерек:

— Бей, — деди, — сиз не айтасынъыз? Етиштирген махсулымызнынъ сонъки дамлаларына къадар девлетке теслим этмек борджлымыз. Къаршылыгъына алгъан парамыз исе къарнымызны тойдурмагъа биле етмей. Насыл чекишкенимизни тасавур биле этип оламазсынъыз. Ойле вакъытлар ола ки, балаларымыз ач ятмагъа меджбур оларар. Янъы догъгъан яврумнынъ ачлыкътан ольмеси бизлерни перишан этти.

Арабаджы сусты. Козълери яшлы эди. Арабаджы берген тютюнни ичеркен, аскер де дердини текмеге башлады.

— Эмджемни бир гедже келип, эвинден алдылар. Бабамны гъайып эткен сонъ анам ве къардашымнен онынъ янында отура эдик. О вакъытта мен даа яш эдим. Кеч олса да эмджем тарладан къайтмады. Гедже ярысында къапы къакъылды. Къомшу къадынлардан бириси кельген. Анамнен енъгемнинъ къулакъларына бир шейлер фысылдады ве чыкъып кетти. Эртеси куню сокъакълар аскерлерге толып къалды. Койнинъ бутюн эркеклери сюргюн этильди. Учъ йылдан сонъ эмджем койге къайтып кельди. Оны танымакънынъ чареси ёкъ эди. Япылгъан искенджелер оны чёктирген. Къыскъа бир муддеттен сонъ оны топракъкъа бердик. Лагерьлер-

де инсанларнынъ нелер чеккенини мен билем, амма не япарсынъ, аскерлик бу.

Зиядстан станциясына бармадан арабадан тюштик. Къасабагъа арабанен кирювимиз эм арабаджы ичюн, эм де меним сакъчым ичюн телюкели ола биле эди. Тёшегимни кене котерип, юрьмеге башладым.

Сакъчымнен бирликте поездгъа миндик. Ташкентке кете эдик. Озбекистаннынъ меркези Ташкентке. Поезд къыбырдагъанынен бу ерге насыл кельгенимни хатырладым. Бир айван вагонында, сыкъылгъан алда кельдик, ольгенлерни вагон тышында къалдырдыкъ. Ёлда чылдыргъанлар олды. Поездимиз уджсыз-буджакъсыз чёллерден кече эди. Бу топракъ бизим, тюрклернинъ топрагъы эди. Эр къаршына къанымыз, эмегимиз, теримиз синъген топракъ. Албуки шимди кене биз къан тёкмектемиз. Шимди кене биз чекишмектемиз, сефаны исе истисмарджы бир группа, бир сыныф сюръмекте. Бу сыныф яни коммунист сыныфы адамларны эр тюрю азатлыкътан, Танърынынъ мусааде эттиги маневий ве маддий ниметлерден марум этмеге чалыша. Бу да етмеген киби, адамларны бу чекишовлернинъ сонъунда коммунизм деген джемиет бар олгъанына ишандыраджакъ ола.

Талийимде кене бир ёлджулыкъ бар экен. Лагерълер идареси олгъан бинагъа тараф адымладыкъ. Идареге якъынлагъанда сакъчы меним къулагъыма эгилип фысылдады: «Иншалла, къуртулырсынъ, эпимиз къуртулырмыз».

Идареде Зенгиата лагерине кетеджек махбюслер группасы тертип этильмекте экен. Мени бу группагъа къоштылар. Зенгиата лагеринде секиз бинъге якъын махбюс булуна. Къамыш бараклар о дереджеде толу ки, ичине кирмек дегиль, янына бармакънынъ биле чареси ёкъ. Эпимиз тышта ятмагъа меджбур олдыкъ.

Саба мабюслерни группаларгъа болип, чешит иш

ерлерине ёлламагъа башладылар. Эр кунъ он эки саат девам эткен чалышма вакътында къартоп ве памидор джыямыз. Бу иш меним эллеримни парча-парча этти. Эр ерде хырсызлыкъ. Махбюслер геджелери чёплюк чукъурларыны къазгъалап, ичинден, тапылгъан къартоп ве согъан къабукъларыны ашайлар. Эр кес ачтан ольмемек чаресини къыдыра. Амма ачлыкътан ольгенлер баягъы эдилер.

1934 сенесининъ декабрь айында Иван Петрович деген бир махбюснен таныштым. Ленинградлы экен, беш йылгъа махкюм этильген. Орта бойлю, сарышын, мавы козьлю бир адам эди. Чарлыкъ девринде Путилов заво-дында чалышкъан ве актив инкъиляпчы олгъан Петровичнинъ айткъанларына коре, бир заманлар Лениннинъ якъын достларындан бири экен. Албуки, онынъ досъесинде ватан хайни, халкъ душманы, империалист девлетлернинъ агенти киби бир чокъ къабаатлар язылы эмиш. Амма оны бу къабаатлардан даа зияде къорантасына язгъан мектюплерине джевап кельмегени раатсызлай эди. Онынъ къапалувынынъ себеби Кировнынъ олюминен багълы экен.

Лагерьден къачкъанлар да ола эди. Бир кунъ тарлада чалышыркен, сила сеслеринден иркильдим. Атлы сакъчылар эм къуршун ата, эм де чешит тарафларгъа сурьатле ат чаптыра. Артларында копеклери де бар эди. Лакъырдылардан учъ махбюснинъ къачкъаныны анъладым.

Мурат Айдын исимли махбюс Тюркие—Русие сынъырыны бозгъаны ичюн къапалгъан. Карс дживарларындаки бир койде маллары булунгъан Мурат сюрюни айдап кетейткъанда янъылып сынъырны кечкен ве якъалангъан. Узун муддет уджрелерде тутып, искенджелер япкъан сонъра, джасуслыкъта къабаатлап, он йылгъа махкюм эткенлер.

Мурат Айдын бурма мыйыкълы, пельван вуджутлы,

ири йигит эди. Отуз-отуз беш яшлары къарарында. Арасыра онынъле дертлеше, ватан асретлигини пайлаша эдик. Къардашлары, анасы, бабасы акъкъында икяе эте эди.

— Оджам, мени севгилим беклейми экен, ёкъса башкъасына эвлендими экен? — деп сорай эди. — Ах, бир къуртулсам бу ерден, бу Москванынъ менден кореджеги бар!

Бир гедже ярысында мени уянтты:

— Юкъум кельмей, бир тютюн якъмакъ истейим, къалкъынъыз да, бираз дертлешейик.

Еримден турдым. Тышкъа чыкътыкъ, ерге отурдыкъ. Тютюн къутусыны чыкъарып, сигар сармагъа башлады.

— Русиеде адамлар газетаны окъумакъ ичюн дегиль, тютюн сармакъ ичюн ала. Бу тютюн де инсанны яваш-яваш чёктюре, ольдюре. Амма эписи бир ичелер.

Мурат Айдын башыны саллады. Бираз даа о якътан-бу якътан къонуштыкъ. Бирден о:

— Динъле оджа, мен къарар эттим, лагерьден къачаджагъым. Азырлыкъ да коръдим. Азербайджанлы Исмаилнен эрмени яшы да меннен кетеджек. Не олур, оджа, сен де бизимнен кет, — деди.

— Айдын, къадыным ве балаларым русларын элинде. Мен къачкъанымнен оларгъа фена олур. Акс алда бу кунъгедже отурып оламаз эдим. Мени тюшюнгенинъ ичюн тешеккюр этем. Танъры ярдымджынъ олсун.

Козълери кокте эди, сёзлеримни тасдыкъ этер киби башыны саллады, амма джевап бермеди. Бир муддет сес-солукъсыз кок юзюни сейир эттик.

— Оджа, — деди Мурат Айдын, — шу Чобан йылдызы бар да, о мени ватаныма къадар озгъараджакъ. Меннен берабер кетменъи чокъ истей эдим, амма акълысынъ. Биз яры геджеде къачмагъа къарар бердик.

— Танъры ёлунъызны ачыкъ этсин Айдын Мурат, — дедим.

Эртеси куню тарлада эллерим ишле, къафам исе Муратнынъ бир гедже эвель айткъан лафларынен мешгъуль эди. «Барып да тутсалар, атып ольдюрселер?» сонъра озь-озюме джевап берем «дерсинъ шимди яшайым?» Бутюн кунъ козьлерим эп онъа такъылалар. Акъшам лагерьге къайткъанда ян-янаша юрьдик. Булутлар эп алчала, кунъ бите эди. Аванынъ бозукъ олмасы Айдын Мурат ве аркъадашлары ичюн эльверишли эди.

Сонъки кере берабер ашадыкъ, тары шорбамызны ичтик, тежаран тузлу балыкъ ашадыкъ. Сонъра узун-узун къонуштыкъ. Ватанымызны хатырладыкъ, агъладыкъ.

Саат йигирми бир олды, махбюслер яттылар. Незаретчилер ятакъ ёкъламасы ичюн баракны долашып башладылар. Ёкълама биткен сонъ Айдын Мурат яваш ятагъындан къалкъты, бираз огде яткъан Исмаилни уянтты. Сонъра о бир махкюмнинъ янына кетип, оны да уянты. Барактан чыкътылар.

Агълайджагъым кельди. Бу яшны пек севе эдим. Бир белягъа огърая биледжегини тюшюнип, юкъум къачты. Сабагъадже козьлеримни къапатмадым. Эр кунъ олгъаны киби тарлаларгъа догъру кеттик. Чалышыркен, козьлерим Айдын Муратнынъ бош къалгъан еринде эди. Ичимде бир сыкъынты бар. Акъшам лагерьге къайткъан сонъ эрмени яшнынъ якъалангъаныны бильдим. Учъ кунъ сонъра Исмаил да якъаланды. Эртеси куню къачакълардан бирининъ джеседини кетирип, мейдангъа ташлап кеттилер ве янына да бир сакъчы къойдылар. Тек Айдын Мураттан бир хабер ёкъ эди.

Бу вакъытта тамир устаханесинде чалышкъан учъ адам бир юк машинасыны тамир эте, бундан сонъ, адет узре, оны тешкерип бакъмакъ ичюн лагерь ичинде айдап бакъалар ве бирден суръатнен къапыны парлап чыкъып кетелер.

Салар озенининъ бирден-бир кечити бар. Бу ерде

тургъан сакъчылар вызнен келеяткъан машинаны токъ-татаджакъ олып тырышалар, амма токътатыш оламайлар. Машинанынъ огюне чыкъкъан бир сакъчы озюни сувгъа атмагъа меджбур ола. Машина тек Ташкент дживарларына якъынлагъанда копчеклери патлай ве о ерде машинаны ташлап, гъайып олалар.

1936 сенеси мемлекетте темизлев арекети башланды. Адамны ГПУгъа чагъыра, адыны, сойадыны, зенаатыны сорай, анкетагъа аит бир чокъ суаллер бере, сонъра къармакълы суаллер башлана: «Малюматларгъа коре, сен колхоз къурумына къаршы экенсинъ?» «Ёкъ, къаршы дегилим» деп джеваплана адам. «Ойле исе имза эт». Имзалай. «Совет девлети динни ясакъ этти, сенъ бунъа къаршы экенсинъ. Къаршы олмасанъ, имзала». Бойледже адамны бир къач кере соргъу эте, къагъыт имзалата ве сонъундан джеза къанунынынъ 35—38 мадделери эсасында он йылгъа къапайлар. Советлер Бирлигинде адамны къапамакъ оюнджакъ киби бир шей эди.

ХАЛКЪ МАХКЕМЕЛЕРИ

Халкъ махкемелерининъ укюминен тюрьмелерде отургъан бинълернен адам бар эди. Бойле махкемелерде ялан шаатларнен иш корюле, къабаатланыджыгъа кендини къорчаламакъ ичюн адвокат тутмагъа изин берильмей ве махкеме кунъ эвельден бельгиленген, яни юкъарыдан айтылгъан укюмни чыкъара. Бизим лагеримизде халкъ махкемелери тарафындан махкъюм этильген пек чокъ махбюс бар эди. Булардан бири, менимле секиз йыл берабер отургъан Молотовнынъ къардашы Скрыбин эди. 1932 сенеси къасттен девлет малыны исраф эткени ичюн он йылгъа махкъюм этильген. 1937 сенеси исе къардашынынъ къадыны да къапала.

Лагеримизде махкюмлер тарафындан чокъ севилен бир къарт бар эди. Ады Абдурахман Ёлчибай олган 70 яшындаки бу туркмен иле огълу узеринден япылган махкеме эки ай девам эткен. Кендиси Озбекистаннын Алтыарык районундаки «Тюркабад» къоюнджылык колхозынын реиси экен. Оларнын устуне он беш бинъ къойны къасттен ольдюрди денилген къабаат къоюла. ГПУ агентлеринин яланы ве ифтирасы нетиджесинде он докъуз къабаатланджынын он бири къуршунга тизиле, къалганлары да он йылга, беш йылга махкюм этиле. Къуршунланганларнын арасында Ёлчибайнын огълу да бар экен.

Махкемеджинен араларында олган лактырдыны къарт шойле хатырлай:

— Колхознын адыны ким «Тюркабад» деп къойды?

— Мен къойдым.

— Не ичюн «Тюркабад» деп къойдынъ?

— Советлер Бирлигинде, Озбекистанда ве Таджикистанда бир чокъ шеэрлернин адлары Сталинабад, Ленинабад, Ворошиловабад, Кировабад къоюлды, мен де оз колхозымызга бу адны бермекни ляйыкъ кордим. Не фена яптыммы?

Махкемеджи юмругъыны масага урып, тишлерини гъыджырдатып багъыра:

— Не ичюн «Тюркабад» къойдынъ? Башкъа ад тапып оламадынмы?

— Мен туркменим. Халис туркменим. Оруз (рус) дегилим. Бу адны тюрк олганым ичюн бегендим. Тюрк олумден къоркъмаз, бу къабаатнын джезасы не олса, бере билесинъиз, истерсенъ, къуршунга да тиздире би-лесинъиз.

Къарт адам буларны айтар экен гъадабындан титрей, тишлери арасындан «алчакъ большевиклер» деген сёзлер атылып чыкты.

Лагерге янгы махбюслер келе эдилер. Бир сеферинде

кельген махбюслер арасында таныш чере корип токъталдым. Таныдым. О да мени таныды. Бу Пашкевич эди. О заман козьлеринде мевджут олгъан урькеклик шимди гъайып олгъан.

— Мераба оджам, — деп элимни опыти.

— Насылсынъ, Пашкевич, сени сагъ корьгениме пек севиндим, — дедим.

— Тешеккюр этерим, оджам.

— Биз сени къуршунгъа тизильдинъ беллей эдик. Башкъа аркъадашларынъ не олдылар?

— Бир къысмыны ольдюрдилер, дигерлери бешер-онар сенеге махкюм олдылар.

— Я сен Пашкевич?

— Он сенеге махкюм олдым, оджам.

О кунъден сонъ Пашкевич янымдан айырылмаз олды.

Пашкевичнен бу режимнинъ ве идареджилернинъ феноалыгъы акъкъында къонушамыз. Партиянынъ ял-такълары Сталиннинъ «жить стало лучше, жить стало веселее» деген сёзлерини текрарлайлар. Ябанджы бир шаирнинъ «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек» деген сёзлерини лагерьде денъиштирип айта эдилер, яни «дышит» сёзюни «душит» сёзюнен денъиштире эдилер. Бунъа коре манасы аятий олып чыкъта эди.

ВЕДА ЗИЯРЕТИ

Тюръмеден лагерьге авуштырылгъан сонъ заман-заман къадыным вебалаларымнен корюшмек мумкюн олды. Олар да манъа якъынджа олмакъ ичюн Ашхабаддан Ташкентке кочътилер. Къадыным бир тикиш фабрикасына ишке кирген. Бунынъ ичюн умумий зиярет вакъытларында лагерьге келе ве къыскъа бир вакъыт корюшемиз.

Базан балаларны да алып келе. Оларны севиپ багърыма баскъанда кендимни бир руя алеминде зан этем. Айрылыкъ саати келип, ялынъыз къалгъан сонъ кене о къара тюшюнджелер чемберине кирем. Факъат эр шейге рагъмен, эр корюшкенимизде къадыныма къолайыны булып, ана-Ватангъа дёнмелерини, балаларымызны бу залым инсанлар элинден къуртармакъ кереклигини айтам. Бу телькъинлерим къадыныма мусбет тесир этти ве Тюркиеге къайтув акъкъында Москвадаки Тюркие эльчиханесине мураджаат эте. Эльчининъ ярдымджыларындан бири мен Туркменистанда булунгъанда танышкъан бир адам экен, онынъ ярдымынен тез вакъытта Тюркиеге кетмеге мусааде алына. Бу адамнынъ меним ГПУ зинданларындан къуртулып, лагерьге ёлланмамда да ярдымы токъунгъан эди.

Къадыным ве балаларым менимнен сонъки кере корюшмек ичюн кельдилер. 1937 сенеси февраль айынынъ сонъки кунълери эди. Корюшювимиз эки саат девам этти. Эки саат бизим ичюн эки дакъикъа киби дуолды. Бу, бельки бизим сонъки корюшювимиз эди. Оларана-Ватангъа, сербестлик диярына кетелер. Козьяшларымызны эп акъыза, эп къонушамыз. Янымызда юксек бойлу ГПУ офицери долана. Бир заман о мени янына чагъырып:

— Бекторе, къонушув муддетинъиз битти, — деди. — Амма сизинъ лагерьде низамлы, чалышкъыр адам олгъанынъызны эсапкъа алып... Къадынынъыз ве балаларынъыз бу гедже мында къала билелер, амма буны кимсе дуймамакъ керек.

Геджени лагерь идареджисининъ кабинети янын-даки бир баракта юкъусыз кечирдик. Сабагъа къадар лаф эттик. Балаларыма ана-Ватан акъкъында бильги бердим. Бир тарафтан да оларнынъ эйи инсан олып етишмелери ичюн насиатларда булундым. Кунъ агъарды, айырылма заманы кельди. Кедерли бир алда ведалаштыкъ. Кедернен берабер ичимде бир севинч дуя

эдим. Чюнки, ич олмагъанда аилем Русие денильген бу джеэннемден къртуладжакъ, Ватангъа, урь инсанлар яшагъан улькеге кетеджек. Балаларым ичюн парлакъ бир истикъбаль уфугъы ачыладжакъ. Окъуйджакъ, чалышаджакъ, ватанларына дегерли инсанлар олып етишеджеклер. Бунъа эминдим.

Ялынъызлыкъ ве кедер ичинде эп кунълеримни саям. Къадынымдан ве балаларымдан Тюркиеге барып ерлешкенлери акъкъында хабер беклейим. Эгер эки-учъ ай даа Русиеде къалгъан олсалар, олар да башкъа бир лагерьге тюшеджек эдилер, чюнки 1937 сенесининъ июль айында Советлер Бирлигинде булунгъан бутюн ябанджылар, яни чет эллилер къапатылгъан эдилер.

«СОВЕТ ПАПАЗ»лары

Бутюн русиеде халкъ арасында джиддий теляш башланды. Эр бир адам апсханеге алынаджагъы шубеси алтында яшай. «Кто не был, тот будет! Кто был не забудет!» деген сѣзлер эм лагерьлердеки адамлар арасында, эм де сербестликтеки адамлар арасында кениш белли эди. Бу сѣзлердеки акъикъат ГПУ идареджилерини къроркъуза. Аджеба, неден къроркъалар? Амма эписи бир къроркъалар. Эр кес заман-заман сучланаджакъ, махкъом этиледжек ве лагерьлерге ёлланыладжакъ.

Эр саба махбюслер ишке кетмек ичюн мейданда топлангъанда ГПУ мемуры юксек бир ерге чыкъып, Лагерьлер Идаресининъ сонъки эмирлерини окъуй. Бунунъ ичюн махбюслер бу мемуларгъа «Совет папаз»-лары дей эдилер. Эмирлер окъулгъан сонъ махбюслер иш ерине кетирилелер.

Бир саба шорба деп берильген сыджакъ сувны ичер экеним, бир ачлыкъ алы ис эттим. Кунъ пек сыджакъ эди. Талдада 40 деревдже. Бойле сыджакъта кетмек ве чалышмакъ пек зор эди. Ашап битирген табагъыны алып келе ве яваш-яваш топланма еринде топлана.

«Совет папазы» чокътан курсюсине минген. Эр заманки киби бутюн махбюслернинъ кельмесини беклей. Эр кес топлангъан сонъ, бир къач кере оксюрип, этрафны козьден кечирген сонъ къонушмасыны башлады. О нелер акъкъында айтмады: «Учь адам ишке кетмек истемегени ичюн муддетлерине учер сене къошулгъан, лагерьден къачмакъ истеген бир махбюс къуршунлангъан, лагерь тарафындан берильген эшъяларны саткъанлары ичюн базы махбюслерге экишер сене къошулгъан ве иляхри». Махбюслернинъ акъылыны догъурткъанына эмин олгъан сонъ мемнюнликнен этрафына козь кездирди.

«Папаз» эфендининъ саба эзаны биткен сонъ ишке кетмек истемеген он къадар махбюс кенаргъа чекильди. Оларнынъ арасында бир немсе де бар эди. Орта яшын-даки бу адамны эйи табияты ичюн эр кес севе эди. О куню чокъ ёргъун ве хаста корюне эди. Айткъанына коре, сыджагъы олмагъаны ичюн лагерь докторы онъа иштен къалмагъа рухсет этмеген. Оларнынъ ачлыкъ тутмакъ къарарында олгъаныны анълагъан лагерь башлыгъы куфюрлер савурды ве оны да чыр-чыплакъ алында кунеш астында беклемек джезасына укъом этти. Махкъумлер джезагъа разы олды. Амма ишке кетмедилер. Чалышмакъ искенджеден де бетер эди.

ДЖУМБУРИДЗЕ

Лагерьдеки махбюслернинъ энъ къурназы элли яшларында олгъан орта бойлу, ири бурунлы Джумбуридзе эди. Гъайретли, тирнекли адам эди. О куню Джумбуридзе делирген киби эди. Эр кеске къычыра, лагерь башлыгъына да, аилесине де, топлангъан адамларны акъаретлей. Махбюслер оны чылдырды зан этелер. Бир къач кунъ санитария пунктында оны незарет алтында тутты ве кене лагерьге къайтардылар. Бир къач куньден сонъ

Джумбуридзе янъы бир усул тапты: махбюслер арасында къачмакъ ичюн план азырлагъаныны анълатып башлады. Лагерь ёлбашчылары да онынъ къачаджагъыны бильгенлерини истей. Ичеридеки хаберджилер буны аман лагерь башлыгъына бильдирдилер. Лагерь башлыгъы исе онынъ къачмасына мани олмакъ ичюн лагерь тышындаки ишлерге ёлламакъны ясакъ этти. Бойледже, Джумбуридзе агъыр тарла ишлеринден къуртулды, лагерь ичинде къалып, енгиль ишлерде чалыша эди.

Джумбуридзе айны заманда медениетли бир адам эди. Бир къач тильде сербест къонуша. Бир кунъ идареджилер кендисини ишке чыкъармакъ истегенлерини анълады. Бунынъ ичюн о кене бир план азырлады. Ёлине бир къач къызыл байракъ алып, коксюне де бир къач къырмазы шерт багълап, лагерь ичинде барактан-бараккъа чапмагъа башлады. Чапаркен, сеси чыкъкъаны къадар къычыра:

— Мен бригада команданы олам! Ишке кетем! Яша Кацо! Яша Сосо!

Джумбуридзе бу сёзлернинъ къуйругъына энъ гъализ куфюрлерни кетирип багълай, турмадан айкъыра. Бир заман лагерь идареси булунгъан бинагъа кирди. Ичериде къычырып лакъырды этти: «Шуны билинъки, къачаджагъым мындан! Мытлакъ къачаджагъым». Онынъ бу сёзлери лагерь реберлерини тюшюнджеге далдыргъан олса керек, Джумбуридзе о куню де иштен къуртылып къалды.

Бир акъшам устю шорбамызны ичкен сонъ Джумбуридзенен къонуштыкъ. Айрыджа бильгили адам эди. Онынъле эр мевзуда къонушмакъ инсангъа зевкъ бере эди. Базы акъшамларда мевзудан мевзугъа кечип узун-узон къонушыр эдик. Асыл бир айлеге менсюп олгъаны анълашыла эди. Бир кунъ гурджилер акъкъында къонуштыкъ ве тахминлерим догъру олып чыкъты. Тифлиснинъ темелли аилелерине менсюп экен, шимди исе он йылгъа махкъом этильген бир махбюс.

— Гурджилернинъ чар ордусында «дикая дивизия» адынен мешур дивизиянынъ офицери эдим, амма шимди...

— Сойадларынъыздаки сонъки эджа нени бильдир? — деп сорадым лакъырды мевзусыны денъиштимек ичюн.

— «Идзе» иле биткен сойадлары гурджилернинъ асыл сыныфына менсюп олдугъыны косътере. «Идзе» келимесининъ там манасы заде демектир. Орджоникидзе, Еникидзе, Гафаридзе, Абашидзе киби... «Ия», «элли» ялгъамалары гурджилернинъ мегрель къабилесине менсюп бейлерге аиттир. Берия бир мегрельдир. Эгер сойадлары «швилли» иле битсе, булар гурджилернинъ адий табакъаларына менсюптир. Билесинъизми, Сталин иште бойледир. Онынъ асыл сойады Джугашвилидир. Сталин исе, онынъ инкъиляптан сонъ алгъан янъы ады, тахаллюси.

— Бекторе, — деди Джумбуридзе, махзун кульди. — Мени бир къач кунъден сонъ Ташкенттеки хастаханеге алып кетеджеклер. Танъры къысмет этсе, учъ ай сонъ сербест ватандашларнынъ бири оладжакъым.

Онынъ бу сёзлерине инанмакъ къыйын эди. Амма о пек къатий къонуша. Демек, козьлериндеки гъарип парылтынынъ манасы бу эди.

Джумбуридзе лагерьде ролюни эйи беджере. Дедиги киби, бир къач кунъ сонъ лагерьден кетти. Алты ай сонъра да дели эсап этилип, азат олунгъаны акъкъында хабер алдыкъ.

1937 сенесине къадар лагерьден къачаджакълар пек къатты такъип этильмей эди. Атта къачаджакълар мааллий ГПУ органлары тарафындан билиндиги такъдирде биле козь юмула эди. Бир заманлар ГПУ офицери олгъан, сонъра он йылгъа махкюм этильген махбюстен бунынъ себебини сорадым.

— Бу къачкъанларнынъ эксериети эвельден ГПУгъа

хызмет эткен кимселердир, — деди. — Бунынъ ичюн де ГПУ лагерьден къачкъанларны озюне джасус этип ала. Булар халкъ арасында шубе догъурмадан чалышалар. Алгъан малюматларыны ГПУгъа бильдирелер.

Амма о сене Сталиннинъ косътеришинден сонъ лагерьлерден къачкъан махбюслер къатты такъипке огъратылды. Къачкъанлар якъаланып, текрар лагерьге кетириле, лагерь махкемеси тарафындан суд этиле, муд-дети узатыла, я да къуршунгъа тизилелер.

Лагеримизге янъы кельген махбюслерден эшиткен хаберимиз пек фаджиалы эди. Оларнынъ айткъанларына коре, чыр-чыпакъ топлама лагерьде кунъде орта эсапнен 25—30 махбюс оле, базан исе бу ракъам юзни кече экен. Ачлыкъ, сувукъ, сыджакъ, сарылыкъ хасталыгъы ГПУнынъ чешит искенджелеринен бирлешип, вазиятни фаджиалы алгъа кетире экен. Ольген махбюслернинъ аилелерине исе ич бир шекильде хабер этильмей экен. Чюнки, коммунистлернинъ индинде къапатылгъан эр бир адам ватан хаини, халкъ душманы, империалист девлетлерининъ джасусы эди. Бунынъ ичюн де инсан киби муамелеге лаяйыкъ дегиль эди.

КЪЫРЫМЛЫ НАЗМИ

Лагерьдеки адамларнынъ арасында Назми адлы уфакъ бойлу бир адам бар эди. О тола оджакъларында чалыша эди. Бу ерде чалышкъан махбюслернинъ эписи ири кевдели, яш, сагълам адамлар эди. Агъыр иште чалышкъанлары ичюн ашавлары да башкъалардан фаркълы эди. Назмининъ бойле бир иште чалышмасына тааджиплендим. Бир гедже тола оджакъларында чалышкъанлар барагына бардым. Булар эсасен туркменлер эдилер. Ойле икрамджы, ойле джангъа якъын инсанлар эдилер ки, мени достча къаршылап, мусафир

эттилер. Мени оларнынъ буюги Ораз агъагъа такъдим эттилер. Туркменистаннынъ Ташавуз виляетинден эди. Къараджадан кельген, ири кевдели ве кулер юзлю бир адам эди. Онынъле къонушыр экенмиз, бир ара козьлерини юзюме тикип:

— Сен Назмини танийсынъмы? — деп сорады.

— Ёкъ, танымайым, — дедим. — Амма не замандан берли бу адамнен меракълана эдим.

— Бир заманлар Ашхабадда чалышкъан. Коммунист экен. Бунъа бакъмадан ГПУ тарафындан он йылгъа къапатылгъан. Лафы-сёзюнден бильгили ве окъумуш бир адам олгъаны корюне. Чагъыртсам, танышмакъ истер эдинъми?

— Чокъ мемнюн олурым, Ораз агъа, — дедим.

Бираз сонъ Назми янымызгъа кельди. Устюнде лагеръ идареси тарафындан берильген эски урба. Сачлары тер ве кирден къафасына япышкъан. Эпимизни селямлап, косьтерильген ерге отурды. Ораз агъа онъа мени косьтерип:

— Назми, — деди, — сен Бекторени танийсынъмы?

— Мен Бекторени Къырымдан танийым, — деп джевапланды. — Шиирлерини эпимиз окъуй ве эзберлей эдик. Бизим белли шаирлеримизден эди.

— Къырымнынъ къаеринденсинъ? — деп сорадым.

— Къарасувбазар дживарындаки бир койденим, — деди.

Дикъкъатнен юзюне бакътым. Сымасы ябанджы дегиль эди. Факъат танып оламадым. Онынъле Къырым ве Къырымда белли илим адамлары акъкъында лакъырды этемиз. Биз анъгъан адамларнынъ эксерieti я кършунгъа тизильген, я да тюрьмеге къапатылгъан эди. Бу ильки танышувымыздан сонъ Назми иле достлаштыкъ. Эракъшам Назми яныма келе, кеч маальгедже лакъырды этип отурамыз.

Бир акъшам емектен сонъ барак къапысы огюнде отура эдим, Назми телашлы алда яныма кельди ве:

— Бекторе, мени динълесенъ, бу гедже сенинъле дертлешмек истейим, — деди.

— Эльбетте, — дедим, — бир дердинъ бармы?

Яваш яныма чѣкти, лакъырды этип башлады.

— Оджам, — деди, — бу гедже санъа кендимден баас этмек истейим. Мен факъыр бир аиленинъ эвляды олам. Инкъиляпнынъ ильки йылларында Акъмесджитте бир матбаада чалыша эдим. Къырымгъа де беязлар, де къызыллар келелер, тынчлыкъ ѳкъ. Матбаа къапалгъан сонъ коюме къайттым. О заманлар койлерде ешиллер деген партизанлар тѳреген эди. Олар чар ордусына къаршы курешелер. Башларында да Деренайырлы коюнден Осман адлы бир адам булуна. Мен де бу партизанларгъа къошулдым. Ишим къыйын дегиль эди. Партизанларнынъ койлер арасындаки багъыны теминлей, хаберджилик эте эдим. Большевиклер Къырымны ишгъаль эткен сонъ Османни Къырымда чыктып башлагъан «Янъы дюнья» адлы газетагъа баш муаррир яптылар. Муреттипликтен баш муаррирликке котерильген Осман, бир муддет сонъ, Къырым коммунист партиясы Меркезий Комитетининъ биринджи кятиби олды. Къырым Мухтар Совет Джумхуриети Халкъ Комиссарлары шурасы башкъанлыгъына къадар юксельди. Тек къыскъа бир вакъыттан сонъ большевиклернен арасы бозулды ве бу себептен мевкъыны гъайып этти. Мен де бу арада ачларгъа ярдым комитетине кятип сайландым. Генчлигим ве теджрибесизлигим себебинден партия эмирине риает этерек, бир чокъ ватандашларымнынъ эвини, оджагъыны дагъыттым. Олюмлерине себеп олдым. Пек чокъ аилелернинъ козьяшыны тѳктирдим.

Ахыр-сонъу койде къурулгъан ильки комсомол тешкилятына кирдим. Ирадем коммунист партиясы башында булунгъан диктаторларнынъ элинде оюнджакъ олгъаныны дуймадым. Бутюн къудретимнен бериль-

ген эмирлерге итаат этем. Вакъыт кечтикче не япаят-къанымны, къаяккъъа кетейткъанымны анълап башладым. Бир кунъ умютсизден Османнен расткелиштим. Юзюнде менден нефрет эткенини косътерген ифаде бар эди. «Манъа мытлакъ кель, санъа айтаджакъларым бар», деди, сонъра аджеле адымларнен узакълашты. Ишимни битирир-битирмез Османъа кеттим. Одасында ялынъыз эди. Косътерген ерине отурдым.

— Назми, — деп серт бир сеснен лафкъа башлады, — койлюлер сенден пек шикъет этелер. Сенинъ себебинъден койлюлернинъ бир къысмы къапатылгъан, бир къысмы къуршунгъа тизильген. Эллеринден захирелери чекип алынгъан, ачлыкъ чекелер. Бутюн буларны адамлар сенден корелер. Йыллар девамьнда бу заваллы миллетнинъ чеккенлери азлыкъ эткен киби сен де оларны эзиейтлейсинъми?

Бу сёзлер къаршысында сукют сакъламакътан башкъа чарем ёкъ эди.

— Назми, — деди, — акъылынъны башынъа топла. Миллетинъе виджданынъ эмир эткен ёлда хызмет эт. Эгер ватандашларынънынъ къаныны тёткирсенъ, сен де ичинде богъулырсынъ. Меним санъа сёйлейджеклерим бу къадар. Къалгъаныны озюнъ тюшюн.

Османнынъ айткъанлары ичимни кемирди, кимсенинъ юзюне бакъаджакъ алым ёкъ эди. Койден ве койлюлерден узакълашмакъ макъсадынен Акъмесджитке кеттим. Бу вакъытта Къырымда ачлыкъ бутюн дешетинен укюм сюръмекте эди. Койлерден кельген хаберлер пек фаджиалы. Акъмесджитнинъ сокъакълары ачлыкътан шишкен сары бенъизли адамларнен толу. Эгер о сене АРА (Америка ишчилер бирлиги) ярдым этмеген олса, бу ачлыкътан къуртулмакънынъ ич чареси олмаз эди. Албуки халкънынъ чеккен ачлыгъы коммунист партия иле укюмет режимининъ бирликте япкъан сунъий бухраны экен. Халкъны ачлыкъкъа огъратып, сонъра да эллерине бирер парча отъмек туттырып, бутюн

эйиликлерни Алладан дегиль, Ленин ве большевиклер тарафындан япылгъанына ишандыраджакъ.олалар.

Назми сёзюни битирген сонъ экимиз де сусып къалдыкъ. Козьлеринде мудхиш бир кин бар эди. Совет Русиясинде эр коммунистни беклеген акъибет бу эди. Олар ичюн чалышаджакъ, истеген заманларына къадар пропаганда япаджакъ ве сонъра ишининъ биткенине къангъан сонъ къапатыладжакъ, я да ёкъ этиледжек.

ДЖЕЗАЛЫЛАР ОРДУСЫ

Экинджи дюнья дженки башланды. Рус халкъында дженкке нисбетен бир льякъайдлыкълыкъ бар эди. Лагерьге алманларнынъ мувафакъиети акъкъында хабер кельгенде махбюслер арасында къуванч сезиле эди. Лагерьнинъ тербие ве пропаганда ишлери болюгининъ мудири Кривицкий эр афта дженкнинъ кетишаты акъкъында хаберлер айта.

1942 сенеси июль 22-де биринджи кере лагерьде сесли кино косътериледжек эди. Фильмнинъ ады «Ленин 1918 сенеси» эди. Фильм башлангъандан бираз кечкен сонъ ышыкълар янды ве санада Кривицкий пейда олды. Тавурында бир перишанлыкъ бар эди. Деръал сёзге башлады:

— Алман ордулары бир йылдырым вызынен топракъларымызгъа кирмектелер. Бир чокъ шеэр ве койлеримиз бомбардыман этильген. Къызыл Орду кери чекильмек зорунда къала.

Махбюслер арасында терен бир сессизлик укъюм сюръмекте. Фильмни сейир этмектен вазгечип, баракларымызгъа кеттик. Эр кес вазиет ве келеджек акъкъында тюшюне, бири-бирине суаллер бере.

Дженк башлангъанынынъ экинджи афтасында лагерьге хаберлер кельди. Алманлар озьлери ишгъаль эткен топракълардаки лагерьлерден бутюн махбюслерни азат

эте экенлер. Джебәлерден къачкъанлар да ола экен, олар тутулгъанда къыскъа бир махкемеден сонъра къуршунгъа тизиле экен. Къызыл Орду теляш ичинде эмиш. Джебәден къачкъанларны топлап, штраф батальонлары да тешкиль эте экенлер.

Алман ордулары суръатле Русиенинъ ичерсине илерилей, Къызыл орду турмадан кери чекиле, халкъ буюк бир теляш ичинде эди. Халкъ меджбурен джебәге алынаджагъындан къоркъа. Бу себептен алий къабаатларнен къапалмакъ истейлер. Кунъ-кунъден лагерьде махбюслернинъ сайысы артты. Кремльнинъ диктаторлары бу вазиятти анъламайып къалмадылар. Бу вазиятнинъ огюни алмакъ ичюн къабаат ишлеп къпалгъанларны да, джебәден къачкъанларны да энъ агъыр джезаларгъа махкъом эттилер. Энъ агъыр джеза къуршунгъа тизмек эди. Бу да файда бермей. Лагерьлерде булунгъан техник элементлер мудафаа халкъ комиссарлыгъы имаесине кечириле. Махбюслер бу дженкте алманларнынъ енъмесини истей эдилер. Бир акъшам Кривицкий озъ субетинде шойле деди:

«Сиясий ве инкъиляпкъа акс арекет эткенлерден гъайрысы гонъюлли оларакъ джебәге ёлланыладжакъ. Бунунъ ичюн ариза берильмеси лязим. Анда косътерген садакъат ве федакярлыкъларына коре сучлары афу этиледжек ве медений акъларына саип ватандашлар эсап этиледжеклер».

Бу лафлардан сонъ махбюслернинъ бир къысмы аризалар язмагъа башлады. Факъат буларнынъ бир такъым гизли макъсадлары бар эди. Олар бойле усулнен къолайджа къачмакъ, ич олмагъанда алманларгъа эсир тюшмек истеген адамлар эди. «Коммунистлер олмагъан ерде аят бардыр» диерек, ариза язгъанларнынъ сайысы баягъы чокълашты. Булар алманларгъа эсир тюшкен вакъытта айтаджакъ сёзлерини биле шимдиден азырладылар. «Мен бир лагерь махбюси олам» деп башлайджакъ ве Русиедеки мазлумлыкъны, лагерьлерде махбюслернинъ вазиятини анълатаджакълар.

Къуртулышнынъ озьлери ичюн пек якъын экенине ишаналар. «Наконец, можем надеяться, что в скором времени освободимся от этих тиранов» (Якъын бир келджекте бу мустебитлерден къуртуладжагъымызгъа, нихает, ишана билемиз), диерек озьаралары къонуша ве бу сѣз махбюслер арасында бир парольге чевирильген эди.

Шималий Русиедеки энъ буюк лагерьлерден бири олгъан Бухта-Печорада махбюслик муддетини одемекте олгъан сабыкъ ГПУ офицери Константин Ракасовский де гонъюлли оларакъ джебѣге кетмек истегени ве бунынъ ичюн Москвагъа ариза ёллагъаны белли олды. Ракасовский джезалылар ордусынынъ команданы ола биле. Ракасовский ГПУ да танылгъан офицер олып, он йылгъа махкум этильген ве Бухта-Печорада идареджи оларакъ иш коре эди.

Къыскъа бир вакъыттан сонъ Ракасовский акъкъын-да юрютильген тахминлер догъру олып чыкъты ве онынъ джезалылар ордусына тайин этильгени белли олды. Бу орду энъ месулиетли бир ерде душмангъа къаршы энъ шиддетли дарбени эндиреджек эди. Душман тарафына кечмек истегенлерге асла имкян берильмейджек, кери чекильмек истегенлер исе артта тургъан НКВД аскерлери тарафындан къуршунланаджакъ. Ариза берип, дженкке кетмек истегенлер, анда озьлерини насыл бир вазият беклегенинден хаберсиз эдилер. Олар бу лагерьлерден, большевиклерден ве Русиедеки залымлыкълардан къуртулмакъ истей эдилер.

КЪЫРЫМ ТЮРКЛЕРИНИНЪ СЮРЮЛЬМЕСИ

Он йыллыкъ махкумиетим сонъуна якъынламакъта эди. Азат оладжакъ, бельки де ватаныма, Тюркиеге къайтаджакъ, эшиме ве балаларыма къавушаджакъ

эдим. Булар акъкъында тюшюнмек биле мени севиндире. Март айынынъ ильк кунълеринде муддетимнинъ аля толмагъаныны ве лагерьде бельгисиз бир муддет даа къаладжагъымны огренген сонъ бу гузель умютлерим къырылды. Зира лагерь идареси, дженк битмегендже сиясий махбюслер азат этильмейджегини бильдирди. Мен артыкъ махкюмиет муддетини толдурдым. Амма меним ичюн ич бир шей денъишмеди. Эм муддетсиз оларакъ... Бир риджанен мураджаат этип, вазietetимнинъ ачыкъландырылмасыны талап этмек керек эдим. Джеза муддетим биткенини ве азат этильмемни талап этип Юкъарыгъа мураджаат мектюби яздым. Он беш кунъ сонъ мураджаатыма джевап кельди. «Фашист Алман ордулары иле Совет Социалист Джумхуриетлер Бирлиги арасында олюм-къалым дженки девам этеяткъан вакъытта бу дженк битмегендже азат этильмем мумкюн олмагъаны» бильдириле эди. Бир тюрлю чаре ёкъ. Такъдирге боюн эгип, дженкнинъ битмесини беклемек кереким.

Бири-бирине бенъзеген кунълер кечелер. Дженк информацияларыны динълей, джебэлердеки вазietet акъкъында озъара лакъырды этемиз. Акъикъий бир малюмат алып оламай, лагерь идареджилери тарафындан айтылгъанларгъа инанмай эдик.

Алманларнынъ Винницагъа кирген кунълери эди. Лагерьге янъы бир махкюм кельди. Дженкте олгъан ве сонъра ГПУ тарафындан якъаланып, бизим лагерьге ёлланылгъан. Дженкнинъ фаджиаларына аит лакъырдылар вакътында къоркъудан козьлери тёгереклене. Онынъ лафлары бизлерге де пек тесир этти. Лагерьде япылгъан ишлернинъ колеми къат-къат арттырылды. Адамлар айвандан бетер чалыштырыла. Эзиет кеттикче артты, аш исе о къадар да къыскъарды.

Лагерьге янъы кельген Къырымлы бир махбюс олып кечкенлерни шойле анълатты:

«Алман ордулары магълюбиетке огърап, кери чекилелер ве Къырымны терк этелер. Къырым тюрклери кене Къызыл Ордунынь элине кече ве Къырымны текрар большевиклер идаре этелер. Къызыл Ордугъа менсюп офицерлернинъ бир чокъу чешит койлерге раатлыкъ-къа кеткенлер ве анда ерли халкънынь мизаджыны огрене экенлер.

1944 сенеси майыс 18 сабасы Къырымлы тюрклер ичюн янъы бир фелякет башлана. Бутюн эвлернинъ этрафы сиялы НКВД аскерлеринен сарып алына, сиялар къапы ве пенджерелерге догърултыла, сокъакъкъа чыкъмакъ ясакъ этиле. Халкъ къоркъу ве эеджан ичинде къала. Бу къарар ве тедбирнинъ себеби не ола биле эди? Коммунистлер не япмакъ истейлер? Саба ачылып башлагъан вакъытта НКВД адамлары къапыларны урып, эвлерге кире ве халкъны зорлукънен айдап тышкъа чыкъара, машиналаргъа минсете. Бу ишлер биткен сонъ, машиналар станцияларгъа келе. Анда адамлар юк вагонларына минсетиле. Орталыкъта бир къыямет къопа. Бири-бирини джойгъан аиле азала-рынынъ феръядлары юреклерни парчалай. Амма ялвармаларнынъ, анълатмаларнынъ ич бир файдасы ёкъ эди. Поездлар юрип башлай ве халкъны мешъум бельгисизликке догъру алып кете.

Сонъундан бильгениме коре халкънынъ бир къысмы Сибирьнинъ Урал дагъларына, бир къысмы да Озъбекистангъа барып тюшюриле. Озъбекистангъа сюрюльгенлер Ташкенттеки фабрикаларда, Янъыёл, Фархадстрой, Сырдарья, Мырзачёлъ, Хавас, Самаркъанд, Каттакъургъан киби ерлерде ве дживарларында, бир къысмы да Фергъана, Наманган, Андижан, Къокъанд шеэрлериндеки фабрикаларда ве колхозларда чалышмагъа меджбур этилелер. «Спецпереселенец» (хусусий сюрдюн) ады берильген бу инсанлар эр тюрлю ватандашлыкъ акъкъындан марум этилелер».

Бу ерге кельгенде Къырымлы махбюс токътады. Бо-

гъазы къуругъан, козьлери парлакълыгъыны гъайып эткен, ичиндеки истирабы юзюне чыккъъан эди. Терен бир кокюс кечирген сонъ янъыдан къонушмагъа башлады.

ДЖЕНК БИТТИ

Кунълер кече, вазьет даа да вахшийлеше. Шу анъде меним япаджагъым бирден-бир иш дженкнинъ бир анъ эвель битмеси ичюн дуа этмектен ибарет эди. Эбет, бу дженк битеджек, амма сонъ не оладжакъ? Иште, бутюн махбюслерни бу суаль раатсызлай. Азат олмамыз ичюн мытлакъ алманларнынъ енъмеси кереклигине эпимиз ишана эдик. Амма алманлар енъильди. Энди не оладжакъ?

Мен джеза муддетим биткенине бакъмадан эп лагерьде булунам. Совет девлетининъ адалет акъкъындаки анъламы эр кеске белли: «Убедить, если нет принудить» (къандырмакъ, олмаса меджбур этмек). Бу къаидеге коре миллионларджа инсанлар джезаланды, зинданларгъа, тюръмелерге быракъылды, Сибирьге сюргюн этильди, къуршунгъа тизильди.

Дженкнинъ битмесини сабырсызлыкънен беклеген махбюслернинъ сайысы чокълашты. Козълеримизни уфукъта сёнмекте олгъан мум къадар бир ышыккъа уютнен тикмекте эдик. Дженкнинъ битмеси ве азат олмакъ...

Артыкъ алманлардан бир файда кельмейджегини анълай эдик. Чюнки эки баты девлетининъ эки буюк лидери Сталиннинъ янълыш сиясетини бильмекле берабер Гитлерге къаршы бир джебэ къурдылар.

1945 сенеси майыс 5-те лагерьдеки махкюмларны минбер олгъан ерге топладылар. Анълашылды ки, муим бир къонушма япыладжакъ. Чюнки тек Москвадан

коммунист реберлери кельгенде адамларны бу минбер янына топлай эдилер. Лагерь шефинден гъайры эр кес минберден озъ ерини алгъан, беклейлер. Бир муддет сонъ лагерь шефи серт ве чабик адымларнен минберге котерильди, микрофон янына кельди. Юзю сезиледжек дереджеде эеджанлы. Ич бир мукъаддеме япмадан: «Сизлерни империалист Алманиянынъ магълюп этильдиги ве дженкнинъ биткенинен тебриклеим» деди.

Махбюслер арасында терен бир сукюнет асыл олды. Сонъра бирден алгъышлар, сеvinc нидалары янъгъырады. Махбюслер бири-бирини опе, къучакълай ве багъырышалар.

Эбет, дженк битти, алманлар енъильди, амма бунынъ ичюн сеvincмеге аджет бармы? Бизим киби сиясий себеплернен махкюм олунгъанларнынъ вазиятинде не денъишме оладжакъ? Эм мени тюшюнджеге далдыргъан дигер бир себеп даа бар эди. Энди не оладжакъ, ялынъыз бизим дегиль, дюньянынъ сиясий ёнелиши насыл оладжакъ?

Эбет, дёрт сенеден берли миллионларнен инсаннынъ къаныны акъызгъан зорбалыкъ ниаетине ирди. Бу дженктен сагъ чыккъанлар санки азатлыккъа чыккъан киби оладжакълар. Я мен не оладжагъым? Аджеба, йылларджа хаяллангъан азатлыккъа чыкъаджагъыммы? Мен дюнья сиясетининъ насыл бир догърулыш аладжагъы акъкъында тюшюнем.

Кунълер кечкен сайын вазиятнинъ эйиге денъишмегенини анъладым.

ЛАГЕРЬДЕН ЧЫКЪУВ

Дженкнинъ биткенине бир йыл олды, вазиятим аля денъишмеди. Умумий афу илян этильди, бир чокъ махбюслер бу афудан файдаланды, мен исе эп тюрьмеде

булуна ве азат этильмем акъкъындаки эмирни беклей эдим. Кенди акъкъымны арамасам, манъа бу акънынъ берильмеси даа да кечикеджек ве мен о телькъоралар артында эп муддет одейджегим. Буну анълагъаным ичюн Москвагъа бир аризанен мураджаат эттим. Аризамны ёллагъандан учъ ай кечкен сонъ джевап кельди. Бир кунъ лагеръ бухгалтерининъ узурында отура эдим. Бирден къапы ачылып, ичери лагеръ шефи кирди. Юзюнде сувукъ бир ифаде бар эди. Яныма якълашаракъ:

— Бекторе, — деди. — Аризанъа джевап кельди. Кетесинъ.

Къулакъларыма инанмайым. Ниает азат оладжакъым. Не яптыгъымнынъ фаркъына бармадан бирден атылып турдым ве чапып кеттим.

— Токъта... Къайда кетесинъ?

Къайттым. Лагеръ шефи айретнен юзюме бакъты.

— Къайда оладжакъ? — дедим. — Лагеръден кетеджегиме коре...

Лагеръ шефи Виноградов кульмеге башлады. Бири-биримизни йылларджа биле эдик. Насыл бир адам экенини пек яхшы биле эдим.

— Ашыкъма, шимди дегиль, ярын саба кетеджексинъ.

Виноградовгъа джевап бермек истемедим. ОГПУнынъ садыкъ бир адамы эди. Азатлыкънынъ не олгъаныны къайдан бильсин? Меним ислеримни, къуртулмакъ ичюн насыл чырпынгъанымны о къайдан бильсин? Ич бир сёз айтмайып, одадан чыкъып, барагыма кеттим.

Азат этиледжегим акъкъындаки хабер лагеръ ичинде йылдырым суръатынен яйылды. Хаберни эшиткен махбюслер меним къадар къувана эдилер. Тыпкъы дженк биткени илян этильген кунъдеки киби джошалар. «Урраа!» деп багъыра, мени къолларынен котерип, авагъа аталар. Он беш йыл омюрим лагерълерде кечти. Он беш йылдан сонъ азат олмакъ... Истегеним киби яшмакъ дюньянынъ энъ буюк ниметлеринден эди. Эр

кес меним тюрк олгъанымны ве Тюркиеге къайтмакъ истегенимни бильгени ичюн ватаныма кетмеге изин берилип-берильмейджегинен меракълана. Факъат бу ишнинъ ич къолай олмайджагъыны, я да ич мусааде этильмейджегини биле эдик. Билемиз, амма буны айтмагъа тилимиз бармай.

Не исе де танъ атты. Саба мен аля бир хаял алеминде эдим. Яваш еримден турдым. Эр шейни акъшамдан азырлагъан эдим. Атта лагерьнинъ къапысындан чыкъкъан сонъ къырылып атыладжакъ тахта къашыкъны биле джебиме къойдым. Сонъ бир дефа даа этрафны козьден кечирип, барактан аджеле адымларнен чыкътым. Лагеръ идаресине кельген сонъ узеримни инджеден-индже арадылар. Арама иши биткен сонъ, элиме бир весикъа берди ве яныма да бир сакъчы къойдылар. Менимле савлыкълашмакъ ичюн махбюслер топлангъан эди. Эписи иле ведалаштым. Аркъамдан огъурлы ёллар, бахтлы яшайыш арз этип къалгъан бу инсанларгъа бир даа чевирилип бакъмадым. Эм кете, эм элими саллайым.

Сакъчым мени азатлыкъ весикъасы алмакъ ичюн бу сефер махбюслернинъ нуфус шубесине кетирди. Бу шубенинъ шефи бутюн махбюслерни якъындан таныгъан бир къадын эди. Мени кулер юзьнен къаршылады. Тебрикледи. Сонъра:

— Бекторе, — деди, — ниает азатлыккъъа чыкъа-сынъ, къаерге кетмек истейсинъ?

— Табий, ватаныма, — деп джевап бердим.

— Тюркиегеми? — деп сорады. Сонъра кульди. — Манъа пек ашыкъкъан киби корюнесинъ. Не, сени о якъкъа ёлларлар деп беллейсинъми? — Бираздан сонъ сакин сеснен иляве этти. — Сени мемлекетингъе гондермек бизим ишимиз дегиль. Укюметнинъ иши... Сен шимди сёйле манъа, къаяккъа кетмек, къаерде яшамакъ истейсинъ?

Бу ишнинъ укюметке айт олгъаныны мен де билем.

Чокъ къонушмакъ истемедигим ичюн аджеле джевап бердим:

— Москвагъа кетмек истейим.

— Бакъ, сен нелер истейсинъ? Москвагъа кетмек олурмы?

— О алда Ташкентке кетейим. О ерге кетмем ичюн весикъа беринъ манъа.

— Языкъ, — деп башыны саллады. — Билесинъки, Ташкент Озьбекистаннынъ пайтахты. О ерде къалманъа да мусааде этмезлер.

Синъирлерим яваш-яваш бозулып башладылар. Амма сонъ дакъикъада бир шей чыкъармамакъ ичюн сакин олмагъа чалыштым. Эписи бир сесим серт эди.

— Тюркиеге ёлламайсынъыз. Москвагъа мусааде этмейсинъиз. Ташкент де олмай экен, сиз къаерге ёлласанъыз, о ерге кетейим, — дедим.

— Янъыёл шеэринен не дерсинъ? — деди. — Сени о ерге ёллайыммы? Факъат сенинъ Ташкенттен элли километр узакъта булунманъ лязим. Албуки, Янъыёл Ташкентке отуз эки километр. Амма мен санъа ойле бир весикъа беририим ки, Янъыёлда яшаманъ мумкюн олур. Бельки о ерде бир иш де тапарсынъ.

Айтыладжакъ бир шей ёкъ. Тешеккюр айтып, азырлагъан кягъытларны алдым ве тышары чыкътым. Сакъчымнынъ вазифеси бу ерде битти. Чантамны сыртыма урдым ве лагерьни терк этерек, Янъыёлгъа кеттим.

ЯНЪЫЁЛ

Янъыёл лагерьден он беш километр къадар узакълыкътаки буюк бир къасаба эди. Бу ерде озьбеклер, Къырымдан сюрюльгенлер ве пек аз мыкъдарда руслар бар эди. Русиеде эр анги бир шеэрде яшамакъ ичюн

паспорткѝа саип олмакъ керек. Амма паспорт алмакъ кѝыйын иш эди. Полис идареси паспорт береджекте яшагѝан еринѝни, чалышкѝан еринѝни огрене, ляйыкъ таныса, сонѝ бере. Вазиятти бильгеним ичюн мен де Янѝыёлгѝа кельгенимнен паспорт алмакъ ичюн полиске мураджаат эттим. Тюрк ватандашы олгѝанымны айтып, паспорт берильмесини истедим. Тюрк олгѝанымны тасдыкълагѝан весикѝа истедилер. Бу весикѝалар менде ёкъ. Ёылларджа анда-мында авушып юрьген, он беш йыл тюрьмеде отургѝан адам эдим. Бу весикѝаларнынѝ кѝайда кѝалгѝаныны бильмейим.

Полис шефи башыны котерип, юзюме бакѝты.

— Тюрк ватандашы олгѝанынынѝ исбат этип оламагѝанынѝ ичюн санѝа паспорт берильмез, — деди.

Сёзлерини дикѝкъатнен динѝледим, джевап береджек алда дегиль эдим.

— Тек рус ватандашы оларакѝ бир паспорт алманѝ мумкюндир.

Бунѝа да разы эдим, тек яшагѝан адресимни айтып оламадым. Паспортсыз да яшамакъ зор эди. Чюнки Русие ватандашларынынѝ мемлекет ичинде арекетлери эр джеэттен незарет этиле. Он алты яшыны толдургѝан эр ким паспорт саипи олмакъ керек. Кѝыскѝа бир вакѝыткѝа олса биле бир ерден дигер ерге паспортсыз сеяат этмек мумкюн дегиль эди. Кетильген ерде полисининѝ ве домкомнынѝ изини олмадан йигирми дёрт сааттен артыкъ кѝалмакъ мумкюн дегиль эди. Бу адет рус халкѝынынѝ сербест арекет этмесине мани олмакъ, оны даима баскѝы алтында тутмакъ ичюн тюшюнип чыкѝарылгѝан. Эр совет ватандашы буны яхшы биле, бу кѝаиделерге бойсуна. Бу кѝаидени бозгѝанлар тюрьмеге кѝапатыла. Рус ватандашы бир, я да эки одалы квартирада эки-учѝ айле олып, кирагѝа яшай ве бу яшайыш рус ватандашы ичюн люкс сайыла эди. Дигер тарафтан Коммунист партиясынынѝ реберлери, алимлер, муаррирлер ве устьки кѝатламдаки идареджилер кениш

квартираларда бол-сал яшайлар. Советлер Бирлигинде мусавийлик ве социаль адалет акъкъындаки анълам бойле эди. Коммунистлернинъ айткъанларына коре, эмеждар сыныфнынъ яшайышы юкселеджек эди. Амма шимди энъ фена алда яшагъан ве энъ чокъ эзиектленген ишчи сыныфы эди. Сыныфларгъа болюнген ве истисмар этильген, азатлыкъны зынджырнен багълагъан бирден-бир мемлекет Русие эди.

Паспорт алмакъ ичюн полис идаресинде отурып, булар акъкъында тюшюнем. О куню паспорт аламадым, чюнки яшав адреси оларакъ ич бир ерни косътерип оламадым. Башта мескен тапмакъ, сонъра бир иш къыдырмакъ керек эдим. Амма, башта кечинмек, ипрангъан урбамны денъиштирмек ве ятаджакъ бир ода булмакъ ичюн чалышмакъ керек эдим. Бу ерде бир кишини биле танымайым. Полис идаресинден чыкъкъанымнен иш арап долаша башладым. Тюръмеден янты чыкъкъан бир махбюс олгъаным ичюн эр кес манъа шубенен бакъа, иш бермеге джесарет этмей. Албуки къыскъа бир заманда ишке кирмек кереким. Акс алда джеза къанунынынъ 35-нджи маддесине коре чалышмагъаным ичюн, текрар тюръмеге къапала билем.

Иш ве яшав ери къыдырып, сокъакъларда кезип юрьген кунълеримде озъбекистанлы бир достума расткелип, пек къувандым, бойнуна сарылдым. Экимиз де эеджанлы эдик. Вазиетимни къыскъадан анълаттым. Онынъ козьлери яшланды.

— Меннен юрь Бекторе, — деди. — Алым яхшы дегиль, амма не де олса, санъа ятаджакъ бир ер тапармыз.

Эви пек кучюк эди. Топал аягъына рагъмен къадыныны ве къызыны кечиндирмек ичюн махорка сата, факътыране бир аят кечире эди. Бир дам астында булманынъ, сыджакъ чайгъа батырып ашаладжакъ чавдар отъмегине къавушманынъ берген севинчи иле чокъ кунълерден берли биринджи кере ичимде бир мемнюнлик дуйдым. Бунынъ себеби, яшав ери оларакъ

косътериледжек адреснинъ тапылмасы ве паспорт алмакънынъ мумкюнлиги эди.

Лагерьден чыкъкъанымнынъ бешинджи куню паспорт алдым. Иш арамагъа башладым. Кунълер кечкен сайын — Янъыёлда сюргюн олгъан къырымтатарларындан бир къач эски достумны расткедирдим, озюме келип башладым. Араларында талебелеримден базылары да булунгъан бу вефакар инсанлар манъа ярдым этмек ичюн мумкюн олгъан шейлерни япмагъа арекет этелер. Къальплери ватан севгиси иле толу эмексевер инсанларнынъ тек арзусы текрар о топракъларгъа къавушмакъ ве о ерде ольмек эди.

Озбекистаннынъ икълимине ве огъратылгъан джебеге даянамагъан къырымлыларнынъ пек чокъу оле эди. Сагъ къалгъанлар исе бутюн кучлюклерге кокюс кермеге, гизли полиснинъ агъыр тазыйгъына боюн эгмемеге арекет эте. Къырымлылардан бир группа дост пейда этмек, янъы аятыма бираз алышмамы мумкюн япты. Амма узюльдигим нокъта ишсизлигим эди. Бутюн кунь долаша, эр ерге кирип-чыкъа, акъшам устю бир шей тапалмайып, эвиме къайтам.

О куню кене иш къыдырып сабадан сокъакъкъа чыкътым. Сонъки умютим Янъыёл шекер фабрикасында эди. Бир кере анда барып, къысметимни сынап бакъмакъ керек эдим. Фабрикагъа эеджаннен кирдим, амма «иш ёкъ» деген джевапны алгъан сонъ, куськюн алда къайттым, буюк къапыгъа кельдим. Шашкъын ве перишан бир алда эдим. Бир эльнинъ омузыма токъунгъаныны ис эткенимнен еримде токътадым. Сонъра агъыр-агъыр башымны кери чевирдим. Ким? Оны къайдан танийым? Исмининъ Вартан олгъаныны айтты. Асыллы эрмени эди. Фабрикада устабашы олып чалыша экен. Озюни манъа якъын тутты. Одасына алып келип, чайнен сыйлады. Сонъра вазиятим акъкъында сорады. Башымдан кечкенлерни къыскадан анълаттым. Сукюнетле динъледим. Иш къыдырып юрьгенимни анълагъан сонъ Вартаннынъ юзю гъарип бир ал алды. Хафиф сесле:

— Мында иш тапмакъ чокъ къолайдыр, — деди. — Къолайдыр, амма базы шартлары бар. Хырсыз олмалысынъ. Я да хырсызлыкъ япкъангъа козь юмалысынъ. Ёкъса ич бир ерде иш тапып оламазсынъ. Дюнъя сен бильген киби, сен къалдырып кеткен киби дегиль артыкъ.

Мен шашкъын бир алда Вартаннынъ сёзлерини динъледим. Экимиз де сустыкъ. О меним не джевап береджегимнен меракълангъан киби юзюме тикилип бакъа. Аятым боюнджа намуслы бир инсан оларакъ яшадым. Бундан сонъ да денъишип оламам. Бу шартларны къабул этип чалышкъандан коре, ач къалмагъа разы эдим. Вартангъа бу тюшюнджелеримни ачыкъ сёйледим. О кулюмсиреди. «Бойле кетер исенъ, иш тапып оламазсынъ» деди. Вартаннынъ манъа ярдымы олмайджакъ. Янындан кеткен сонъ да сеси эп къулакъларымда акс-сада бере эди. «Русиеде иш тапмакъ ичюн я хырсызлыкъ япаджанъ, я да япкъанларгъа козь юмаджакъсынъ!»

Арадан бир къач кунъ кечти. Ниает, бир танышымнынъ тевсиесинен сельпогъа ариза яздым. Сейяр махорка сатыджы оларакъ ишке алына билем. Амма эвель чалышкъан еримден, коммунист партиясы мааллий иджра комитетинден ве домкомдан характеристикалар истениле, айрыджа эки кефиль де тапмакъ кереким. Бу, совет бюрократиясынынъ типик бир корюниши эди. Бундан гъайры къабар да бермек кереким. Мен де бу алышкъанлыкъкъа уймакъ меджбуриетинде къалып, топлангъан весикъаларымны сельпогъа теслим эттим. Бундан сонъ айрыджа суаль варакъасыны толдурмамы истедилер.

Къыш мевсими, Озбекистан икълимининъ энъ серт деври. Ягъмурнен къарышып къар ягъа. Мен парасызлыкъ ве ачлыкътан чекишип юргениме бакъмадан бу суаллерге даянмадан хасталанып, ятып къалдым. Факъат истенильген кягъытны толдуруп,

сонъ бир гъайретле сельпогъа теслим эттим. Артыкъ япыладжакъ иш джевапны беклемектен ибарет эди.

Кунълер, афталар агъыр-агъыр кечти. Мен сабырнен беклей, бу кучьлюклерге кокюс кермек ичюн гъайрет этем. Ниает, бир кунъ сельподан джевап кельди. Мени махорка тютюни сатмамны къабул этмегенлер. Сельпогъа барып, бунынъ себеplerини огренеджек алда дегиль эдим. Бунынъ файдасы да ёкъ эди.

Ниает, талий манъа кулип бакъты. Сельпогъа эт теслим эткен бир адамнынъ къоюнларына чобанлыкъ этеджегим. Япаджагъым иш къоюнларны шеэрнинъ тышына отлатмагъа алып чыкъмакъ эди. Ягъмур, къар демеден, яры белимедже чамургъа батып, бу ишни япмагъа башладым. Амма чобанлыкъ меним япаджакъ ишим эдими? Иште, Русиеде аят бойле эди. Бир заманлар яшларгъа илим ашлагъан адам шимди Алланынъ чёллеринде чобанлыкъ япам. Ичимде балаларыма къавушмакъ умюти олмаса, яшамакънынъ бир тюрлю чареси къалмайджакъ. Лякин бу иш де чокъ девам этмедди, къоюнлар сатылып битирильди ве мен кене ишсиз къалдым. Бундан сонъ эв саибим берген аз бир сермае иле семечка сатмагъа башладым. Русиеде семечканы севелер, кунъликъ къазанчым бир джорыкъ эди. Амма мен даа фазла пара къазанаджакъ ишлер япмакъ истейим. Бу тюшюндже иле кибрит (серник) сатмагъа авес эттим, амма бир къуту биле кибрит сатамадан полисининъ элине тюштим. Анълашылгъанына коре, девлет тюкянларында сатылгъан шейни базарда сатмакъ мумкюн дегиль экен. Кибритлеримни ве параны алгъан сонъ бошадылар.

Текрар сельпогъа мураджаат этип, иш арамакъны тюшюндим. Факъат коммунист партиясы тарафындан весикъа алмакънынъ кучьлюгини тюшюнип, янъыдан бу ишке джесарет эталмадым, башкъа бир иш булмакъ умютинен долашып башладым.

МАРШАЛ ЖУКОВ

1946 сенесининъ сонъки кунълери эди. Янъыёл шеэр клубында бир топлашув оладжагъыны билип, мен де кеттим. Экинджи джиан дженки ве Берлининъ йыктылувы акъкъындаки топлашувдан сонъ, Берлиннинъ насыл забт этильгени акъкъында фильм косътериледжек эди.

Шеэр клубы чокъ къалабалыкълы эди. Коммунист партиясы реберлерининъ ресимлери диварларгъа асылгъан. Энъ дикъкъатны чеккен ресим Сталиннинъ бойдан-бой фотосы эди. Лякин бу ресим маршал Жуковнынъки къадар козьге чарпмай эди.

Топлашув башлангъандан бираз кечкен сонъ адамларнынъ джаны сыкъылып башлады. Халкънынъ беклегени фильмни ве маршал Жуковнынъ парадыны коръмек эди. Нуткъчы исе лафны соза, «Вуюк къуртарыджы Сталиннинъ деасы саесинде Гитлер ордусы магълюп олунды, ич бир девлетнинъ ярдымы олмадан къызыл ордунынъ даий команданы Сталин бу гъалебени темин этти» деп медхиесини девам эте. Халкъ Сталинден зияде бу гъалебеде маршал Жуковнынъ акъыл-ферасетине ишангъаны ичюн фильмни коръмеге ашыкъа. Маршал Жуков Сталинни кольгеде къалдырды. Нуткъчынынъ агъызындан маршалнынъ ады чыккъанынен залда алгъыш къопты. Сталиннинъ ады анъылгъанда къоркъу иле япылгъан алгъыш Жуков ичюн бир туфан алыны алды.

Жуковнынъ шурети арткъан сайын, Сталин оны балталамагъа чалышты. Коммунист партиясынынъ органлары Сталиннинъ даима Москвада булунгъаныны яйынадылар. Албуки, алман ордусы Москвагъа келип таянгъанда, Сталин къоркъудан Куйбышевге ве сонъра

Красноярск улькесининъ Минусуский деген къасаба-сына къача. Бу алны бильген халкъ Москваны энъ ктыйын дакъикъаларда биле терк этмеген Жуковны даа чокъ такъдирлей.

Залда алгъыш сеслери ве «Ур-ра!» садалары аля девам эте. Бу адиседен сонъ бекленильмеген бир ал олды. Диварлардан, витриналардан маршал Жуковнынъ ресимлери алынды. Бу хусуста газеталарда ич бир тюрлю анълатув берильмеди. Бу вакъианынъ керчек себеби ачыкъланмаса да халкъ озъ сезгисинен эр шейни анълады. Шубесиз, Жуков Сталиннинъ гъазабына огърагъан. Бир заманларда Берлинни алгъан адам артыкъ бир халкъ душманы, ватан хайни ве ябанджы мемлекетлер джасусы оларакъ орталыкътан силинди.

Тюрк ватандашы олгъаным алда совет паспортыны ташымам манъа файда ерине даима зарар кетире, ватаныма къавушмакъ умютини де эп эксильте. Бунынъ ичюн тюрк паспорты алмакъ кереким. Кене де аризалар язмакъ ве келеджек джевапларны сабырнен беклемек керек. Ич ишлер министрлигине, Министрлер Советине ве Юкъары Совет Президиумына ёллагъан аризаларыма айларджа сонъ джевап келе. Бу, Русие укюмети ичюн пек тез алынгъан джеваптыр. Зира, риджаларгъа сене-лердже сонъ тутамакълы джевап кельмей, оларнынъ эксериети эки сатырдан ибарет ола «оставить без последствия» (нетиджесиз къалдырылсын). Бу ред демек эди. Манъа кельген джевапта Ташкент паспорт идаресине мураджаат этмек кереклигим бильдириле. Беклемеге сабырым ёкъ. Деръал мураджаат эттим. Мени узун бир соргъугъа чектилер. Джевапларымны язып алды, буларны Ашхабаддан, Ташкенттен тешкерип бакъаджакъларыны ве бунынъ ичюн бир муддет бек-лемем керек оладжакъыны бильдирдилер.

Вакъыт токътап къалгъан киби. Бир ай, эки ай, алты ай... ве ниает, бир йыл кечти, тешкерювнинъ нетиджеси

аля манъа бильдирильмеди. Бир кунъ Ташкент полис идаресинден бир мектюп алдым. Москвадаки Тюркие эльчиханесине мураджаат этмем кереклиги бильдириле. Деръал ариза язып ёлладым. Джевап кельмеген сонъ, кене бир кере яздым. Мектюплеримнинъ теслим этильгени акъкъындаки кягъытлар артына къайтып келе, амма аризаларыма бир тюрю джевап алмайым. Бундан мектюплеримнинъ Тюркие эльчиханесине барып чыкъмагъаныны анъладым.

1948 сенесининъ сентябрь айы эди. Къапыма кельген бир хаберджи МГБге чагъырылгъанымны бильдирди, деръал азырланып, хаберджинен ёлгъа чыктым. Гедже ярысында барып чыктыкъ. МГБнинъ таш одасында ялынъыз отурам. Фикирлерим сенелердже эвель ГПУгъа чагъырылгъан кунюме барып чата. Ёкъса, кене къапамакъ истейлерми? Бирден адым айтылгъаныны дуйып, еримден атылып турдым. Къаршымда бир офицер тура. Отурмамны теклиф этти. Отурдыкъ.

— Сиз Москвагъа риджанен мураджаат эткен эдинъизми?

— Эбет, — дедим.

— Джевап алдынъызмы?

— Хайыр, ич бир тюрю джевап алмадым.

Бу ишке айретленген киби олды.

— Демек, сизге бир тюрю джевап бермедилер! Бу насыл шей?

Анълагъаныма коре, къабаатны Тюркие эльчиханесине къалдырмакъ истей. Гъает сакин сеснен джевап бердим:

— Эгер мектюплерим Тюркие эльчиханесине барып чыкъса, джевап бермемелери мумкюн дегиль.

Джебимден мектюплерим теслим олунгъаны акъкъындаки квитанцияларны чыкъарып косътердим. Буларда имзалар бар, амма кимнинъ имзалары олгъаныны бильмекнинъ чареси ёкъ. Офицер меним риджаларым

ерине барып чыкканыны, эхмаллык укюмет тарафындан ола бильмейджегини айтты, кене кябаатны Тюркие эльчиханесине кяалдырмак истеди.

Нетидже бош эди. Не ичюн соргугча чаггырылганымны анълатмадан чыккарып ёллады. Бу сувук ве кяаранлык бинадан кюртулганыма мемнун эдим.

Вакыт пек кеч олган эди. Янъёлда меджбурен яшаганым ичюн Ташкентте сербест долашмагча акктым ёк, гедженин бир вакытанда кяалмагча да ерим ёк. Офицер буны анълаганынен зильге басты. Кельген мемурге офицер фелянчаны чаггырмакны эмир этти. Сонъра манъа Ташкентте бараджак ерим олса, офицер мени о ергедже озгараджагыны айтты.

Шеэрде ич бир танышым олмаганыны, факат демирёл дживарындаки чайханегедже озгарылсам, о ерден саба поездинен кетеджегимни айттым.

МГБ офицеринен полис идаресинден чыктык. Офицер мени чайханеге дегиль, якындаки бир танышынынъ эвине алып кетти.

Биз барган эв Туркменистан Юкъары Советининъ реиси Айтаковнынъ балдызынынъ эви эди. Факат офицернинъ янында буны дуйдурмадым. Кендисини Янъёлдан таный эдим. О геджени бу эвде кечирген сонъ саба биринджи поезднен Янъёлгча кеттим.

Кунълер кечкен сайын умютим эксиле, тарсыккып башладым. 1948 сенесининъ октябрь айында МГБнинъ хусусий мушавере комиссиясынынъ «Циркуляр А» адлы янъы бир кяарары чыкканы белли олды. Бу кяарар муджиби сиясий махкюмлар янъыдан якъаланып, кыска бир тефтиштен сонъ Сибирге, Красноярск улькесине даимий незарет алтында яшамак ичюн ёлланыладжак экенлер. Сюрюнге ёлланыладжаклар эки кысымдан ибарет эди. Биринджилерине «Портовиклер» дениле. Бу группагча тюрьме муддетини одеп, шимди азатлыкта булунганлар кире. Экинджи группа «Лагерьниклер»

яни джеза муддетлерини лагерьерде одеп, сонъра дос-догъру Сибирьге кетмеси керек олгъанлардан ибарет.

1948 сенеси декабрь айынынъ 16-нджы куню эди. Ава мудхиш дереджеде сувукъ. Акъшам устю чайханеге кетип, яры геджеде къайттым. Эв саибим мени къапыда къаршылады. Къоркъкъаны корюнип тура. Мени корьгенинен:

— Бугунъ МГБ мемурлары кельди, — деди. — Ярын саба МГБ бюросына мураджаат этменъ керек экен. Амма мен сенинъ еринъде деръал шеэрни терк этер эдим. Манъа ойле келе ки, сени янъыдан къапайджакълар.

Къачаджакъ ич бир ерим ёкъ эди. Эм насыл олса да мени якъалайджакълар. Эртеси куню саба онда МГБге кеттим. Ташкент МГБсининъ кене эски бинасындам. Апсхане мудири къапалгъаныма даир бир документ окъугъан сонъ манъа имза эттирди. Весикъада «Телюке-ли шахс» олгъаным языла. Имза иши биткен сонъ бир сакъчынен берабер ашагъы эндим. Мында уджрелер бар эди. Талийим бир дефа даа ильк къапалгъан вакъытта яткъан он учюнджи номерли уджрени огюме чыкъарды. Уджреден олып кечкен бирден-бир денъишме менден сонъ мында булунгъанларнынъ къара диварны тырнакънен къазгъалап къалдыргъан имзалары эди.

Учъ кунъден сонъ соргъугъа чагъырдылар кене он еди сене эвельки соргъу одасында булунам. Бу сефер эр шей МГБ тарафындан айнеджиликнен азырлангъан бир плангъа базана. Эски уджре, эски соргъу одасы ве эски суаллер... Бойледже, эвель чеккен ве чекмекте олгъан истирапларымны яшатып, мени маневий бир баскъы алтында тутмакъ истейлер. Тек, бу сефер соргъу япкъан Верховин дегиль эди. Мытлакъ ольдюрильгендир. Шимди онынъ еринде къазахстанлы бир юзбашы (капитан) бар эди. Исмаил Манабаяр адлы юз башыны ачувнен сюздим ве лаф этмеге фырдат бермедим.

— Мени не ичюн бу ерге чагъырттынъыз? — деп сорадым.

Юзбашынынъ юзю серт эди. Манъа тик-тик бакъаракъ:

— Санки бильмейсинъиз, — деди.

— Хайыр, — дедим, — бир де-бир себебини бильмейим.

— МГБ себепсиз бир кимсени тутмаз Бекторе, — деп къычырды юзбашы. — Бундан эвель къапалгъанынынъ себеби Туркменистанда инкъиляпкъа къаршы япкъан арекетлеринъ эди. Инглизлернинъ Советлерге къаршы азат Туркменистан къурмакъ ичюн чалышкъанларыны билесинъ. Онынъ ичюн Туркменистангъа якъын олгъан озыбек топрагъында отурасынъ. Сени Сибирьге ёллайджакъмыз.

Сибирь... Иште, оладжакъ олды, шимди не япаджагъым. Гъарезсизликнен къонуштым.

— Бу олгъан шейлерден меним не хаберим, не де фаалиетим бар. Ватаным Тюркиеге кетмек истейим. Атта Министрлер Советине, онынъ реисине ёллагъан риджаларым шимди бакъылмакъта. О кене башыны саллады:

— Чаресиз ишлер акъкъында лакъырды этме, Бекторе, — деди. — Сенинъ Тюркиеге кетменъе мусааде этильмез. Чюнки сен телюкели адамсынъ. Тюркие исе бизим Америкадан сонъ энъ чокъ къоркъкъан еримиздир.

Юзбашы бирден сёзни денъиштирип, меним акъкъымда янъы малюматлар бар олгъаныны айтып, мени шашыраджакъ олды. Мен он еди сенеден берли заман-заман соргъу этилем. Джеза алдым ве муддетимни тамамладым. Аджеба, бу юзбашы о вакъытта не иш япа эди? Онынъ сёзлерини анъламагъан киби:

— Сизге бир икяе анълатмакъ истер эдим, — дедим.

Гизли полис менсюплери халкънынъ фикрини огренмек ичюн чешит икяелерге ве эмиш-демишлерге чокъ эмиет берелер.

— Анълат, анълат, — деди.

— Вакъты иле бир адам олеркен, огълуны янына чагъырып, мени эски ве йыртыкъ кефинге сарынъыз, деп васиет эткен. Бабасы ольген сонъ огълу бу васиетни ери-не кетире. Арадан вакъыт кече, къабирге «Мункирнен Некир» келе ве соргъу башлана. Олю козьлерини ачып, мелеклерге айретнен бакъа ве: «Сиз гъалиба янълыш кельдинъиз, — дей, — мен эски олюм, соргъумны япкъан эдинъиз. Бакъсанъыз, кефиним биле эски ве йыртыкъ. Мени быракъып, янъы олюлернен огъраш-санъыз яхшы олур».

Юзбашы икяедеки мананы анълады ве кульмеге башлады. Сонъра:

— Аман Бекторе, ойле исе шимдилик уджренъе кет. Сенинъле башкъа бир кунъ къонушырмыз, — деди.

Демек, бу кучюджик фикирнинъ ролю бу къадар эди. Кене уджреде отураджакъ ве талийиме боюн эгеджегим.

СИБИРЬ

Ташкент апсханесинде узун муддет къалгъан сонъ, ниает, 1949 сенеси март 26-да «Телюкели шахс» къабаатынен эбедий оларакъ сюрюн этильген Сибирь ёлджулыгъы башланды..

Биринджи токътагъан еримиз Ташкенттеки топлама лагери эди. Мында беш кунъ беклеген сонъ, март 31-де Туркистан — Сибирь поездининъ артына тиркельген «Столыпин» вагонына миндик. Столыпин чар деври мемуруларындан олып, инкъиляпчыларны Сибирьге сюръмек ичюн махсус вагонлар яптыргъан. Вагонда бир туркмен ве бир рус докторындан башкъа, польшалы бир инженер, къазанлы бир татар, Москва университетини янъы битирген бир къытай, Озьбекистанда чыкъкъан

«Правда Востока» газетасынынъ хадими олып чалышкъан бир еуди ве беш зеки рус коммунисти олмакъ узре эпимиз олып он бир адам эдик. Менден гъайры эписи коммунизмге инанып вакъыт иле онъа хызмет эткен адамлар эди. Инкъиляптан бугунъгедже совет режими огърунда чалышкъан муневвер адамлар ичлеринде йылларджа тюрьмелерде отургъанлар да бар эди. Шимди эпимизни Сибирь беклей. Иссиз, сувукъ, ябанджы ве сонъсыз Сибирь топракъларында ольмемек ичюн эм табиятнен, эм де коммунист режиминен курешмек керекмиз.

Поездимиз эп кете. Янъы таныш олгъанымызгъа бакъмадан муштерек аятымыз бизни бири-биримизге исиндирди. Аз, амма самимий къонушмалар япа эдик. 1938 сенесинедже партияда, район комитетлеринде чалышкъан, университетте социологиядан дерс берген къазанлы татар истирабымызны унуттырмакъ ичюн чешит риваетлер айта. Онъа коре, Сибирь ёлджулыгъы, Сталин тарафындан чыкъарылгъан бир джеза дегиль, бир мукъфат экен. Онынъ озю исе мемлекетнинъ бу улькесинде яшагъан инсанларнынъ ичтимай вазиятини огренмек ве келеджекте Кремльдеки башлыкъларгъа Сибирьден ер азырламакъ ичюн ёлланыла экен. Полониялы муэндиснен рус докторыны Къазахстаннынъ Джамбул виляетинде (Джамбул станциясында) эндирдилер. Олар Къазахстаннынъ ичерисине сюрюлген экенлер.

Новосибирскке якъынлагъанда хасталандым. Атеш ичинде янам. Сакъчыларгъа айтылгъанына бакъмадан менимле кимсенинъ иши олмады. Бир кунъ ве бир гедже хаста оларакъ ёлны девам эттим. Новосибирск ёлджулыгъымызнынъ биринджи къысмы эди. Поезддан тюшкенимизнен мени деръал топлама лагерьнинъ хастаханесине алып кеттилер. О ерде он беш кунъ къалдым. Ёл аркъадашларым исе топланма лагеринден

кеткен биринджи этапнен Красноярск апсханесине ёллангъанлар. Оларны бир даа расткетирмедим.

Он беш кунъде баягъы озюме кельдим. Аякъкъа тура биледжегимни корьген сонъ мени Красноярсктеки апсханеге ёлладылар. Бу ерден кетмем пек къыйын олды. Апрель айынынъ йигирмиси олувына бакъмадан Енисей неэри бузларнен къаплы эди. Кучюджик пароход бузлар ирмесини беклей, биз де беклеймиз.

Бир саба этрафны толдургъан дудук сеслеринден уяндыкъ. Шеэрдеки бутюн фабрикалар дудуклерини чалдыралар. Шашып къалдыкъ. Дженк башладымы? Бир телюке догъдымы? Бунынъ себебини бири-биримизден сораймыз.

— Бузлар кочъти! Бузлар кочъти! — дие багъырды бир сакъчы.

Къара кок бирден айдынлангъан киби олды. Къач айлардан берли бу тар, пис ве къаранлыкъ апсхане уджресинде тынчыкътып яткъан дёрт юзден зияде инсан бирден джанланды ве «ур-ра!» деп къычырды.

Бузлар кочъти, озен ачылды. Енисей уяймакъта. Бундан сонъ озенде гемилер юреджек, чархлар дёнеджек.

Эртеси куню къыркъ еди кишилик бир группа алында машиналаргъа минип, сакъчыларнынъ незарети алтында юз он километр даа шимальде олгъан Большая Мурта къасабасына кельдик. Апрель айынынъ йигирми бири, амма Сибирь эп къарларнен орьтюли.

Большая Муртагъа акъшам устю бардыкъ. Красноярск-Енисей шеэрлери арасындаки ёл устюнде, Енисей озенинден йигирми километр батыда бир къасаба эди. Даа догърусы буюк бир койге бенъзей. Бутюн къасаба ёлнынъ эки тарафына тизильген бирер сыра эвден ибарет эди. Бу ерлернинъ бирден-бир ярашыгъы чам тереклери. Олар гъает чокъ ве дюльберлер. Кок юзю бем-безд. Йылдызлар пек якъын олып корюнелер. Этрафны къаплагъан къарларнынъ устюндеки эвлерден ышыкълар сюзюле,

базыларындан алман сюргюнлерининъ йырлагъан халкъ йырлары эшитиле.

Къасаба халкъынынъ эксериетини русларнен Волга боюндан сюрюльген алманлар тешкиль эте эдилер. Къалгъанлары исе литвалылар, поляклар, Къырымдан сюрюльген татарлар, ниает, эстонлар эди.

Бизни МГБ башлыгъы къаршылады ве эпимизни умумий ятакъкъа ерлештирди. Янымыздан кетеркен, эртеси куню саба МГБ комендатурасына кельмемиз кереклигини айтты. О гедже ава пек сувукъ эди. Гедже пек ушюдик. Саба эпимиз бир олып МГБ комендатурасына кеттик. Асыкъ юзлю идареджи артыкъ сиялы сакъчылардан къуртулгъанымызны сёйлеерек, бизге бирер весикъа иле бирер анкета берди. Анкеталарны толдурып къайттыкъ.

Берильген весикъалар паспорт ерине кечеджек эди. Онда кимлигимиз, махкюмиегимизге себеп олгъан суч косьтериле ве «сыкъы незарет алтындадыр. Анджакъ Большая Мурта къасабасында долаша билир» деп язылы. Айрыджа Москва, Ленинград, Сталинград, Ташкент, Ашхабад, Сталинабад, Севастополь, Одесса ве саире киби буюк шеэрлерде эки сааттен зияде къала бильмез, амма бойле шеэрлерден юз я да элли километр узакълыкъта яшая билир деп ихтар бериле. Затен, бизлер ичюн Сибирьден башкъа бир ер тюшюниле бильмез.

Большая Муртада бир ишхане, бир хастахане, бир бакъкъалджылыкъ ве мануфактура тюкяны, почтахане, берберхане, фотография бар эди. Булардан гъайры МГБ даиреси, кой совети, электрик дагъыткъан меркез, метеорология станциясы, эки мектеп, коммунист партиясы тешкиляты, клуб ве парк бар. Бутюн бу муэсислерге бакъмадан Большая Мурта халкъы дигер совет шеэрлеринде олгъаны киби, атта олардан да зияде факъырлыкъта яшай эди. Мында эр шейден эвель меним де бир иш саиби олмам лязим эди. Къыскъа

вакъттан сонъ озюме бир иш таптым. Артельнинъ тола ишлеп чыкъаргъан цехинде айда 210 рубле маашле къаравуллыкъ япаджагъым. Бунынъ етмиш рублеси налог ве заёмлар ичюн кесиледжек, элиме юз къыркъ рубле аладжагъым. Советлер Бирлигинде чалышкъан эр бир адам маашынынъ муайен бир микъдарыны заёмлар къаршылыгъына девлетке бермек керек. Бунынъ себебинден рус халктынынъ элине тийген пара пек аз олып, кечинюв сыкътынтысы пек къыйын вазиятте эди. Колхозларнынъ базарларында кепекли унынъ бир пуды 150 рубле, бир къопкъа къартоп 15 рубле, бир кило ягъ 60 рубле, бир кило эт 40 рубле эди. Ашайт малларынынъ палылыгъы, алынган маашларнынъ азлыгъы ачлыкъ ве фукъарелик догъура. Амма бойле вазиятке бир чаре булмакъ ичюн укюмет бир шей япмай. Халкъ исе яшайышнынъ агъырлыгъындан ойле боналган ки, не укюметтен, не де коммунист партиясындан бир шей беклейджек алында дегиль.

КУНЬЛЕР КЕЧЕЛЕР

Дженкнинъ фаджиалы излери аля сезиле, ачлыкъ бутюн дешетинен девам эте. Ашайт тюкянларында эт, ягъ, шекер, сабун киби зарур шейлер ёкъ олувындан гъайры рус халкты чокъ севген ве бир заманлар Русиде энъ бол булунган балыкъ биле ёкъ. Атта kilosы 2 рубле 80 капик олган чамур киби къара отъмек алмакъ ичюн небетте он, он беш саат беклемек, бу узун беклевден сонъ эвге отъмексиз къайтмакъ къоркъусы ичинде титремек керек. Тюкянларнынъ витрина ве рафлары ракъы, шарап, тютюн иле толу. Укюмет, санки, халктын ачлыгъы устюнден куле. Ашайт ерине ички сатылмасыны башкъа тюрюю насыл анълатмакъ мумкюн?

Дженктен сонъ халктын тынчландырмакъ макъса-

дынен весикъа иле отъмек сатыла. Эр истеген эки отъмекке къадар ала биле. Пиширильген отъмекнинъ сайысы, мыкъдары артмаса, халкънынъ алыны весикъа-ларнен яхшылаштырмакъ мумкюнми? Невбетнинъ башындакилер экишер отъмек алып башлагъанынен сонъундакилерге етмей, олар озъ неветлеринде экинджи кунъ ичюн туралар. Бу неветлерни коръмегенлер ве онда турмагъанлар бунъа ишанып оламазлар. Мында инсан омюрининъ учъте бир къысмы неветлерде кече, ольгенлернинъ эр учъте бири неветлерде оле.

Большая Муртада къыш эп девам эте. Майыс айынынъ кельмесине бакъмадан къарлар иримей. Къышнен берабер девам эткен отъмек сыкъынтысы себебинден халкънынъ бир чокъу чюрюген къартоп унундан ясалгъан хамургъа бенъзер шейни ашай. Халкъ яшамакъ истей.

Тола заводындаки къаравуллыкътан сонъ невет чобанлыкъкъа кельди. Артельнинъ огюз ве атларыны бакъам. Чобанлыкъ меним ичюн ябанджы дегиль эди. Даа эвель Янъыёлда да къой бакъкъан эдим. Сибирьде икълим шараитининъ агъыр олувына бакъмадан орман ве отлакълар олдыкъча бол эди. Артельнинъ алты атыны ве беш огюзини бу отлакъларда неветнен бакъам, акъшамгъадже янларында ола, сонъра ахыргъа айдап къайтам. Сибирь орманларынынъ бир хусусиети бар: акъшам устю ава къарарып башлагъанынен бу орманлары «мошка» денильген бир сиврисинек къаплай. Олар инсанны таламакънен къалмай, сытма хасталыгъына себеп олалар. Бунынъ ичюн халкъ, билъхасса орманларда чалышкъанлар ат къылындан орюльген орътюлерле юзьлерини орътелер, гедже орманда къалгъанлар исе атеш якъмакъ зорунда къалалар. Бу сиврисинеклер атеш ве тютюнге якълашмагъанлары ичюн отлакълардаки айванлар раат-раат къурсакъларыны тойдуралар. Мен де бу шараитке уйгъунлаштым. Атеш якъып эм мошкалардан къуртула, эм де къызынам. Сыртымны

буюк бир агъачкъа таяп, чытырдынен янаяткъан атешке бакъып, келеджек куньлеримде къуртулыш хаяллары къура, озь-озюме теселли берем. Базан мындан къачмакъ, эшиме, балаларыма ве мемлекетиме къавушмакъ фикри зеинимни ишгъаль эте, бунъа аит планлар къурам. Бу да бир хаял эди. Зира, Сибирь орманларындан къаерге къача биле эдим. Силялы аскерлерни, сакъчыларны, МГВ офицерлерини бир четке ташласам биле уджсыз-буджакъсыз орманларнынъ озьлери буюк маниа эди. Мен энъ-эвеля Сибирьге сюрюн этильген бир махбюс эдим. Мындан къачкъанларнынъ акъибетлерине даир лафларны да хатырлагъан сонъ бу ерден къачмакънынъ акъылгъа ятмагъан бир шей олгъаны анълашыла.

Менден эвель чобанлыкъ япкъан бир поляк офицери къачаджакъ олгъан. Учъ-дёрт кунъ къасабада корюнмеген сонъ такъиби ичюн бир аскерни ёллай. Сонъундан даркъагъан хаберге коре, поляк офицерининъ бузлагъан джеседини Енисей озени якъынларындан тапалар. Сибирьде къышта да, язда да бузламакъ мумкюн. Мында эр мевсимде геджелери дешетли аяз ола. Мындан къачмакъ мумкюн олмагъан бир шей.

Сабалары сюрюни артельге теслим эткен сонъ эвге, динъленмеге кетем. Вунъа динъленме демек де догъру олмаз. Чюнки невбетке тура ве не сатылса, шуны алмагъа тырышам. Невбетим кельгенде сатылышта бир шей олса, шуны алам. Чокъ алларда бир шей алып оламайып къайтам.

Къасабанынъ кучюк мейданында афтада бир кере, базар куню сабалары, алыш-вериш япыла, бу иш тек эки саат девам эте. Бу базарда колхоз ве совхоз эмекчилери шей саталар. Факъат бу сатыш да беш-он йымырта, учъ-беш юз грамм ягъ, дёрт-беш къопкъа къартоп, беш-он баш согъан ве сарымсакъ, ярым чувал ундан ибарет ола. Эльде эткен параларынен башкъа зарурий ихтияджларыны къаплайлар.

Русиеде аят бойле эди. Инсанлар яшамакъ ичюн энъ зарур ихтияджларындан къытмагъа межджбурлар. Адамларнынъ къазангъан паралары кечинмесине етмей. Эзильген сыныф даима халкъ эди.

СИБИРЬДЕ ЯШАГЪАН МАХКЮМЛЕР

Сибирьде энъ чокъ баскыы ве эзиетке огърагъан халкъ Волга озени боюндан сюргюн этильген немселер эди. Оларны инсан ерине саймай эдилер. Яш немсе кызыларынынъ намусларына кече, чешит тюрлю искенджелер аятны даянылмаз дереджеге кетире эди. Спецкомендатуранынъ башлыгъы Рязанцев фамилиялы нусха кучюк бир немсе кызыны зорлагъаны ичюн ишинден алынды ве дигер ишке тайин зтильди.

Сибирьде сюргюн оларакъ яшагъан немселер бу мудхиш искендже ве ахлякъсызлыкъларгъа къаршы бир шей япып оламай. Бир кунъ баягъы яшларындаки немсе къартынен дертлештик:

— Бизим Волга боюнынъ да, Енисей боюнынъ да фаркыы ёкъ. Совет девлети ве Сталин бизге имкян берсе, богъазымыздан къолуны чексе олгъаны, — деди. — Биз япыджы бир миллетмиз. Енисей я да Волга боюнда нелер яратырмыз, бир корьсинлер...

Къарт адамнынъ козьлери яшланды. Юреги парчаланмакъта эди. Бильгисини, гъайретини, чалышмакъ истегини искенджелер алтында къалдырып, эзиетлене эди. Бу бир керчек эди, амма Русиеде бойле керчекке къулакъ аскъанлар тапылмай. Эм сюргюнликте булунгъанлар тек олар дегиль эди. Кавказда Кубань, Теберда, Къарджурт озенлери бойларында, Эльбрус дагъларынынъ этеклеринде ат ве къоюн етиштирмекле огърашкъан балкъарлар, къарачайлар да мындалар. Тюркиенинъ Каре, Ардахан сынъырларында яшагъан ахыскъа тюрклери Туркистан, Къазахыстан, Къыргызыстан

виляетлерине сюргюн олунгъанлар. Астрахан чёллеринде айванасравджылыкънен огърашкъан къалмыкъ, чечен, ингуш халкълары да сюргюн олунгъанлар. Бойледже, совет топракъларында яшагъан бир чокъ миллетлер дагъытылды ве парчаланды.

Чобанлыкъта чалышмам биткен сонъ артельге авуштым. Сепет орем. Иште, сюют далларындан сепет орем. Азырлагъан сепетлеримизнинъ бир къысмы сатылышкъа чыкъарыла, бир къысмы да артельде къулланыла. Ири бир рус адамы незаретчимиз. Сюют далларынынъ пармакъларымызда текяран эгильгенини корьгенинен чиппий козьлерини аман къыпа ве:

— Рубле алмасыны билесинъиз, амма сепет япмасыны бильмейсинъиз! — деп багъыра.

Чаресизлик ичинде суса ве эп сепет оремиз. Мен мында экинджи сюргюн йылымны толдурмакътам. Даа ич бир шейге алышмадым. Бир саба уянгъанда Большая Муртанынъ къарларнен ортыюльгенини корьдим. Къыш бирден кельди. Чам агъачындан япылгъан эвлер сувукъ эди. Халкъны къасеветлендирген бир меселе бар. О да Енисейнинъ бузламасы эди. Озен бузласа, бутюн арекетлер токътайджакъ, бутюн теминатнынъ арты кесиледжек. Тек бир Красноярск — Енисей шоссеси къала. Халкъ буны тюшюне, мен исе озюмни тюшюнем. Устюм-башым перишан, сувукътан къорунмакъ ичюн бир пальтом ёкъ. Берильген паранынъ буюк къысмы аванс борджларына кесиле, къалгъаны исе ашкъа биле етмей. Къыскъа бир вакъыттан сонъ ачлыкъ ве сефалет къасаба узеринде къанатларыны керди. Артельде ишчи оларакъ чалышкъаным ичюн ады отъмек денильген къара чавдар хамурындан бираз була билем.

Артельде невбетчилик япып башладым. Учъ адам — бир сабыкъ малиеджи, бир сабыкъ поляк офицери ве мен невбетнен турамыз. Секиз сааттен секиз саатке авушамыз. Гедже аязында невбетчиликте турмакъ керчектен бир азап эди. Сувукъ беденинъни тешип кече,

алай еринъни ишгъаль эте. Эр не олса да бу вазифени ерине кетирмек керекмиз. Олюмнинъ Русиеде бир тюрлю дегери ёкъ эди. Яшамакъ ве ольмек арасында бир тюрлю фаркъ ёкъ киби.

МЕКТЮПЛЕР

1950 сенесининъ ильк баари башланды. Ава яваш-яваш къызып башлады. Кунешке эпимиз асрет эдик. Апрель айында вадидеки бузлар кочъти, майыста къар тёпелери чекильди, июнь айынынъ сонъунда кунеш юзюни эйидже косътерди.

Мен эп артельде чалышам, амма сепетчиликни быракъып, дюльгерлик япам. Бу да мен бильген иш дегиль. Факъат артельде берильген ишни итираз этмек мумкюн дегиль. Эллеримде балта, чёкюч тутаджакъ къувет ёкъ. Бунъа бакъмадан, бар кучюмнен чалышам. Чалышмасам, пара къазанмайджагъым. Яшамакъ ве ичимдеки къуртулыш уюютини керчеклештирмек ичюн эр ишни япмакъ борджлы эдим.

Бир гедже пек бузладым, язы язмакъ ичюн шиддетли бир арзу дуйдым. Чокъ айлардан берли элиме къалем алмадым, бир сатыр язы язмадым. Эм не язаджакъ эдим? Бу анъде эшиме ве балаларыма мектюп язмакъ акъылыма кельди ве буюк арзунен къалемни элиме алдым. Акъылыма кельген шейлерни язып башладым:

«Севимли эшим ве балаларым.

Сизлерден бугунъге къадар ич бир хабер аламадым. Ал-эвалынъызны бильмек истейим. Язган мектюплеримнинъ ич бирине джевап алмадым. Ич олмагъанда манъа сагълыкъ хаберинъизни бильдиринъиз. Мен энди къартайдым. Ве бу алымда тек арзум сизинъ янынъызда олмакътыр. Бу арзума ирмек ичюн дефаларджа аризалар яздым, изин сорадым. Сиз де анда бу

меселенен огърашсанъыз, эр алда мусбет нетиджеге иришмек мумкюн олур. Балаларым ве сен эр заман хатырымдасынъыз. Хаялларынъыз даима козюмнинъ огюнде, мен сизлернен даима кзонуша, дертлешем.

Сагълыгъым яхшы. Артельде чалышам, ватаныма ве сизлерге кзавушаджакъ куньлерни асрет ве эеджаннен беклейим.

Мени джевапсыз кзалдырманъыз. Сизлерден келеджек бир сёз биле буюк бахтиярлыкъ оладжакътыр.

Шевкъи Бекторе»

Адресим шудыр: Красноярский край,
Большая Мурта,
Прогресс артели.

Ичимдеки бутюн дуйгъуларны язмагъа имкяным ёкъ эди. Чюнки мектюплернинъ ачылып, окъуладжакъыны биле эдим. Бу кыскъа мектюпни зарфкъа кзойып, япыштырдым. Сабаны зорнен таптым, танъда почтагъа барып, мектюпни ташладым.

Арадан бир афта кечкен сонъ сабырсызланып, экинджи мектюпни яздым:

«Севимли эшим ве балаларым.

Сизлерден ич бир тюрлю хабер алмайым. Алынъызны бильмек истейим. Ёкъса мектюплерим барып чыкъмаймы? Бу кзартлыкъ алымда сизинъ бакъымынъызгъа ихтияджым бар. Меним кзайтмам ичюн элинъизден кельгени кзадар огърашманъызны истейим.

Балаларым эр алда буюген, эйи инсанлар олгъандырлар. Эпинъизни пек чокъ сагъындым. Мени унутманъыз ве мектюбимни алгъанынъызнен манъа джевап язынъыз.

Шимдилик сизге Танърыдан сагълыкъ-селяметлик истей, козьлеринъизден опем.

Шевкъи Бекторе»

Экинджи мектюбимден бир афта кечкен сонъ учюнджисини яздым. Сонъра дёртюнджисини, бешинджи-

сини, алтынджысыны... Эр афта бир мектюп язам. Язам, амма бир тюрлю джевап алмайым. «Бельки мектюплеримни аладырлар, тек джевапларыны манъа бердирмейлердир», — деп тюшюнем. Акъылыма ич де яхшы шейлер кельмей. Инсан узакъта ве ябанджы бир диярда олгъан сонъ акъылына нелер кельмез...

Бойледже, кунълеримни язмакъ ве джевап беклемекнен кечирем. Амма бу беклейиш эшиме ве балаларыма олгъан асретлигимни арттыра, сабырсызлыкъ ичинде эеджанланам.

Бундан башкъа не япа билирим? Беклейджек, оларнынъ хаялларынен авунаджакъ эдим. Такъдирим чызылгъан ёлдан юрьмек ве олып кечкенлерге сессизликнен даянмакъ керек эдим.

ДЕВЛЕТ МОНОПОЛИЯСЫ

Большая Муртада бир ашайт ве бир де мануфактура тюкяны бар эди. Биринджи тюкянда эр кунъ къалабалыкълы невбет олмасына бакъмадан, экинджисинде бу ал пек сийрек корюне эди. Амма о куню экисининъ де огю къалабалыкъ эди. Тюкянларда не бериледжегини бильмек ичюн невбетлерге якъынлаштым. Невбетте тургъан къадынлар ойле гурюльдейлер; бири-бирлерине ойле хаясызджа куфюрлер айталар ки, утангъанымдан бираз кенарда токътадым. Не сатылгъанынен меракъланып башладым. Чюнки тюкянда оладжакъ шейни огюнден бильмек мумкюн дегиль. Къадынларнынъ сёзюне коре, бугунъ басма, къадын чорабы ве свитерлер сатыладжакъ экен. Паралары етмегени ичюн свитерлер аламайджакъларына джанлары агъыра. Факъат чорап алмалары мытлакъ шарт эди, чюнки чораплары дельме-делик олгъан экен. Къазангъан паралары ихтияджларына етмей. Насылетсин? Олгъаны-оладжагъы

180 рубле алалар, буны ашкъамы еткизсинлер, ёкъса чорап алсынлар? Даа десенъ, бир къач метр басма алмакъ керек оладжакъ. Чюнки урбасы да ипрангъан. Бу яшамакъ дегиль, садедже яшамакъ ичюн курешмек эди.

Русиеде мал алым-сатымы ве эр шей девлетнинъ монополиясы эди. Тюкянларда мал талап дереджесинде дегиль. Аранылгъан шей тапылмай. Чюнки эр шей «Плановое хозяйство» (Планлы икътисадият системасы) на табий эди. Бундан толайы рус халкъы арасында «не бериле?» келимеси къулланыла. Сатмакъ сёзю лугъаттан тюшип къалгъан. Укюмет тюкянларгъа мал теслим эте, теслим олунгъан шей сатыла. Базы тюкянлар мал денъиштирелер. Месея, йымырта берип, мыкъ, тери берип, юн алалар. Базарда йымыртанынъ фияты бир рубле, малгъа денъиштирилъсе 50 капик ола. Денъиштирмек ичюн бир ерине эки бермек керек.

Укюмет богъдай ве чавдарнынъ юз kilosыны секиз рублеге ала, кепекли богъдай ве чавдар уны къарышмасындан пиширилъген чамур киби отъмекнинъ эр kilosыны бир бучукъ рубледен сата. Чавдар унунынъ kilosыны 3,10 рубледен ве беяз уннынъ kilosыны 12 рубледен сата.

Невбет кеттикче созула, янъы кельгенлер эскилерине къарышалар. Халкъ беклемектен бир тюрлю усанмай, вакъытнынъ кечмеси ичюн чешит янъылыкълар, риваетлер айталар. Энъ гъалис куфюрлерни козьлерини юммайып айта ве къахкъахлап кулелер.

Тюкянынъ ачылмасына даа учъ саат бар. Невбеттеки къадынларнынъ гевезелиги эп арта, затен, Русиеде энъ чокъ лаф эткен ве сёгюнген къадынлардыр. «Дюнъяда энъ чокъ куфюрленген къадын анги миллетте чокъ?» деген мевзуда бир анкета кечирилъсе, шубесиз, рус къадынлары биринджи ерни алыр эдилер. Бойледже, баскъы, сыкъынты ве ёкъсуллыкъ ичинде яшагъан инсанлардан башкъа бир шей беклемек догъру олмаз.

Мен беклемектен ёрулгъаным ичюн артыкъ небетте къалмакъ истемедим. Яваш-яваш эвге къайттым. Чарлыкъ девринден сонъ Русиеде ахлякъ меселеси чокъ бозулды. Дигер миллетлерге бакъкъанда февкъульаде тышкюн эди. Фаишелик о къадар табийй олып къалгъан ки, асыл-заде къадынларнынъ биле бир къач севгилиси ола. Русиенинъ энъ киббар отеллери бир фаишехане киби. Истенильген къадынны ресторанда сымарлангъан емектен тез булмакъ мумкюн.

Русие чарларындан бири куньлернинъ биринде Петербург полис башлыгъыны чагъырып эмир эте:

— Йигирми дёрт саат ичинде Петербургдаки бутюн фаишелерни Сибирьге сюргюн этинъиз!

— Баш устуне, — дей полис. — Факъат ишке къаерден, «Къышлыкъ Сарайданмы» башлайым?

Чар джевап буламай. Бу фикир халкънынъ арасында пек айтыла эди.

Джебинде беш къуруш парасы, эвинде бир тилим ашайджакъ отъмеги, пакетинде бир дане сигарасы олмагъан адамлар авучлары ичинде бош сигар къутусыны эзгелерек: «Дошёл до социализма» дей эдилер. Социализмдеки къаиделер халкънынъ сефалет ичинде сюйрекленмесини козьде тута, догъру къазанып, догъру яшамакъ имкяныны бермей.

ОТЬМЕК ИЧЮН НЕВБЕТ

Баскъы, ачлыкъ ве ёкъсуллыкъкъа рагъмен Русиеде вазиет бам-башкъа акс эттириле, бутюн матбуат васталары, пропаганда системасы халкънынъ ферах ичинде яшагъаныны, Совет Социалист Джумхуриетлери Бирлигининъ бир дженнет олгъаныны косьтермеге чалыша. Керчеклернинъ бу къадар къабартылгъанына акъыллы бир адамнынъ инанмасы зор эди. Чюнки

халкънынъ чектиги сефалет эр адымда корюнип тура. Кечинюв сыкъынтысы чекильген бир мемлекетте халкъ газета окъумакъны акъылына биле кетирмей.

Кене къыш кельди ве Сибирьнинъ шиддетли сувукълары озъ кучюни косътерди. Термометр кунъдюзлери отуз беш, геджелери исе къыркъ беш дередже сувукъ олгъаныны косътере. Мен учъ кунъден берли отъмексизим. Халкънынъ бир чокъ къысмы якъкъан киби сувда пиширилген, я да кульге комюльген къартопнен кечине. Къартоп отъмектен чокъ олып, халкънынъ етиштирген тек махсулы бу эди. Амма къартоп ич бир вакъыт отъмекнинъ ерини туталмай.

Ачлыкъ сонъки нокътасына етти. Бир тилим отъмек тапмакъ ичюн чаре арамакъ керек эдим. Бу тюшондже иле шиддетли сувукъкъа бакъмадан, сокъакъкъа чыкътым. Ава о къадар сувукъ ки, сокъакъларда кимсе ёкъ. Отъмек алмакъ гъайретинен даа тез юрьдим. Огюмде, къарлар устюнде кучлюкнен юрип кетейткъан эки адамны коръдим. Бирини таныдым. Манъа къомшу олгъан факъыр бир къадыннынъ огълу Митя эди. Он эки яшындаки бу баланынъ бабасы тюрьмеде эди ве озюнден тежран кучюк къардашы да бар эди. Башындаки балабан къалпакъ ве аякъларындаки ямавлы чызмалар бабасынынъки олгъаны корюнип тура. Митя ачыкъкозъ бир бала эди. Эвнинъ алыш-веришини о япа, тюкянда невбетлерде де о тура. Невбетнинъ энъ огюнде даима Митя ола, биринджиликни кимсеге бермей. Митянынъ насыл олса да биринджи оладжагъыны, мен де артындан ер ала биледжегимни тюшюнип, адымларымны явашлаттым. Затен ёрулгъан ве сувукътан пек ушюген эдим.

Янъылгъаным. Тюкян огюне кельгенде бир инсан селининъ невбет алында тургъаныны корип шаштым. Озь-озюме теселли бермек ичюн «булар тюневинден берли невбетте тургъанлар олса керек» деп тюшондим.

Юзюни къалын шалнен ортъкен къарт къадыннынъ

артындан турдым. Бир къач дакъикъа сонъ меним артымдан он-он беш адам невбетке турды. Невбет кеттикче чокълаша, сувукънынъ артмасына бакъмадан, эр кес беклей. Вакъыт яры геджеден кечкенине бакъмадан, кимсе еринден кыбырдамай. Устюмде къалын къой тоны, аякъларымда валенкалар, башымны тонымнынъ ичине сакъламагъа чалышаракъ, сыртымны диваргъа чевирип турам. Тонъмамакъ ичюн ара-сыра кыбырдай, эллеримизни ве юзюмизни къарнен окъалаймыз.

Куннинъ ильки ышыкълары яваш-яваш биз булунгъан ерни де айдынлатты. Саба аязы даа шиддетли эди. Джигерлеримнинъ сувукъланмасындан къоркъып, агъызымны ачмай, тек бурнумнен нефес алам. Яры къаранлыкъ ичинден бир кольгенинъ бизим тарафкъа келеяткъаныны фаркъ эттим. Къапы огюнде тургъан юзлердже инсаннынъ бир агъыздан: «Келелер! Келелер!» деген сеслери орталыкъны чынъылдатты. Бу арада буюк бир къалабалыкъ чыкъты. Невбет бозулды, саатлернен индемейип беклеген адамлар къавгъа ве куфюрнен бири-бирининъ ерини алмакъ ичюн куреш башлады. Тюкян мудири бу вазиятни корьген сонъ, япаджакъ бир шей олмагъаныны анълады, тюкян ичине кирип, къапыны ичериден мандаллады. Затен, тюкянынъ ачылмасына даа вакъыт бар эди. Халкъ бир муддет дёгюшкен ве тутушкъан сонъ, бири-бирининъ устуне энъ гъалис куфюрлерни савургъан сонъ ятышты, эвелькиси киби невбеттен ер алды. Саатлер пек агъыр кечелер. Бу арада эр кес озъ тюшюнджелерине далды, беклеркен, сувукъны даа аз ис этмек ичюн невбетлерге аит гъарип ве кулюнчли икяелерни айтмагъа башладылар. Бойле узун вакъыт невбетте тураркен, догъургъан къадынлар биле расткеле, эллеринде къундакъ балаларынен невбетке келип тургъанларны да корьмек мумкюн. Оларнынъ текаран чокъ отьмек алмалары ичюн балалары да сырагъа къошула экен. Адамларнынъ айткъанларына

коре, балалары олмагъан къадынлар къомшуларындан эманет оларакъ бала ала, базылары исе антерининъ, я да пальтосынынъ астындан къурсагъына ястыкъ багълап, агъыр аякълы оларакъ корюнмек истей экенлер. Адамлар чешит тюрлю лафларнен вакъыт кечирелер.

Бир кере невбетте тургъанда бир къадыннынъ догъургъанына шаат олдым, метанетине шашып къалдым. Баласыны ве ала бильдиги отъмекни къолтугъына къысып, бир шей олмагъан киби янымыздан кечип кетти. Къадын кетер экен, аркъадашлары артындан:

— Тая! Адыны Ржаной Хлеб (Чавдар Отъмеги) къой, — деп багъырдылар.

Бу адиседен бир къач кунъ кечкен сонъ Тая кене невбетте тура эди. «Баламнынъ адыны, эльбетте, Ржаной Хлеб», — деп къойдым, — деди. Къадыннынъ юзюндеки мазунлик ифадеси сакъланып къалгъан, эр кес кулеркен, меним ичим сызлады.

КРЕМЛЬДЕКИ ЕУДИЙ ДОКТОРЛАРЫ

Кремль докторларындан он, я да он бир адам къапалгъаны акъкъындаки хабер бутюн тафсилятларынен Сибирьге, бизим булунгъан еримизге етип кельди. Бу назар-итибаргъа алынмайджакъ бир вакъиа дегиль эди. ТАСС агентлиги, радио, матбуат бу вакъиа акъкъында бильгилер ве тахминлер нешир эте ве айта. Диагноз къойгъан эким къадынынынъ (Ленин орденининъ саиби) да къапалгъаны бильдириле. Къапалгъан экимлернинъ эписи еудий эди.

Аджеба, экимлернинъ къабааты неден ибарет эди? Дагъылгъан риваетлерге коре, олар Сталинни ве дигер коммунист лидерлерини зеэрлеп ольдюрмек истегенлер. Асылында бу ифтирадан ибарет эди. Бу фитне ве фесат Русие ичерисинде кучъке малик, еудий алейхдарлыгъы-

ны корюклей. Коммунистлернинъ истегенлери де, затен, бу эди. «Жидовская морда» (Еудий суретли) дие акъаретленген еудийлер маддий ве маневий джеэттен чешит искенджелерге огъратыла эдилер.

Большая Муртада комсомол яшлар бир кунъ мени де ташкъа тутты ве артымдан «Турецский жид» деп багъырдылар. О вакъытта ёлдан кечкен ве мени таныгъан бир адам «О еудий дегиль, тюрктир» демесинен бу азгъын геичлернинъ элинден къуртулдым.

Совет Русиесинде ялынъыз халкъ арасында дегиль, айдын табакъа, атта коммунистлер арасында биле еудийге душманлыкъ дуйгъусы эвельден мевджуттир. Онынъ ичюн Кремльдеки экимлернинъ къапалувы, ондан да эвель «МГБ тертиби, бир большевик фитнесинден башкъа шей дегильдир» дие тюшюнильдѝ, экимлер аджнылды, факъат сонъралары еудий душманлыгъынынъ кеттикче артмасы къаршысында бу ис гъайып олды.

Бир мемнюиетте бир интикъам иссининъ ер алмасы мытлакъ эди. Чюнки о замангъа къадар эзиет чеккен, мал, джан ве урриеттен марум этильген рус халкъы эди. Еудийлер исе бу тазыйыкълардан бир дередже къуртулгъан ве девлетнинъ юксек мертебелерине къадар юксельген эдилер.

Бу дефа да Кремльнинъ вазифели экимлерининъ къапалувы рус халкъынынъ кин ве интикъам дуйгъусынен бирлешип, даа да къабарды, энди олар еудийлерни аджымайлар, аксине, энъ агъыр джезаларгъа огърамаларыны истейлер.

Коммунистлер къурназлыкънен тюшюнип тапкъан бу усулны еудий алейхтарлыгъы пропагандасына келиш-тирмеге мувафакъ олдылар ве еудийлерге нисбетен душманлыкънынъ сакъланмасына ириштилер.

КОММУНИСТЛЕРНИНЪ БАРЫШЫКЪ ОГЪРУНДАКИ АРЕКЕТЛЕРИ

Корея дженки башлангъан куньлерде Коммунист партиясынынъ пропагандасы кенишледи, рус офицерлери командирлик япкъан Къытай гонъюллилеринден ибарет аскер къысымлары Корея дженкине ёлланды. Советлернинъ эр бир ишке къарышув адети кене бир кере корюльди. Эр анги мемлекетнинъ ич ишлерине къарышмаюв сиясетини сёзде кутъкен Совет мемлекети амельде бунынъ аксини япмагъа алышкъандыр. «Американынъ Кореяда не иши бар?» деп озь арекетлерининъ устюни ортьмеге ве Американы фаш этмеге чалыша. Бирлешкен Миллетлер Тешкилятынынъ акълы талабыны кенди халкъындан гизлеерек, Корея дженкиннн тек бир Американынъ истилясы оларакъ косътермек истей. Бунынъ ичюн де мемлекетте Америкагъа къаршы кениш пропаганда кампаниясы башланды. Кремльнинъ бутюн бу гъайретине бакъмадан, рус халкъы бу яланларгъа ишанмай.

Бир муддет сонъра бу пропаганда лагерьлерге де келип етти. Америкалыларнынъ эсир алгъан аскерлерге япкъан искенджелери, акъылгъа ятмайджакъ дешетлер икые этиле. Амма умумий вазият кескин эди. Совет идареджилерининъ Американы истиляджы, эзиятчи ве дженк тарафдары (!) оларакъ косътерювлерине эписи бир рус халкъы ишанмай эди. Чюнки америкалылар иш ве тиджарет адамлары оларакъ танылгъан бир халкъ эди, медениет ве аят стандарты джеэтинден де дюньянынъ энъ илери бир миллети эди. Факъат инглизлер ве алманлар ичюн вазият бойле дегиль эди. Мында халкъ инглизлерни эвель-эзельден истиляджы ве истисмарджы халкъ, алманларны исе Русиенинъ амансыз душманы оларакъ

билелер. Коммунистлер ялынъыз дюнья миллетлерини дегиль, озь халкъыны да Совет девлетининъ барышыкъ сиясет алып баргъанына инандырмакъ ичюн гъайрет аямайлар. Озюне душман сайгъан халкъларны да теджавузкъяр этип косътермеге ве дженкке азырланаракъ, рус халкъыны даа да эзиетлемеге акълы олгъанына инандырмакъ истей.

Коммунистлер Корея дженкининъ сонъуна якъын «Джианда барышыкъ» адлы янъы бир пропаганда кампаниясына башладылар. Бу коммунистлернинъ янъы бир усулы олгъаны анълашыла, факъат сербест дюньянынъ базы бир дживар девлетлери онъа инандылар. Амма халкъ Кремльдеки бир авуч идареджиден башкъа тюшюне ве керчектен барышыкъны арзу эте. Халкъ йылларджа сюрюльмектен ве такъип этильмектен, аятыны феда этмектен тёнъюльген эди. Артыкъ раатланып, эйи шараитлер ичинде яшамакъ истей. Совет девлети барышыкъ огърунда курешке башлагъанынен рус халкъы озюнинъ чокъ йыллыкъ теджрибесинден келип чыкъып, буны бир «Дженк сиясети» шекилинде анълады.

Отуз беш сене партия сафында булунгъан эски коммунистлерден бири, шимди исе сюргюн этильген бир махкъом «Барышыкъ сиясети» акъкъында бир кере манъа шойле деди:

— Москвада мейдангъа кетирильген янъы бир тешкилят «Дюнъяда барышыкъ» адлы бир беяннаме азырлагъан ве эр кеске оны имзалатмакъта. Истеген-истемеген эр кимсе бу беяннамеге зорнен имза къоя. Атта мен биле истемейип имзаладым. Амма эр кес коммунист партиясынынъ эр истегине боюн эгмек зорундадыр. Истеген вакътында дженк башлар ве бир кимседен сорап отурмадан адамларны олюмге айдар. Коммунист партиясынынъ ильк принципи де будыр. «Шалтай балтай нет, будь готов, всегда готов!»

Бу бир керчек эди. Коммунизм ордусыз ве дженксиз

яшап оламаз. Бу идеологиянынъ бир мемлекетте къолайджа джайрамасы ичюн бир дженк я да бир инкъилиап керек. Дженклер ве инкъилиаплар битсе, бу режим де бите биле. Чюнки о даима курешлерге ве енъишлерге давет эте. Эр бир коммунист бу сёзге инанмакъ борджлы, акс алда чокъ агъыр джезаларгъа огъратыладжакъ.

КОЛХОЗ

Большевиклер укюметни эльге алгъан сонъ орта аллы койлюлерни кулак деп илян этти, оларны сюрюнге огъратты, коллектив чифтликлер тизип башладылар. Коллектив чифтликке (колхозгъа) кирмек ихтиярий эди. Истеген койлю колхозгъа кире, истемеген кирмей. Колхозгъа кирген койлю, топрагъыны, мал-мулькюни колхозгъа теслим эте, бундан сонъ озю де онъа кире. Колхозгъа кирмегенлерден агъыр налоглар алына, къыйынлыкълар астында къала. Койлю къуртулыш чаресини колхозгъа кирювде коре, я да оны бу ёлны сечмеге меджбур этелер. Иште, Совет Русиесинде шахсий мулкчилик бу шекильде битирильмекте эди. Он эки яшыны толдургъан эр бир койлю, джынсына бакъмадан, колхозгъа аза олмакъ керек. Колхозгъа аит олгъан топракълар, орманлар, машиналар затен укюметнинъки эсап этиле. Койлюде тек чалышмакъ укъукъы бар. Эр бир колхозджы кунъде нормаль оларакъ секиз саат чалышмакъ ве бу вакъыт ичинде девлет тарафындан бельгиленген норманы толдурмакъ керек. Бу алда колхозджы бир эмек куню къазана, эгер норманы бир бучукъ кере толдурса, бир бучукъ эмек куню къазана. Ай сонъунда кунъделиклер эсап этиле, йыл сонъунда исе йыллыкъ эмекке екюн чёкиле. Колхозджы эмек акъкъыны махсулат топлангъан ве девлетке берги оларакъ, махсулнынъ буюк бир къысмы берильген

сонъ, къалгъан къысмы колхозджыларгъа эмек акъкъы оларакъ такъсим этиле. Чокъ алларда колхоз девлетке бутюн борджларыны берген сонъ озъ колхозджыларына бермеге шейи къалмай, атта девлеттен даа борджлу олып къала.

Колхозджы озюне берильген ишни джан-юректен япмакъ керек, акс алда саботажджы эсап этиле. Бунынъ джезасы Сибирьге секиз йыл сюргюн эди.

Укуметнинъ бутюн баскъысына бакъмадан, колхоз системасы Русиеде пекинип оламады. Койлю отъмек ичюн энъ агъыр шараитлерде чалыштырыла, эписи бир отъмегининъ акъкъыны там алып оламай. Койлю тешкилятыны якъындан коръмек манъа да къысмет олды. 1952 сенеси район иджра комитетинден кельген къарар эсасында мен чалышкъан артельден элли киши «Цредельный» колхозына ярдымгъа кетеджек эдик. Колхоз Енисей кенарында, дагълыкъ ве орманлыкъ бир ерде 36 эвден ибарет типик бир рус кою эди. Аякъларымыз юрьмектен шишкен бир алда койге кельгенимизнен бизни клуб бинасына ерлештирдилер. Тозлу, топракълы тѣшемени сув сепип сипирдик ве одеялларымызны яйып отурдыкъ. Бир муддет сонъ колхоз реиси кельди ве бизлерни экишер-учер эвлерге такъсим этмеге башлады. Мен ве эки аркъадашым тул бир къадыннынъ эвине тюштик. Эв саибеси орта яшларындаки зайыф бир къадын эди. Яшына бакъмадан, арекетчен, лаф севген ве дюльбер къадын эди. Бизге чай азырлады, бир къач тилим чавдар отъмеги кесерек, бираз да къартоп къойды. Мавы ренкли эски ве кирли орътю орътюльген маса башына отурдыкъ. Эвнинъ ичи пис ве чиркий толу. Чавдар отъмеги ве текяран къартоп ачлыкъ дуйгъусыны бастыраджакъ дереджеде дегиль эди. Емек биткен сонъ булунгъан одамызны тедкъикъ эттим. Кошеде бир тахта кровать бар. Устюндеки тѣшек-ястыкъ эльге алынмайджакъ дереджеде кирли. Диварда асувлы Меръем Ана ресимини

корьген сонъ тааджиплендим. Демек, къадын диндар бир инсан. Бу аньде хафиф бир сес эшитип, башымны чевирдим, эв саибеси иле назарларымыз чатышты.

— Билесинъизми, — деди, — узун сенелер Мерьем Анамызнынъ ресимини одамызнынъ бир кошесине къойып оламай эдик. Факъат товарищ Сталин кильселернинъ ачылмасына ве диний ибадетке мусааде эттиги ичюн Мерьем Анамызнынъ ресимини диваргъа асмагъа мувафакъ олдыкъ. Сагъ олсун (!) Сталин...

Къадын бу «сагъ олсун»ны ойле бир сеснен айтты ки, «Алла бойнунъы урсын» манасында экенини анъламакъ кучъ дегиль эди. Дикъкъатнен юзюне бакътым, джевап бермегенимни корьген сонъ, динле алякъамны ольчемек истер киби сорады:

— Сиз коммунистсинъизми?

Серт бир арекетле башымны салладым.

— Хайыр, — дедим. — Биз учюмиз де коммунист дегильмиз. Бундан сонъ о терен нефес алды ве акъырын дауушнен: «Аллагъа шукюр» деп сомурданды. Козълери парылдады, юзю пемпелешти, озъ дининде олмаса да иман саиби олгъан адамларнен къаршылашмакъ оны севиндирди. Тез арекетнен къапы янына кельди ве тышарыгъа сесленди. Бизни балаларынен таныштырмакъ истей эди. Он беш яшларында бир огълу, он эки ве он яшларында эки къызы бар эди. Одадан ичери кирген балаларнынъ алы юрегимни парчалады. Гъает перишан къияфетте эдилер. Аналарынынъ янына сокъулгъан балаларгъа бакъамайым, даа догърусы, яш толу козьлеримни кучюк варлыкъларгъа косьтермек истемейим. Къадыннынъ сесинден озюме кельдим. Кир этегинен козьлерини силеркен лаф этти:

— Алымызны коресинъиз, иште. Устте ёкъ, башта ёкъ. Ач, чыплакъ, гедже-куньдюз айванлар киби чалышамыз. Колхозлардаки меджбурий чалышув бизлерни ольдюреджек. Шимди колхозларда энъ агъыр ишлернинъ

мевсими. Гедже демей, куньдюз демей чалышамыз. Иш чокъ, адам аз. Чалышкъанларнынъ эксериети къадын.

Къадын лафтан токътап, айткъанларынынъ тесирини бильмек ичюн козьлериме бакъты. Индемейип динълейим. Анълатмакъ ихтияджында эди:

— Дженк себебинден бизим койде эркеклер ёкъ дерджеде аздыр. Чюнки дженкке кеткенлерден тек 37 киши къайтты. Юзлернен кеткен яш инсанлардан сагъ къалгъаны иште бу къадар.

Сеси кеттикче юксельди. Юзюнде бираз эвельки мушфикъ ифаде ёкъ эди. Козьлериндеки парылты гъайып олды, кин ве нефретнен сёйлене:

— Алгъан ашымыз къара чавдар отъмеги, къартоп ве малина къурусундан япылгъан чай. Базан ягъсыз къапыста шорбасы пиширемиз, бираз тузлу балыкъ ашаймыз. Чюнки озендеки балыкълар колхознынъ малыдыр. Оларны тутмакъ ясакътыр. Эм тутмакъ ичюнде вакътымыз ёкъ. Бир сыгъырымыз олса эди, озюм ичмесем де балалар бираз сют ичер эдилер. О да ёкъ. О заманларда бир сыгъырым бар эди. Сатмагъа меджбур олдыкъ. Шимди башкъасыны алмакънынъ чареси ёкъ. Бир сыгъырнынъ фияты дёрт-беш бинъ рубле.

Заваллынынъ эеджаныны бираз ятыштырмакъ ичюн акъылыма кельген суальни бердим.

— Сыгъырынъызны ничюн саттынъыз?

Къадын ичини бошатаджакъ бир адам тапкъанындан мемнюн эди. Башыны эки янына саллаяракъ:

— Сатмагъа меджбур олгъаным ичюн, — деп джевап берди. — Аз сют берген сыгъырны колхозда беслемек пек къыйын. Сыгъыр чокъ ем ашагъан айван. Колхоз озъ айванларыны бакъып оламай ки, бизге береджекми? Вазият бойле олгъан сонъ сыгъырны озюмизге етмеген къартоп, къапыста, ун ве отъмекнен беслемеге меджбур эдик. Сыгъырымыз кунде беш-алты литр сют бере эди. Бираз чокъ берсе, о заман, бельки иш денъишир эди.

Кене сусты. Эр алда айткъанларынынъ, даа айтаджакъларынынъ озюне зарар кетирип-кетирмейджегини тюшюнсе керек. Сёз башлагъанынен манъа ишангъаны анълашылды.

— Бундан гъайры укюмет эр бир сыгъырдан йылда беш юз рубле джёреме ала. Бундан да гъайры йылда 45,5 кило эт, докъуз бучукъ кило сары ягъ я да эки юз сексен литр сют бермек меджбуриетиндемиз. Сонъра колхознынъ сыгъырларыны бакъаджакъ чобангъа йылда эки йымырта, эки къопкъа къартоп, айда да он беш рубле бермек керек. Домуз беслемек нисбетен эльверишли, чюнки онынъ откъа ихтияджы ёкъ. Домузны семирсенинен соймакъ мумкюн. Ич олмагъанда эвге бираз эт ве ягъ берир. Арткъачыны сатып, дигер ихтияджларымызны темин эте билемиз. Эм домуз этининъ kilosы 20—25 рублеге сатыла. Шимди мен де домуз баласы беслейим. Къышкъа сояджакъым. Я ашар, я да этининъ буюк бир къысмыны сатып, балаларгъа къышлыкъ урба алырым. Оларнынъ валенкалары биле ёкъ. Учюсине бойле чызмалар алмакъ ичюн беш юз, я да алты юз рубле керек. Памукълы къыш урбалары ичюн де беш юз рубле керек олгъан сонъ бизим алымыз анълашыла. Йылларджа этсиз, ягъсыз алыштыкъ. Амма къышта ойле дегиль, бу ерни Сибирь дейлер. Къыркъ-къыркъ беш дередже сувукъ айларджа девам эте.

Къадын сусты ве терен нефес алды. Ойле тез лаф эте эди ки, мен оны шимди богъулыр деп къоркъам. Тек къонушмакъ, дертлерини тёмек акъкъында тюшюне, бу эснада ич бир шейни анълап оламай, тек анълатмагъа гъайрет эте.

— Билесинъизми, — деп сёзюни девам этти, — учъ балалы бир тул къадыннынъ колхозда яшамасы не къадар кучъ олгъаныны. Эвленмек исе меним ичюн артыкъ бир хаял олды. Меним киби балалы бир къадынны алып бакъаджакъ эркек къайда? Эм сюрдюнюлерден бири олса да разы олур эдим.

Сонъки сѣзлерини яваш айтты ве орта яшындаки аркъадашымны маналы сюзди. Анълагъанымны дуй-дурмамакъ ичюн назарымны башкъа тарафкъа чевирдим. О кене анълатмагъа девам этти:

— Къасабагъа кетип ерлешсем, бельки къапыджылыкъ киби бир иш тапар, 180—200 рубле алыр эдим. Эм чамашыр ювар, бираз даа къазаныр, балаларымны окъутыр эдим. Факъат колхоздан къуртулмакъ мумкюн дегиль ки... Колхозгъа кирмек инсаннынъ элинде, чыкъмакъ ичюн исе реиснинъ мусаадеси керек. Кечкен сене акъайгъа бараджакъ олдым, колхоз реиси мусааде этмеди. Эвленеджек адамнынъ да мында келип, колхозгъа кирмесини талап этти. О къасабаны быракъып, колхозгъа келирми?

Къадыннынъ сѣзлерини динълеркеним, онынъ не къадар агъыр вазиетте олгъаныны анъладым. Факъат онъа ярдым этеджек алымыз ёкъ. Аркъадашлардан бири сорады:

— Колхоз сизге ич олмагъанда ихтияджынъыз олгъан унны ве къартопны бермейми?

Къадын чаресизликни ифаде этиджи шекильде терен кокюс кечирди ве:

— Колхоз, — деди, — бизге чалышкъанымызгъа къаршылыкъ оларакъ, арада бир аванс оларакъ пек аз ун бере. Тарлада исе умумий къазандан шорба дагъытыла. Биз колхозда кунъделик эсабынен чалышамыз. Бизим колхоздан аладжакъ пайымыз йыл сонъунадже япа биледжек ишнинъ къаршылыгъына нисбетен кунъделикнинъ екюнине ве колхознынъ аладжакъ берекетине багълыдыр. Йылнынъ сонъунда берекет джыйылып, налоглар берильмегендже бизге бериледжек кунъделикнинъ микъдары белли олмай. Онынъ ичюн бир сене тер тѣкип чалышкъан сонъ, базада ич бир шей алмаймыз. Колхознынъ береджегине бакъсакъ, чокътан ачтан олер эдик. Укумет бизге, эв башына, эр сене колхоз топрагъындан бир бучукъ дѣнюм топракъ бере.

Берген бу топрагъына къаршылыкъ оларакъ, бизден беш юз рубле талап эте. Бундан гъайры, берекетни алгъан сонъ 75—100 кило къартопны укюметке теслим этмек керекмиз. Берильген бу топраккъа къартоп, къапыста ве дигер себзелер экип, кечинмеге тырышамыз. Сибирьде къартоп олмаса, адамлар яшап оламазлар.

Къадын лаф этмектен, биз де динълемектен ёрулдыкъ. Анълаткъанларыны эшиткен сонъ колхознынъ не олгъаныны даа яхшы анъладыкъ, бойле бир ерде чалышмакътан сюрдюн оларакъ Сибирьде булунмакъ яхшы эди.

Совет Русиесинде койлю ич бир заман бойле фаджиялы алгъа тюшмеген эди. Йыл бою чалышып, къарын тойдураджакъ къадар отъмек къазанып олмайлар. Инсанларны эр джеэттен истисмар этювнинъ айдын нумюнеси Русиеде корюнемекте эди. Коммунист партиясы шеэрлерде ве койлерде пропаганда ве бош лафларнен халкъны къандырмагъа чалыша, койлю бир локъма отъмек ичюн бутюн кучюни къоя, амма сефалеттен къуртулып оламай, бунынъ ичюн де колхоз сёзю халкъ арасында нефретнен анъыла эди.

Русиенинъ ве коммунист режимининъ ич юзюни эйидже огрендик. Ишимизни битирип, Большая Муртагъа къайткъан сонъ, ичимдеки нефрет даа да артты, сербестликке ве ватаныма олгъан асретлик даянылмаз алгъа кельди.

СТАЛИННИНЪ ОЛЮМИ

Москва радиосы о куню де озь эшиттирювлерини «Интернационал»ны чалмакътан башлады. Артельнинъ кучюджик ательесинде бир аркъадашымнен берабер чалыша эдик. Бизден башкъа эки киши даа бар эди. Оларнынъ бири коммунист, дигери комсомол эди. Олар бу ерге чызмаларыны тиктирмек ичюн кельген эдилер.

Бу вакъытта радиодан хаберлер бериле ве Коммунист партиясынынъ пленумында япылгъан докладлар эшит-тириле эди. Дикторларнынъ бири юксек сеснен Совет укюметининъ къазанчлары акъкъында айта. Онынъ лафларына коре Русие бир дженнет экен. Амма биз бу лафларны динълемей, башкъа шейлер акъкъында лаф этемиз. Шакъаджы комсомол яш чешит кулюнчли лаф-лар айтып, эпимизни кульдире. Бу эснада радиоаки сес даа да юксельди, биз де ихтиярымыздан тыш оларакъ динълемеге башладыкъ. Диктор кене де Русиени дженнет оларакъ тариф этмекте. Динни тенкъид эте. Эпимиз сус-тыкъ, комсомол яш коммунист аркъадашына бакъып:

— Крой Ванька, бога нет! — деди.

Башкъа ерде олса, бойле шакъа эткенге джевап берил-лир эди. Амма бу ерде бизлер эки коммунист инсангъа не айта билемиз?.. Иште, башымызны эгип, сустыкъ.

Москва радиосы о кунъки хаберлеринде Сталиннинъ хаста экенини ве кома алында яткъаныны билъдирди.

Халкънынъ къоркъкъан шейи Сталиннинъ комадан къуртулмасы ве кене гъаддарлыгъыны девам этмеси итималы эди. Рус халкъы бу итималны тюшюнerek, къоркъмагъа акълы эди. Бу олюмни ойле сабырсыз-лыкънен беклей эдилер ки, СССР сёзюни — Смерть Ста-лина Спасёт Россию деп анълата эдилер.

Бир къач кунъден сонъ, ниает, Москва радиосы халкъ-нынъ беклеген хаберни айтты: **СТАЛИН ОЛЬДИ!**

Бу хаберни динълеген вакъытта чалышкъан артелимизде йигирми-отуз адам эдик. Буюк бир къысмы Русиенинъ илим ве фен аланында етишкен зиялылар эди. Араларында коммунист партиясына аза олгъанлар да бар эди. Хаберни терен, факъат япма бир сукюнетнен къаршыладыкъ. Юзюмизге бакъкъан бир ябанджы ичимиздеки севинчни деръал анълар эди. Факъат биз бири-биримизни инджелейджек алда дегиль эдик. Ниает, арамыздан бириси бу сукюнетни бозды:

— Слава богу! Наконец грузинский осёл подох! — деди.

Совет топракъларында бойле бир ақъарет, бойле бир нефрет ифадеси пек агъыр бир къабаат эди. Озь адыны берген конституциянынъ яратыджысы Сталин артыкъ ольген ве халкъ лянетини ифаде этмек ичюн келишикли фырбатны булгъан.

О куню артельдеки ишимни битирип къайттым. Агъыр-агъыр адымлай ве Сталин гъаддарнынъ олюмине къадар халкъкъа япкъан зулумлыкълары ақъкъында тюшюнем. Бу гъаддарлыкъ ве эзиегнинъ нетиджеси олюм хабири дуолгъанынен билинди, о вакъыткъа-дже садакъатлы ве федакяр олып корюнген инсанлар биле ақъарет ве лянетлер ягъдырмакъ ичюн бираз вакъыт кечмесини беклеп оламадылар. Мен буларны тюшюнип келиркен, бир достумны расткетирдим. Етмиш беш яшында олгъан Мешхеди Мухаррем адлы достум, азербайджан тюрклеринден эди. Меним киби о да йигирми беш сенеден берли махкюм ве сюрюгюн эди. Бири-биримизни корьген сонъ ичимиздеки кин ве нефретлерни тутып оламадыкъ.

— Ниает, — дедим мен, — о да ольди. Дюнъя онъа да къалмады.

О меним бу сёзюме ачувланды.

— Хайыр, — деди, — хайыр, мен онынъ бойле ольмесини истемез эдим. Истирап чеке-чеке ольмели, чектиклерининъ джезасыны булмалы эди. Ярын газеталарда окъур ве янъылмагъанымны анъларсынъ. Дюнъянынъ эр тарафындан Сталинге башсагълыгъы телеграммалары келеджек. Тарихнынъ энъ къанлы адамы олгъан Сталин ичюн етмишинджи догъум йылы торенинде кельген телеграммаларны окъумадынъмы? «Правда» газетасынынъ саифелеринде бу телеграммалар тамам эки йыл девамында басылды. Иште, дюнъя бойледир.

Ихтияр достумнынъ юзю ачувдан къып-къырмызы олды, юмрукъларыны саллап-саллап лаф эте. Тескин бермек истедим.

— Мешхеди, — дедим, — бираз сакин олсанъ яхшы олур эди. Ернинъ де къулагъы бар, дейлер.

— Ольген кѝоюн борюдѝен кѝоркѝармы, Бекторе?
— джевап берди.

Догѝру эди. Амма Русиеде ич бир керчекни ифаде этмек мумкюн дегиль эди. Кимнинѝ кимге дост экенини бильмекнинѝ чареси ёкъ, адий бир сѝз себебинден инсан аятындан марум ола биле. Даа да кѝонушмакъ, биле-биле олюмге кетмекнен бир эди. Аджеле сагѝлыкѝлашып, ёлума девам эттим.

Сталиннинѝ олюми мунасебетинен Москва радиосы бир программа тертип этти. Гедже-кунѝдюз янѝгѝы-рагѝан маршларны кимсе динѝлемей, амма Совет укюметининѝ умумий ёфкярыны, Сталин акѝкъындаки тюшюнджесини анѝлатмакъ истей. Халкъ не тюшюне, не айта? Совет халкъы Сталинни севмегени белли эди. Дюнѝяда барышыкъ сиясети алтында нелер япмады? Бундан себеп, рус миллети нелер гѝайып этти? Джан ве малнен бир сырада сербестлик ёкъ олды, анлелер перишан алгѝа тюшти, сефалет далбудакѝ сарды. Ах-лякъ нормалары, аиле мукѝаддеслиги, диний инанчлар гѝайып олды, халкъ инсанлыкѝнынѝ маневий хасиетлеринден айырылды. Сталин деври бойле дешетли эди. Келеджек девир ондан яхшы оладжакѝмы? Коммунист режими инсанларны ойле корюкке ташлады ки, мемлекет онынѝ девринде кѝып-кѝызыл кѝангѝа боянды, адамлар сонѝ дередже тахкѝирленди, эзиет кенишлегенден кенишледи.

Ленининѝ, Карл Маркснынѝ коммунизмни озю не коре менимсеген ве аяткѝа тедбикѝ эткен Сталин ленинизмни озѝ арзусына алет этти. Халкъ арасында тек Сталиннинѝ олюми акѝкъында лаф этиле. Онынѝ озѝ олюминен олип-ольмегени, я да азырланылгѝан бир олюм агѝына тюшюрильгени акѝкъындаки лафлар эр кесни ишгѝаль этти. Дзержинский, Киров, Орджоникидзе, Куйбышев, Фрунзе, Жданов, Нариманов, Могѝулстан Халкъ Джумхуриети башкѝаны Чайбалсан, эски Коминтерн шефи, Булгѝарыстаннынѝ джумхурбашкѝаны, булгѝар

коммунист партиясынынъ биринджи кятиби Георгий Димитров ве дигер коммунист ёлбашчылары бир уджу Москвагъа багълы тузакъларгъа илинген эдилер. Бир такъым гизли усуллар, гизли олюмлер Политбюронынъ япкъан айын-оюнларынынъ нетиджеси дегильми, Сталин де озю къургъан тузакъкъа илинмедими экен? Сталин ольди, амма бундан сонъки вазият насыл оладжакъ эди? Онынъ ерине ким кечеджек ве режимге насип бир догърулыш береджек? Халкъ шимди бу акъта тюшюне?

Сталиннинъ олюминден сонъ Сибирь лагерьлеринде исъянлар башланды, украиналылар ёлбашчылыкъ япкъан бу исъянлар МГБ тарафындан бастырыла ве бинълернен махкюмлер къуршунгъа тизиле. Бойле хабарлер махкюмлер арасында тез даркъала. Хабаровск шеэринде булунгъан лагерьлерде де буюк исъянлар олгъан, он еди кунь девам эткен бу исъянлар девринде бир чокъ офицерлер ве аскерлер къуршунлангъан. Сталиннинъ олюминден сонъ эр кес тыныш алды, бу тынышкъа сербест инсанлар да къошулдылар.

Сталиннинъ олюминден нефретленген рус халкъы, бу олюмни бир къуртулыш муждеси оларакъ къабул этти ве янъы уфукъларнынъ ачыладжакъына инанды. Факъат кыскъа бир замандан сонъ бунынъ бир хаял олгъаныны ве Совет Социалист Джумхуриетлер Бирлиги (СССР арифлеринде япкъан тефсиринде янъылгъаныны анълады). Сталин ялынъыз рус халкъына дегиль, бутюн инсанлыкъкъа истирап чектирди.

Сталиннинъ устазы Ленин большевиклернинъ джеллядлыкъ тешкиляты ЧКнынъ тешкилятчысыдыр. ЧК исе йылларджа соргъусыз, суальсиз юз бинълернен масум инсанларнынъ олюмине себеп олды, бу асув-кесювни япаркен «Беспощадно ликвидировать буржуазию!» деген фена бир шиарны котерди. Бу гъаддарджа арекетлери юзюнден не халкъ арасында, не партия ичинде, не Къызыл Ордуда ве не де гизли полисте Сталинни севген ве онъа инангъан бир адам ёкъ эди. Узун муддет

Сталиннинъ шахсий рессамы олгъан меншур марксчы назариеджиленден бири Карл Радек Лениннен Сталин арасындаки фаркъны бир язысында шойле косътере: «Ленин даима аякъларына потюк кие эди, Сталин исе, серт, хасис ве къаба бир адам олгъаны ичюн чызмалар кие ве гъаесине иришмек ичюн огюнде расткельген батакълыкъны доланып отурмайып, дос-догъру кече, ич бир маниягъа къулакъ асмай. Амма эр экиси де бир ёлнынъ ёлджусы эди». Бундан ярым асыр эвель мустебит чарларгъа лянетлерокъугъан рус халкъы шимди кечмиш йылларнынъ къыйметини анълады, энди о кунълерге къайтмакъ имкянындан махрум олгъаныны сезди.

Халкъ бутюн бу зулумларгъа кокюс кермесине бакъмадан, Сталиннинъ олюминден сонъ ичиндеки нефретлерни тышкъа тёкип башлады. Сталинни лянет-леген ялынъыз халкъ дегиль эди. Коммунист партиясынынъ реберлери де бундан четте къалмадылар. Сталиннинъ оджасы Ленин эди. Коммунист идареси къаннен догъды, къаннен яшады, эльбетте, къаннен де анъыладжакъ. Сталин, аягъында къаба чызмаларынен кестирме ёлдан кетеркен, Лениннинъ потюклернен, айланыджы ёлларнен айны макъсадкъа кетюви арасында не фаркъ бар?

Сталиннинъ, Лениннинъ, коммунист партиясынынъ инсанлыкъ тарихында къара леке олып къалмасына бакъмадан, Сталиннинъ олюминден сонъ Русиеде ич бир шей денгъишмеди.

СТАЛИННИНЪ МИРАСЧЫСЫ

Эр кес Сталиннинъ ерине ким кечеджеги акъкъында лаф эте, тахминлер, фикирлер чокъ. Ворошилов, Маленков, Молотов? Сталиннинъ кольгеси олгъан эки номерли диктатор Бериянынъ да ады анъыла. Факъат халкънынъ истегени буларнынъ арасында ёкъ эди. Эр алда

лакъырдыларда Маленковнынъ намзети сыкъча айтыла. Ниает, Берия ве Молотовнынъ ярдымынен Маленков иш башына кечти. Халкълар бу учъ адамны учъ башлы адждерха деп айта эдилер. Берия Сталин режимини девам эттирди — ичте, Молотов Сталин режимини девам эттирди — тышта. Эр шей олгъаны киби къалды. Девлет эрбаплары арасында тек Жуков Берлинни алгъан сонъ Сталиннинъ мудхиш дарбесине огърады ве сиясет санасындан кетти. Маленков эвельки вазиятни денъиштиреджек алда дегиль эди.

Коллектив укюметнинъ ильки япкъан иши шу олды ки, Сталиннинъ олюминден сонъ къапалгъан еудий экимлери меселесине текрар къайтылды. Бир кунъ ТАСС шуларны бильдирди: «Бир бучукъ йылдан берли тефтиште булунгъан Кремль экимлерининъ иши битти, нетиджеде, тамамиле къабаатсыз олгъанлары, ифтира алтында къалгъанлары белли олды. Адиль совет девлети тарафындан эписи азат олунды».

Бу бекленильмеген хабер халкъ арасында буюк бир шашкъынлыкъ догъурды, Сибирьдеки махбюслер эм айрет этти, эм де къувандылар. Факъат бунынъ манасы не эди. Не, Берия озъ хатасыны итираф эттими? Халкъ буны анълап оламай эди.

Халкъ арасында колхозлар ёкъ этиледжек, эписи совхозларгъа чевириледжек экен, деген лафлар юре. Берия колхозларнынъ гизли полис тешкиляты эмрине берильмесини истей экен.

Иште, коммунист партиясынынъ биринджи кятиби Никита Сергеевич Хрущёв санагъа чыкъты. Берияны иштен четлештирмек ичюн арекет башланды. Берия озю акъкъында эйи фикирлер тюшюнильмегенини биле. Ниает, Кремльдеки бир топлашувда Берия якъалана, Ватан хаини, халкъ душманы оларакъ къуршунлана. Бундан бутюн рус халкъы мемнюн олды. Сталинге мунасебет меселесиндеки иддаларда Молотов, Маленков ве бир сыра дигер лидерлер иштен четлештирильди. Хрущёв

бу ишни пек усталыкънен япты ве Маленковнынъ ери-
не кечти. Артыкъ икътидар Хрущёв, Булганин, Жуков
ве Микоянынъ элине кече. Ворошилов кене Юкъары
Советке реислик яла, Каганович исе экинджи планда
къала. Сталин къадар залым олгъан Хрущёв коммунист
партиясынынъ биринджи кятиби ола, Булганинге исе
Министрлер Совети Реиси вазифесини бере. Жуков
Къызыл ордунынъ башында булуна.

Янъы укюмет ишке башлагъанынен енгиль санайы
арткъа чекилип, агъыр санайы биринджи плангъа
чыкъты. Гъарп блокынен алякъа ёллары араштырылып
башланды. Макъсат Советлер Бирлигининъ сулъхпервер
сиясетини дюньягъа косътермек эди.

Партия XX съездинде Хрущёв Сталиннинъ базы хата-
ларыны ачыкълады, онынъ диктаторларджа иш корь-
гени акъкъында айтты. О совет халкъыны коммунизм
къуруджысы деп илян этти.

Жуков сиясетте экинджи кере магълюбиетке огъра-
ды. Хрущёв Сталинни енгильден тенкъит этерек,
асылында Сталин сиясетини девам эттирмекте эди.
Буны биринджи олып дуйгъан ве бу акъта айткъан
Жуков олды ве Жуков кене иштен четлештирильди.
Жуковдан сонъ невбет Булганинге кельди. Хрущёв бу
ишни де сессиз-солукъсыз япты. Артыкъ, коммунист
партиясынынъ биринджи кятиби ве Министрлер Сове-
тининъ Реиси оларакъ ракъибсиз эди. Рус укюмети
ёлбашчылары арасында там бир анълашма ве эйи ниет
бирлиги ич бир заман олмады, олар даима бири-бирле-
рини ракъип зан этип, бири-бирлерине динъленип
юръдилер. Бу шубеджилик ве динъленюв укюметнинъ
халкъ ичюн чалышмасына дегиль, айры лидерлернинъ
креслоларыны къорчаламагъа хызмет эте.

Укюмет ичиндеки вазиятнен энъ зияде меракълан-
гъанлар махбюслер олса керек. Махбюслер вакъыт тап-
къанларынен булар акъкъында къонушалар. Бир рус
профессоры бар эди. Озю етмиш яшында, узун муддет

ГПУнынъ зинданларында олгъан, азаплангъан. Совет девлети кечирген вакъиаларны пек яхшы биле ве англай. Бир кунъ онынънен лакъырды эткенде мевзу Бериянынъ къуршунланмасы меселесине токъунды. Бу хусустаки фикрини бильмек ичюн фикримни ачыкъча айтмагъа башладым. О сёзюмни болип:

— Бекторе, — деди, — лакъырдымыз арамызда къалсын. Не сен эшиттинъ, не де мен айттым. Ёкъса... — сусып юзюме бакъты, сонъра, — ёкъса, экимиз ичюн де яхшы олмаз, ойле дегильми, демек, англаштыкъ.

Эбет, англаштыкъ, менден сыр чыкъмасы мумкюн дегиль эди. Профессор бунъа ишанды ве лаф этип башлады.

— Русиеде бизим киби девлет сиясетине алякъадар адамларнынъ бир къабаат ишлемеси шарт дегиль. Бизим ичюн ифтира этильген къабаатлар бир урба киби азыр туралар. ГПУ, НКВД, МВД, МГБ истеген анъде, истеген кимсесине къабаат такъыштыра биле. Бу ишнинъ усталары исе Москвада, Кремльде, коммунист партиясынынъ сиясий бюросында отуралар. Джемиет ичюн хавфлы деп къабаат къоюлгъанлар озъара лакъырды эткенде «Санъа къач йыл бердилер?» деп сорайлар, бунъа берильген джевап бойле: «Десять лет по ногам, пять лет по рогам». Демек, он йылгъа махкюм этильген, беш йыл да медений акъ-укъукъларындан марум этильген.

Дигер тарафтан, Кремльдеки буюк шахсиетлер ичюн азыр суч къалыплары бар. Истегенлерни такъдирде оны эр анги коммунист лидерине япыштыра билелер. Маленков, Булганин. Молотов, Жуков ве дигерлерни бойле азыр къалыплар ичине къоюлдылар. Берия эвельдже даврангъан олса, Маленков, Молотов, Хрущёв, Жуковларнынъ акъибети кене бойле оладжакъ эди. Хрущёв эртедже давранды, о къалып башына кийсетильмезден эвель, оны башкъаларнынъ башларына кийсетти. Бутюн фаркъ бунда эди.

УМУМИЙ АФУ

Совет укюмети дюнья халкъларына янъы бир косътериш япмакъ макъсадынен 1954 сенесининъ март айында умумий бир афу илян этти. Бу эвель илян этильгенлеринден даа да шаматалы бир къанун эди. Махкюмлик муддети беш йыл олгъанлар да бунынъ ичине кире эмишлер. Маленков бу ишинен рус халкъынынъ назарында юксельмек истей. Бу афу нетиджесинде мен де азат этильдим. Факъат махкюмлик муддетим беш йыл олмайып, Сибирьге омюрлик сюрдюн этильгеним ичюн манъа ватандашлыкъ паспорты берильмеди. Ялынъыз Русиёде ич кимсем ве кетеджек ерим олмагъаны ичюн Большая Муртада къалмагъа къарар бердим. Затен, манъа коре, Русиенинъ ич бир ери Сибирьден фаркълы дегиль эди. Бир тарафтан, секиз йылдан берли бу къасабанынъ авасына бираз олса да алышкъан эдим. Яшым да етмишке якъынламакъта эди. Ватаныма къавушмакъ умютим де азлашты. Эгер юртума къайтмагъа мусааде этильсе, буны бир муджизе саяджагъым.

Умумий афудан бираз сонъ эски давалар кене бакъылып башлады. Музакерелер биткен сонъ бир чокъ адамлар акъланды. Маленков бу девирде ёл берильген акъсызлыкъларны тюзетмеге ве истирап ичинде къалгъан гунасыз адамларны акъламагъа гъайрет этти. Октябрь айында Красноярск улькесининъ КГБсинден бир даветнаме алдым. Давамнынъ янъыдан бакъылмасы ичюн соргъугъа чагъырылам. Бу меним ичюн чокъ муим эди. Янъы тефтишнинъ нетиджеси меним келеджектеки аятымны кескин денгъиштире биле.

Соргъуны Красноярск КГБсининъ шефи алып барды. Одасына кирер-кирмез ич бир ачыкълама япмадан соргъуны башлады:

— Къаерлисинъ?

— Аслен тюркиелим.

— Совет Русиесине не вакъыт ве не ичюн кельдинъ?

— 1918 сенеси оджа оларакъ кельдим.

— Къач йылдан берли махкюмсинъ ве не ичюн махкюм олдынъ?

— Он йылгъа махкюм этильдим. Йигирми беш йылдан берли эп бастырыкътам.

Юзюме тааджипнен бакъты.

— Я! Не ичюн ойле?

Тебессюм этерек дедим:

— Ничюнми? Мени быракъмакъ истемейсинъиз де, онынъ ичюн.

Бу сёзюм оны ачувландыргъаныны анъладым. Юзю енгильден къызарды. Козълерини ачып-къапатты, сонъра олдыкъча серт бир сеснен:

— Бекторе, — деди, — протоколны имзалайым. Эгер айткъанларынъ догъру чыкъса, шубесиз, акъла-наджакъсынъ.

Сенелердже расткелишкен полис шефлери арасында бойле йымшакъ муамелели адам коръмеген эдим. Бу себептен умютлерим гъайрыдан баш котердилер.

— Товарищ начальник, — дедим, — манъа умют бердинъиз.

Начальник джевап бермеди. Енгильден кулюмспреди. О заман янъыдан джесаретлендим.

— Мени акъламакътан не чыкъаджакъ? — деп сорадым.

Къашларыны юкъары догъру къалдыраракъ:

— Не демек истейсинъ? — деп сорады.

— Махкюм оларакъ бу ерде кечирген йигирми беш сенени манъа къайтарып бере билirmисинъиз? Онынъ ичюн акъласанъыз биле тешеккюр айтмам.

— Сен чокъ гевезеленесинъ! — деп багъырды.

— Догъру сёйлемек, гевезелик этмектирми?

— Гевезеликни быракъ, дедим санъа!

Йыллар девамында ичимде топлангъан дуйгъулар исыян котердилер. Сусмакъ истесем де артыкъ сусып оламадым.

— Совет девлети мени акълайджагъы ерине, бу къартлыкъ ве кимсесизлик чагъымда мемлекетиме ве аилемнинъ янына кетмеме изин берсе, о вакъыт тешекюр этерим, — дедим.

Буларны сѝйлемектен макъсадым, бираз олса да, не тюшюнгенини анъламакъ эди. Начальник юзюме аджынгъан киби бакъты.

— Ничюн Тюркиеге кетмек истейсинъ? — деп сорады.

— Тюркие меним Ватанымдыр, — дедим. — Аилем де андадыр. Мен энди къартайдым. Русиеле мени бакъаджакъ кимсе ёкъ. Сонъра...

Лафымны бирден кестим. Эеджандан богъазым къурып къалды. Нефес алып, янъыдан девам эттим:

— Сонъра...бу ябанджы мемлекетте ольмек истеймейим.

Начальник «бу ябанджы мемлекет» сѝзлерини бегенмеди, башыны эки янына саллаяракъ:

— Сизинъ акъылынъыз ич де кирмейджекми? — деди.

— Тюркиени дженнет зан этесинъизми? О ерде адамларнынъ ачлыкътан ольгенини эшитмединъми?

— Эр шейден эвель Тюркие Ватаным меним. Ич бир сѝзге де инанмам.

Серт-серт юзюме бакъты.

— Сен нафиле Тюркиеге кетмек истейсинъ. Эм о ерге аякъ баскъанынънен сени тевкъиф этип, тюрьмеге быракъырлар.

— Бойле бир муамелеге огърайджагъымны ич акъылыма кетирмейим, — дедим.

Начальник бу сефер эйидже къызды.

— Анги джесаретле бойле къонушасынъ? — деп багъырды. — Ёкъса, не айткъанынъны ве къаерде

олгъанынънынъ фаркъына бармайсынъмы? Йигирми беш йыл дегиль, юз йыл ятсанъыз биле акъылынъыз кельмейджек. Сизинъ кибицерни къуршунгъа тизмектен башкъа чаре ёкъ.

Буларны сёйлеген сонъ агъыр бир куфюр де савурды ве сонъра сусты. Мен бир шей олмагъан киби сакин эдим. Дерсинъ, къаршымдаки адам рус полис шефи дегиль эди. Онынъ къызгъынлыгъынынъ себебини аңлап оламадым.

— Начальник, — дедим, — эгер изин берсенъиз, бир шей даа сорамакъ истейим.

Бираз элесленип юзюме бакъты ве сонъра:

— Къана сора — деди.

— Мени Тюркиеде апс этеджеклерини насыл тахмин этесинъиз?

— Насылды? — деп багъырды. — Тюркие бизим энъ буюк душманымыз, онынъ ичюн.

— Эки девлет бири-бирине душман ола билир. Бу айры бир мевзу. Мен...

Начальник бирден лафыны шашырды. Сонъра сёзюмни кесип:

— Биз озь ишимизни бакъайыкъ, — деп кестирди.

— О тарафы не санъа, не де манъа багълы. Эм сен чокъ къонуштынъ. Етер энди.

Кулюмсиредим.

— Догъру, — дедим. — Сорайджакъларым бу къадар эди.

О мени сусмаса керек, деп тюшюнди ве бу сефер озю лаф башлады.

— Демек, не олса олсун, амма Тюркиеге кетмек истейсинъ, ойлеми?

— Эбет, — дедим.

— Амма сонъундан пек пешман этерсинъ, — деп ис-
рар этти.

— Хайыр, — дедим, — пешман этерим деп ич тюшюн-
мейим.

Элинен юзюни къапатты, бир анъ тюшюнген сонъ:

— Пек яхшы, — деди. — Мен де Москвагъа вазиятти билдирир, Тюркиеге кетмек ичюн исрар эткенинъни, атта Тюркиени пек сагъынгъанынъны язарым. Артыкъ мында ишинъ битти, кете билесинъ.

КГБден умют ве севинчен айырылдым. Факъат арадан алты ай кечкен, Ташкент эльчиханесинден истегим ред этильгени акъкъындаки хаберни алгъан сонъ севинч ве умютлерим эксан олдылар.

РУС ХАЛКЪЫ ДЕВЛЕТНИНЪ КЪУЛЫДЫР

Рус халкъы тюшюндже, бакъышы ве анълайыш джеэтинден сербест дюнья миллетлерине ич де ошамай, даа догърусы, акъикъий тюшюндже ве дуйгъуларыны гизли туталар. Озюнинъ пролетар асыллы, пролетар тюшюнджели олгъаныны косътереджек олып тырышалар.

Рус халкъы дюньяда урьлик, сербестлик олгъанына бир тюрлю инанмай, бол ве зенгин аят ялынъыз буржуа сыныфына махсустыр, деп тюшюне. Затен, дюнья миллетлеринде буржуазия сыныфындан тышында олгъанларнынъ ачлыкъ, ёкъсуллыкъ ве искендже ичинде яшагъанларына инана, бу мемлекетлерде япылгъан нумайышларны халкънынъ буржуазиягъа къаршы кураши деп биле.

Даимий пропаганданынъ тесири алтында булунгъан рус халкъы урь дюнья иле ич бир саада алякъа багълап оламагъанындан акъикъатны анъламакъта кучълик чеке эди. Эр тюрлю урриеттен, шахсий тешеббюстен марум, яры ачлыкъ ичинде кечинген, гедже-кунъдюз девлетнинъ баскъысы алтында чалышкъан рус халкъы, бир сёзнен айткъанда, девлетнинъ къулы эди. Марксизм тербиесини коръген къызыл орду халкънынъ

акълы даваларыны даима инсафсызлыкънен, шефкъатсызлыкънен бастыра.

1930—1932 сенелери Орта Асияда исьян котерген халкъкъа къаршы арекет эткен къызыл орду болюклери Туркистаннынъ Къаракъум виляетинде 100-ге къадар исьянджыны аилелеринен берабер эсир алалар, оларнынъ аркъадашлары исе эсир алгъанларны къуртармакъ макъсадынен уджумге кечелер, бу вакъытта кери чекильген къызыл орду болюклери эллеринде булунгъан инсанларнынъ эписини къуршунгъа тизелер. Къызыл орду болюгининъ командири бу япкъаны ичюн апске алына, башта онъа олюм джезасыны укъом этелер, сонъра джезасы он йыл тюрьме муддетинен денъиштириле. Мен лагерде отургъанда къызыл ордунынъ бу офицерини таный эдим. Лагерде де пек яхшы яшай эди. Экинджи дюнъя дженки башлангъан сонъ муддетини битирмеден джебэге кеткен бу офицер анда косътерген ярарлыкълары ичюн къараман олып къайта.

Совет Русиесинде бир кунъ къараман сайылгъан ве медаллернен такъдирленген бир инсан, эртеси куню гизли полиснинъ эмири ве истегиннен бир къуршунгъа джан берир, эр тюрю феналыкъларны япкъан кимсе исе къараман олур.

Сталиннинъ сагъ къолу оларакъ чалышкъан сабыкъ ГПУ шефлери Ягода, Ежов, Берия йыллар девамында мемлекетни къангъа бояракъ, рус топракъларынынъ беште бир къысмыны тюрьмелерге, лагерьерге чевиргенлери алда къараман олдылар ве мукъфатлар алдылар, сонъундан исе къуршунгъа тизильди, я да къараландылар.

Коммунист инкъилябыны яратыджылары, пролетар диктатурасыны ве Совет девлетининъ къуруджылары Ленин, Троцкий, Зиновьев, Бухарин, Каменев, Рыков, Киров, Жданов, Куйбышев, Орджоникидзе ве дигер большевик идареджилерини ким ольдюрди? Кене озь

аркъадашларынынъ эмир ве истегинен ГПУ къуршунлары дегильми?

Совет Русиеси урь дюнья ичюн бир сыр ве муаммадыр. Узун муддет демир перде артында яшамайып, оны якъындан коръмейип, бу муамманы анъламакъ кучътир. Чюнки о ерде олып кечкен адиселернинъ бутюни урь дюнья инсанлары инанаджакъ шейлер дегиль, газеталарда окъугъанлар, ресимлерде корюльгенлер, китапларда язылгъанлар бу муамманынъ ич юзюни дегиль, ялдызлангъан, сюсленген тыш юзюни акс эттирелер.

Русиеде коммунистлернинъ тилинде «Демократия», «Сайлав» ве «Гонъюлли» киби сѳзлер сербест дюньяда анълашылгъан маналардан бам-башкъа мана ташыйлар.

Коммунистлерге коре, Русиеде къурулгъан демократик система дюньяда мевджут олгъанларындан даа устюн, даа мукеммельдир, Советлерде сайлавларгъа ватандашлар юзде юз нисбетинде гуя гонъюлли оларакъ къатылалар, асылында исе эр кес, эркек, къадын, къарт къурткъа, тѳшекте яткъан хасталар биле меджбурий оларакъ сайлавларда иштирак эттирилелер. Сайлавда иштирак этмегенлер «совет демократия системасына къаршы» деген къабаатнен джезалана. Мына санъа «демократия», мына санъа «гонъюллилик».

Рус тилинде къулланылгъан «выбор» сѳзюнинъ тюрк тилиндеки там къаршылыгъы «сечим»дир. Демократик бир мемлекетте сечим япылмасы ичюн энъ аздан эки сиясий партия олмасы, энъ аздан эки намзет олмасы керек, сечим вакътында оларнынъ бири сечилип алынмакъ керек.

Албуки, Совет Русиесинде сечилип алынаджакъ шейнинъ озю ёкъ. Тек бир коммунист партиясы мевджут, демек, анда «сечим» сѳзюнинъ манасыны «тайин» деп анъламакъ керектир.

Анда сайлав айры кампаниядыр. О куню сайлав-джылар эллерине сайлав бюллетенлерини ала, анда язылгъан намзетке бакъмай, онынъ ким олгъаныны ве не япмакъ истегенини огренмей, сорамагъа да джесарет этмей, яваштан къырмызы безнен ортыули къутунынъ янына келе ве ичине ташлай, бойледже «гонъюлли» оларакъ сайлав вазифесини одей. Сайлавджы буфетте берильмекте олгъан шекер, я да конфетке невбетке тура, невбетке турмакъ акъкъыны къазана. Совет Русиесиндеки бу сайлав системасынен мемлекетнинъ бир номерли джелляды, гизли полис шефи Берия отуз беш йыл девамында бирагъыздан сайланды, сонъра кене бирагъыздан къапатылды ве атылды. Русиеде сайлав ве демократия хаялий бир оюндан ибареттир. Халкъ озъ истеги ичюн рей берип оламай, намзетлер акъкъында фикир юрютмекте имкянсыз, тек партия олгъан ерде демократия хаялдан ибарет бир шей олгъаныны анъламай.

АЗАТЛЫКЪКЪА ДОГЪРУ

Баягъы вакъыттан берли апайыма ве балаларыма мектюп язмагъан эдим. Башталары эки кунъде бир мектюп яза эдим. Олардан джевап алмагъан сонъ язмакътан токътай, амма, эписи бир айда эки мектюп яза эдим. Мен язаджагъым, джевап кельмесини беклемеден, эп язаджагъым. Ниает, мектюп язувым айда бир кереге тюшти. Даа сонъ Мурта почтасындаки козъюкли, зайыф мемургъа эки-учъ айда бир огърамагъа башлады. Там беш йыл бу шекильде къаршылыкъ алмадан мектюп яздым. Исрарым ве кучюм артыкъ зайыфлап башлады, яваш-яваш сынмакъта эдим. Ниает, январь айы кельди. Бу айнынъ меним ичюн буюк дегери бар. Зира, учъ балам да бу айда догъгъан эди.

О акъшам эвге къайткъан сонъ вуджудымнынъ сызлагъаныны дуйдым. Артыкъ, чокъ яшадым ве чокъ ёрулдым. Япалакъ-япалакъ къар ягъмасына бакъмадан, ава сим-сия эди. Бу гедже дертлер мени адден тыш сардылар. Балаларымнынъ догъум кунълерини хатырлай, хаялен оларны хайырлай, Алладан бир чокъ эйиликлер истей, дува окъуй ве эп яныкътайым. Дертлернинъ уймелешмесинден ичим яна.

Одамнынъ чырагъыны якътым, собамны тутандырдым. Ятагъыма узангъанымнен истегимден тыш оларакъ, агъламагъа башладым. Бутюн яшлыгъым балаларымдан узакъта кечти, йыллар девамында оларнынъ ич бир къуванчына къошулып оламадым. Баба олмакънынъ гъурур ве эеджаны иле оларны истегеним киби охшап, багърыма басып оламадым. Буюгенлерини коръмедим, аятлары акъкъында энъ кучюк хаберлерни биле аламадым. Бу, меним ичюн, чеккен махкъюмликлеримден де агъыр бир джеза эди. Амма рус укюметининъ идареджилери бойле истирапнынъ манасыны ич бир заман анълап оламазлар. Зира, шефкъатлы бир къальпке ве адиль бир видждангъа саип дегиллер.

Бу тюшюнджелернинъ алтында эзилъгеним ичюн эвде турмакъ истемедим. Тышта сувукъ олмасына бакъмадан, эвден чыкътым. Ягъаяткъан къарнынъ алтында агъыр-агъыр юрьмеге башладым. Почта огюне кельген сонъ бир анъ токъталдым. Джебимде аилеме эвельдже язгъан, факъат теслим этмеге джесарет этмеген бир мектюп бар эди. Почта бинасындан ичери кирдим. Мында сыкъ-сыкъ кельгеним ичюн мени таныгъан почта мемуры сигаретасыны фышнап ичерек, манъа серт назарнен бакъты.

— Бу саатте не истейсинъ, Бекторе? — деди.

— Шу мектюпни Истанбулгъа гондереджек эдим, — дедим. — Берильгенине даир манъа квитанция язсанъыз.

— Истанбулгъаamy? — деп сорады. — Истанбул чокъ гузель шеэр экен. Буны бабама дедеси анълаткъан. О да манъа сёйлей эди. О ерде киминъ бар?

Буны айтыркен, сесинде эвельден сезильмеген бир незакет бар эди. Зарфны элимден алып, устюндеки языларны бир муддет окъуды. Дерсинъ, инджеден-индже тедкъикъ этмекте. Апайыма ве балаларыма гондере-джегимни анълагъан сонъ:

— Олмаз, — деди, — бу зарфнен олмаз. Бурюшик бир зарфла Истанбулгъа мектюп ёлланылмаз. Ойле гузель шеэрге бу бурюшик зарф гондерилирми?

Затен, асабым кергинлешти. Онынъ да бойле басит итиразы джанымны сыкъты. Олдыкъча серт бир сеснен:

— Ойле исе не япайым? — дедим. — Не истейсинъ?

— Зарфны денъиштир, башкъа зарф ал.

Къоюн тонума даа сыкъы сарылып, бакъкъалгъа кеттим ве эки зарф алдым.

— Кошеси йыргыкъ да бунынъ, — деди.

Бу сефер учюнджи зарфнынъ устуне яздым. Мектюпни теслим эттим! Амма бу мектюпнинъ де дигерлери киби джевапсыз къаладжагъына шубем ёкъ эди.

Афталар, айлар кечти. Январь, февраль айы битип, март айы кельди. Март айында шиддетли сувукълар башланды. Къыркъ дереджеден де ашагъы тюшти. Бу сувукъ куньлерде кене бир хабер даркъады. Бир сюрюн группасыны даа ичериге, бу буз чёлюнинъ къайтылмаз ерлерине догъру айдаладжагъы акъкъында эмиш-демиш даркъады. Борщ шорбасынен миде аялагъан бу зайыф вуджутларнынъ бойле бир ёлджулыккъа даянаджагъы акъылгъа ятмагъан бир шей. Кимсе биле-биле олюмге кетмек истемей. Факъат кимседе итираз эте-джек джесарет ёкъ.

Сюрюнлерни алып кетеджек буюк машиналар баракларнынъ огюне келип токътагъан сонъ Муртада эеджанлы бир ава эсмеге башлады. Лотереянынъ ким-

ге тюшеджеги даа белли дегиль. Факъат, бир къач саат сонъ литвалы ве эстониялы махбюслернинъ машиналаргъа минсетильгенини корип, адамлар бираз тынчландылар. Кетмек истемегенлер баш къалдырдылар ве сакъчы аскерлернен араларында чатышув олып кечти. Силя сеслери къасабаны сарсытты, бу баш къалдырув да къыскъа бир вакъытта аскерлер тарафындан бастырылды, яралылар хастаханелерге алып кетильген сонъ джыйышынып башладылар. Танърынынъ ярдымынен Сибирьнинъ даа терен ерлерине сюрюльмектен къуртулдым. Арадан бир къач афта кечти. Базардан одыр-будыр алып, эвге ёргъун алда къайттым. Къапыны ачкъанымнен коридорда узунджа бир зарф корьдим. Бу кенарлары мавылы-къырмызылы чызыкъларнен сарылгъан бир зарф эди. Ерден алып, узерине бакътым. Исминим язылы эди. Мектюп де Истанбулдан кельген. Аджеба, бу бир руя эдимми? Элимде зарф, агъламагъа, сонъра да юзюме, козюме сюрюмеге ве руя корьмегениме инанмагъа чалыштым. Бу, керчек бир мектюп эди. Титреген эллеримнен зарфны ачтым. Артыкъ, дюньялар меним эди. Бу меним мемлекетимнинъ кягъыты. Бу кягъытта Ватанымнынъ ве аилемнинъ къокъусы бар. Опе ве текрар-текрар окъуйым. Сонъра мектюпни джебиме къойып, деръал кягъыт-къалем алдым. Ыылларджа сонъ ильки дефа алгъан мектюбиме джевап язам.

Мектюпте юрткъа къайтмакъ ичюн арекет этеяткъанымны, шает къысмет олур исе корюше биледжегимизни, мектюпни алгъанларынен меним ишимнен огърашмаларыны, ярдымларына ихтияджым бар экенини, эписини айры-айры опыкенимни — эписини яздым. Бу сефер мектюпни сабалеин почтагъа береджек эдим. Яткъан еримде узун муддет козьлеримни къапатып, оларны тюшюнем. Балаларым козьлеримнинъ огюнде эди. Апайымны Ашхабаддаки Апшеронская сокъагъындаки эвимизде апске алынгъанымдан берли

ялынъыз быракътым. Арадан бу къадар йыл кечти. Атылып турып, мектюпни текрар окъудым. Окъугъан сайын фераланам, озюмни къуртулгъан киби фарз этем. О гедже меним ичюн юкъламакъ мумкюн дегиль эди. Сабанынъ ильки ышыкълары пенджереден киргенде меним козьлерим аля ачыкъ, оларны тюшюне, акъылыма кельгенинен аман мектюпни алып окъуйым.

Мен сокъакъкъа чыкъкъанда орталыкъ эйидже ярыкълангъан эди. Гедже кене къар ягъгъан, излер орътюльген. Сокъакълар бом-бош. Огюмде бир араба фурунгъа ун алып кете, деренинъ бузлары устюнде эки копек бири-бирини къувалай.

Чайхане махорка думаны ичинде эди. Саба танъдан кельген ве геджени бу ерде кечиргенлер эписи тютюн ичелер. Сыджакъ чай ичимни къыздырды. Козюм дивардаки саатте, почтаханенинъ ачылмасыны беклейим. Ниает, онынъ ачыладжакъ вакъты олды.

Почтада мемур денъишкен. Янъы кельген мемургъа зарфны узаттым. О адресини окъугъан сонъ:

— Сен сюрдюн олунгъанлардансынъмы? — деп сорады.

Шубеленгеним ичюн яваштан башымны салладым.

— Сен тюрксинъми?

Бу кересинде даа джесаретнен башымны салладым.

— Тез кетсин, тез джевап кельсин, — деп сёйленди ве зарфны тамгъалады.

Онынъ бу япкъаны ошума кетти.

— Сагъ ол, — дедим. — Сенинъ де тилеклеринъ тез ерине кельсин.

Махзун бир ифаде иле юзюме бакъты. Не демек истегенини анъладым. Почтаханеден чыкътып, ишханеме кеттим. О куню биринджи кере буюк шиддетнен чалыштым. Артыкъ чалышмакътан къоркъмайым. Аилемден келеджек джевапны беклемектен башкъа чарем ёкъ эди.

Афта сонъунда паспорт идаресине чагъырылдым. Паспорт идаресининъ башлыгъы Москвагъа япкъан мураджаатымнынъ мусбет аль олуна биледжегини айта-

ракъ, Тюркиеге къайтмам ичюн тек бир шарт эсасында изин бериледжегини айтты:

— Рус фукъареси оларакъ кете биледжексинъ, — деди. Анълашылды ки, Советлер мени йыллардан берли тынч къоймагъанларынынъ себебини анълатмакъ ичюн рус фукъареси олгъанымны истейлер. Тюрк ватандашы олгъанымны тасдыкълайыджы весикъалар эллеринде ёкъ экен. Инатланмакънынъ манасы ёкъ эди. Ич бир шейге къаршы курушип олмайджакъ дереджеде ёргъун эдим. Бу ерден бир анъ олса да эвельдже къургулмакъ истейим. Айткъанлары киби япсам, кете билем.

Башлыкънынъ истеген весикъаларыны топлап башладым. О кунълерде апайымдан бир мектюп даа кельди. Манъа Тюркиедеки ишлеримнинъ келишмекте олгъаныны, деръал Москвадаки эльчиханемизге мураджаат этип, алякъа багъламакъ керек экенимни бильдире. Ич вакъыт гъайып этмеден, алымны къыскъадан анълатып, 1956 сенеси октябрь 1-де Москвадаки буюк эльчиханемизге мектюп яздым. Ялынъыз цензура ве полис илишмемеси ичюн пек дикъкъатнен яздым.

Октябрь 4-те Тюркие эльчиханесинден бир язы алдым. Бу мектюпте манъа паспорт бериледжеги бильдириле. Документ ичюн эки ресим ве 16 рубле хардж парасы ёлламам истениле. Бу меним язгъан аризамнынъ джевабы ола бильмей. Зира, бу къадар къыскъа заманда джевап бермелери мумкюн дегиль эди. О алда Тюркие эльчиханесининъ меним аризамдан эвель мени къыдырып башлагъаны анълашыла. Эки айдан сонъ бир мектюп даа алдым. Онда Советлер мени озъ гражданы эсап эткенлери, бу себептен Тюркие паспорты берильмейджегини, вазиятим тыш ишлер министрлигине язылгъаны бильдириле. Бунинъ артындан учюнджи мектюп кельди. Онда Советлернинъ меним рус гражданы олгъанымда исрар эткенлери, анджакъ совет гражданы оларакъ Русияден чыкъмагъа изин бериледжегини

бильдирелер. Тюркие укюметининъ де мени бу шекильде къабул этмеге разы экени бильдириле.

Совет паспорты идаресинде къыркъ беш суальден ибарет бир анкета толдурылды. Нетиджени меракъ ве эеджаннен беклейим. Куньлер кече, яз келе. Артыкъ бузлар ирий. Сокъакътардан акъкъан сувлар Муртанынъ кучюк дересине къарыша. Язнен берабер орманда агъач кесюв иши де башланды. Артель келеджек къыш ичюн одун азырлай. Ормандаки чалышмам мени пек ёрды. Бундан себеп кене артель депосында бекчилик япып башладым.

Муртада йылбаш о сене эр заманкиден даа арекетли кечти. Бунда алман сюргюнлерининъ ролю буюк олды. Сувукъ къыркъ-къыркъ беш дередже олмасына бакъмадан, оларнынъ нешэнен чалышувларына руслар тааджиплене эдилер. Алманлар умумиетиле бири-бирлерине якъын ерлерде отура эдилер. Узакътан бакъкъанда бу ерлерде алманлар яшагъаны деръал анълашыла эди. Тюрк ыркъына менсюп олгъанларгъа яхшы козьнен бакъкъанлары дуюла, тюрклернен пек яхшы анълашалар. Затен, алман къадын-къызларына нисбетен япылгъан теджавузларгъа къаршы тюрклер олардан да чокъ курештилер. Бу бакъымдан да алманлар тюрклерни урьмет эте эдилер. О йылбаш геджесинде энъ шенъ ер, иште, бу алманлар яшагъан ерлер эди. Четтеки эвлерден алман халкъ тюркюлери эшитиле, сокъакъларда янъгъырагъан яш къызларнынъ кулькюлери одамны толдура. Эписи янъы йылгъа нешэ иле кирмек истей, озъаралары шенълик япалар. Мен де кучючук эвимде отурып, оларнынъ шенълигине озъ башыма къошулам, тек тышкъа чыктып, янларына бармайым. Вуджудымда еримден къалкъаджакъ къадар къувет буламайым. О геджеден сонъ ёргъунлыкъ ве дермансызлыгъымнынъ кеттикче арткъаныны дуйдым. Чалышмакъ чокъ агъыр келе, сыкъ-сыкъ нефесим тарлаша, тутула. Къартлыкъ,

зайыфлыкъ, ёргъунлыкъ ве йылларджа чекильген азап энди озюни косътермекте, мартнынъ бешинде ятакъкъа тюштим. Тышарыда къыркъ дередже сувукъ. Артель мудирини хасталангъанымдан хабердар этмек ичюн бирининъ эвиме кельмесини беклейим. Янъгъызлыкъ ве хасталыкъ керчектен фаджиалы шейдир. Сыджагъым турмадан котериле, атеш ичинде янам.

Эв саибининъ огълу одама кельгенде собамнынъ атеш чокътан сѣнген эди. Факъат мен сувукъны дуймай, атеш ичинде янам. Къар да пенджеремни къапаткъан, одам къаранлыкъкъа комюльген.

Бала вастасынен артельге ве эки достума хабер ёлладым. Булар орман муэндисининъ апайынен бир гурджи къадын эди. Экиси де сыкъ-сыкъ келип, мени бакъмагъа башладылар.

Артельге хабер кеткенден учъ кунъ сонъ, хасталыгъымнынъ джиддий олып-олмагъаныны тайин этмек ичюн район хастаханесинден бир доктор ёлладылар. Докторнынъ айткъанына коре, юрегим бираз буюклешкен, амма хастаханеде де ятаджакъ ер ёкъ экен. Анълашыла, меним киби къарт бир адамнен огърашып отурмакъ истемейлер.

Эки ай эвде ятмагъа меджбур олдым. Мени бакъкъан бу эки аджайип къадын алым кунъ-кунъден феналашаяткъаныны корип, шашмаладылар. Бир кунъ экиси де хастаханеге барып, баш экимге мураджаат эте ве вазиетимни анълаталар. Андан бир эким ве бир арабанен къайталар. Эким мени дикъкъатнен бакъты, теселли берди, сонъра мени бир носилкагъа къойып, арабагъа алып чыкътылар. Хастаханеде яткъанымнынъ учюнджи куню эсимни джойдым. Юрегим пек буюгенинден себеп, яшайджагъымдан умют кесильген. Кунълердже эссиз алымда олюмнен тутушып яттым. Ниает, бир муддет озюме кельгенде козьлеримни ачтым.

Апрель айында булуна эдик. Факъат бунъа бакъмадан,

ава пек сувукъ эди. Мен де чокъ зайыф ве такъатсыз эдим. Даа яткъан еримден тураджакъ алда дегиль эдим. О айнынъ сонъунда весикъаларымны азырлав иши сонъуна якъынлагъаныны анъладым. Бу акъта ресмий язы кельди. Севинчим сонъсыз эди, амма хаста-лыгъымдан себеп къайтып оламам деп пек къоркъам.

Сентябрьнинъ ильки афтасында паспорт болюгининъ башы хастаханеге кельди.

— Бекторе, — деди, — Тюркиеге кетменъ ичюн артыкъ керекли изин берильди.

Экимлернинъ пек буюклешкен деп айткъан юрегимнинъ насыл даянгъанына шашам. Белли ки, манъа Танъры ярдым этти. Бу замангъа къадар даяндым. Энди эвиме кетеджегим. Паспорт идаресининъ башлыгъы сёзюни девам этти:

— Москвадаки Тюркие эльчиханесинден толдурмакъ ичюн базы анкеталар ёлланылды. Биз бу языдан анъламаймыз. Джевапларыны озюнъ толдурмакъ керексинъ. Албуки, эким санъа къыбырдамакъ мумкюн дегиль дей.

Ойле бир гъайретке кельдим ки, къалкъабиледжегиме ишанаракъ, бир ынтылыш яптым, амма догърулып оламадым.

— Къалдырынъыз, — дедим, — мен язып азырларым.

Паспорт идаресининъ башлыгъы:

— О алда ярын биревни ёллап, алдырырым, — дие-рек весикъаларны баш уджума къойды.

О кеткен сонъ хастабакъыджыдан риджа эттим, ястыгъымны къучагъыма алып, онынъ устюнде яваш-яваш язмагъа башладым. Пек тез ёрулам. Ниает, эки кунъден сонъ истенильген весикъаларнынъ джевабыны азыр-лая бильдим.

Красноярскийден бир сагълыкъ незаретчиси кельген, хастаханени тешкере. Кеткен сонъ меним акъкъымда берген справканы корип, мында ничюн кельгенини анъладым. О векиль меним хастаханеден чыкъарыл-

мамны истеген. Къыскъасы, Тюркиеге къайтмамны истемейлер. Бутюн формалликлер сонъуна кельгени ичюн бу шекильде мани олмагъа чалышалар. Хастаханеден чыкъарылсам тиббий ярдымдан узакъ къаладжакъ ве бойледже оледжек эдим. Эписи бир ольмек керек.

Факъат сюргюнлерден олгъан бир эким мени пек аджыды ве векильнинъ эмрине бакъмадан мени хастаханеде бир муддет даа тутты. Бир къач кунълик иляджлар ве тайин этильген ашлар манъа баягъы дерман олды. Мен де йигирми беш сенеден берли чеккен азап ве искенджелернинъ сонъуна якъынлагъаныны дуйып, озюмни эльге алдым.

Ниает, весикъаларымнынъ ресмийлештирилип битирильгени ве Мурта паспорт идаресинден Тюркиеге къайтмам ичюн изин берильгени акъкъындаки хабер кельгенде эеджан ве севинчтен бир даа хасталанмамакъ ичюн бутюн кучюмни топламакъ керек олды. Фикирлеримни токътатып, топлап оламайым. Бирден-бир истегим тездже хастаханеден чыкъмакъ ве ёл азырлыгъына башламакъ эди. Эким меним бу алда кетмем мумкюн олмагъаныны айта. Албуки, беклемекнинъ манасы ёкъ эди. Бундан гъайры, кетмеме изин берген весикъа да элимде. Узун йыллардан сонъ Ватаныма ве аилеме къавушмакъ истеги о дереджеде буюк эди ки, бу ерде ольмектен пек къоркъам. Хаста олсам да бир анъ эвельдже кетмек керек эдим. Эким мени анълай, амма ёлгъа чыкъмакъ ичюн бираз даа къувет топламакъ кереклигимни исрарлыкънен анълата.

— Насыл кетерсинъ, барып да ёлда хасталансанъ? Я санъа бир шей олса, мен видждан азабы дуярым.

— Олмаз, доктор, — деп джевап бердим. — Сен мени тюшюнерек, бойле дейсинъ, амма мен не эсабына олса-олсун, эп бир кетеджегим.

1956 сенеси сентябрь 17-де паспорт идаресинден Тюркиеге кетмек ичюн паспортымнынъ кельгени ве

барып алмам кереклиги акъкъындаки хабер кельгенде севинчимни тасвир этамам. Багъырмакъ ве эр кеске бу вакъианы анълатмакъ истейим. «Кетем, Ватаныма кетем!» демек ичюн сабырсызланам. Амма о хабер менден эвель хастаханедеки хасталар арасында дагъылгъан ве олар мени тебриклемак ичюн сыра-сыра олып келелер.

Къасабадан Красноярскке автобуснен кетеджегим. Илк дефа сербест бир ватандаш киби кенди парамле автобускъа минеджек, он сене эвель бу ерге сиялы сакъчыларнынъ къатты незарети алтында юк машинасынен кетирильген бу шеърден энди урь инсан оларакъ кетеджегим. Бу, Танърынынъ манъа бере биледжек ниметлерининъ энъ буюги эди.

МУРТАДАН КЕТИОВ

Мени он йылдан берли сюргюн оларакъ озюнде туткъан Большая Мурта къасабасы Красноярск иле Енисей шеърлери арасындаки шоссе ёлу узеринде булуна эди. Севимли ватаным Тюркиеге, аилемнинъ ве достларымнынъ янына къайтмакъ ичюн ёлгъа чыкътым. Амма къасабадаки сюргюнлер бунъа ич ишанмайлар. Атта озюм де кереги киби инанып оламайым. Автобускъа мингенге къадар да бу кетишнинъ керчек олгъанына инанмакъ зор эди. Меним Сибирьден, даа догърусы «Демирперде» артындан чыкъып, Тюркиеге кетювим акъылгъа ятаджакъ бир шей дегиль эди. Мемлекетиме къайтувыма мусааде этильгенини дуйгъан бутюн сюргюнлернинъ айрети анълашыла. Меним азат олувым оларгъа да умют берди. Озь араларында бу алны мунакъша этип, шойле нетидже чыкъара эдилер: «Сталин ольген сонъ миллетлерара сиясий кергинлик бираз йымшады, демирперденинъ кучюк бир кошеси я биле-биле, я да бир илле ве гъафлетнинъ нетиджеси оларакъ текяран араланды».

Иште, автобуста эп буларны тюшюнем. Мени озгъармакъ ичюн кельгенлер де эп буларны тюшюнелер. Менден учъ ай огюне бир сюргюн немсенинъ Шаркый Германиягъа кетмесине мусааде этильди, факъат бу кетювнен кимсенинъ иши олмады. Бир ай сонъ бир маджар Будапештке кетти. Онынъ кетювинен де кимсенинъ иши олмады. Поляклар, румынлер, кытайлар да азат этильди ве буларнынъ да кетювине эмиет берильмеди. «Буларнынъ кетювлеринде алельхусус бир шей ёкъ. Эписи демирперде мемлекетлерине кетелер. Бу нормаль бир шей. Факъат сен Гъарп Блокынен багълы олгъан Тюркиеге кетесинъ. Онынъ ичюн де бу кетиш февкъульаде бир адиседир», — дей эдилер манъа сюргюнлер. Акълы эдилер.

Автобуснынъ ичи чокъ къалабалыкъ эди. Богъча ве торбалар устюнде отургъанлар чокъ олгъаны киби, аякъ устюнде тургъанлар да чокъ эди. Къарт ве хаста олгъаным ичюн манъа шофернинъ янындан ер бердилер. Ёлджуларнынъ гурюльтили къонушмалары, куфюрлери, мунакъашалары къулакъларны сагъыр этеджек къадар юксек эди. Русиезде сёзге башламаздан эвель бир куфюр савурмакъ эр анги табакъа ичюн адет эди.

Ичимде гъарип бир къоркъу бар. Ёл узун ве чокъ айланчыкълы. Ёлджуларнен къонушмакътап чекинем. Сюргюн аркъадашларымдан бири Франц Иванович Шнайдер адлы бир маджар меннен ведалашкъанда: «Бакъ, Бекторе, — деди. — Ёлда дикъкъатлы ол ве тилинъни тут. Танымагъан адамындан бир шей алма, онъа бир шей де берме. Олар берген емеклерни ашама. Булардан эр феноалыкъны беклемек мумкюн», — деп тенбиелеген эди. Бу сёзлер пессимист бир адамларнынъ сёзлери дегиль эди. Олар Русиезде тосат-тосат расткельген вакъиаларгъа эсасланалар. Франц Иванович де бир заманлар азат этильген, Румыниянынъ сынъырларына келип чыкъкъан сонъ текрар якъалангъан ве Сибирьге кетирильген.

Бутюн къасаба мени озгъармагъа кельди ве автобус козьден гъайып олгъандже къолларыны саллап турды. Мен тамам автобускъа минеджек вакъытта бир рус ишчиси яныма кельди ве къулагъыма фысылдады: «Бизлерни унутма, товарищ Бекторе. Мында бизлер нелер чекемиз, озюнь билесинъ». Козьлерим яшланды ве рускъа достча тебессюм этип, акъылымда къалгъан шу сёзлерни айттым: «Къадын агъласа, сув акъа, эгер эркек агъласа, мудхиш бир вакъиа юзь берди, демектир».

Буларны тюшюнип, козьлеримни юмдым. Арабанынъ сарсынтысындан озюме кельген вакъытта бир генч къызнынъ бакъышларына расткельдим. Бирден сескендим. Онынъ мавы козьлериндеки кескин бакъышлар меним фикирлеримни анъламакъ истеген киби кельдилер. Шубеленмеге эсасым бар эди. Мен козьлеримни ачкъанымнен о бакъышыны менден чевирди, пенджеренден тышны сейир этип башлады. Бельки, макъсады мени такъип этмек дегильдир, амма ичимдеки эеджан ве къоркъу мени бойле тюшюндире.

Саат алты бучукъта Красноярскке кельдик. Автобустан тюшип, озюм ичюн къонаджакъ бир ер къыдырдым. Ёлда расткельген бирисинден къонмакъ ичюн бир мусафирхане, я да бир адрес бермесини риджа эттим. Бираз илериде «Койлюлер эви» бар экенини ве о ерде къона биледжегимни айтты. Амма элимдеки кучюк богъчамнен о ергедже юреджек къадар такъатым къалмагъаныны сезем. Нефесим тыкъыла, козьлерим огюни къаранлыкъ баса. Анълашылды ки, автобус ёлджулыгъы мени пек ёргъан эди. Кетейткъан еримде токътадым. Дигер тарафтан къаранлыкъкъа къалмакънынъ телюкесини де дуям. Чюнки буюк шеэрлерде хырсызларнынъ козь ачтырмагъаны белли эди. Яваш-яваш кеттим. Бир кошеге турдым, пек ушюдим, къаршыма бир адам чыкъты. Яхшы кийинген олгъаны ичюн джесарет этип якълаштым:

— Аркъадаш, — дедим, — лютфен манъа койлюлер эвининъ къаерде экенини косътерип оламаз экенсинъизми?

Адам бир муддет мени сюзгенден сонъ:

— Койлюлер эвине кетесинъизми? — деп сорады. — Мен де о ерге кетем, берабер кетейик.

Ерде тургъан богъчамны алмакъ ичюн эгильдим. Адам бирден абдырады.

— Хастасынъыз, гъалиба. Богъчанъызны манъа беринъ, къартбаба.

Ичиме бир шубе кирди. Аджеба, бу да бир хырсыз дегильми экен? Шимди богъчамны алып къачса не япарым? Бойле тюшюнген олсам да богъчамны алгъаны ичюн тешеккюр айттым. Яваш-яваш кеттик. Ёлда къайдан кельгенимни, къаякъкъа кететкъанымны къыскъадан анълаттым. Дикъкъатнен мени динъледи. Койлюлер эвине кельген сонъ, «Вася» деп къычырды, кельген адамгъа мени таныш этти ве:

— Вася, — деди. — Меним ериме бу дедушка бу ерде къалсын. Озю хаста экен. Узакътан келе ве узакъ бир ерге кетеджек.

Бир саат къадар о да койлюлер эвинде къалды. Кетеркен, ведалашмакъ ичюн яныма кельди, огъурлы ёллар истеген сонъ акъырын давушнен:

— Мен де сизинъ киби фелякетзаделерден олам, — деди. — Алла эпимизни къуртарсын. Сиз не бахтлысыз ки, мемлекетинъизге кетесинъиз.

Мен ятаджакъ ода буюкче, амма дым эди. Бу ода ичюн еди рубле бердим. Саба тургъан сонъ къапынмакъ ичюн ашханеге эндим. Даа ачылмагъан. Русиезде эр кес девлет мемуры эсап этильгени ичюн ашханени вакътындан эвель ачмакъ оларгъа ич бир шей бермей.

Бир муддет долашып, текрар кельген вакътымда ашхане ачылгъан эди. Амма официант орталыкъта корюнмей. Этрафыма бакъындым. Эр кес озь емегини озю ала эди. Этсиз бир борщ шорбасынен ве бир стакан

къавени бир тепсиге къойып бош маса башына отурдым. Ашлар ашаламджакъ къадар бербат эди. Шорбаны бир чаре этип ичтим, парасыны берип, ашханеден чыкътым. Япаджакъ ишим олмагъаны ичюн колхоз базарына догъру юрьдим. Тюкянлар даа къапаныхъ эдилер, ялынъыз отъмек тюкяны огюнде буюктен-буюк бир невбет бар. Адамларнынъ бир-бирлерини итештирип, къакъыштырып тургъанларындан отъмекнинъ битоят-къаны анълашыла эди. Отъмек тюкяныннынъ янындаки тюкяныннынъ къапавлы олмасына бакъмадан, огюнде къалабалыхълы бир невбетнинъ булунувы назарымны чекти. О тарафкъа догъру юрьдим. Невбетте тургъанларнынъ эллеринде сепет ве торбалар бар. Бирисине якълашып, не береджеклерини сорадым.

— Колбаса, — деди. Генч бир рус къадыны да:

— Зарарсыз, эгер кызартылса, ашамакъ мумкюн, — деп сёзге къарышты.

Оларнынъ ич бири тюкяныннынъ не вакъыт ачыладжакъыны бильмей, амма эписи беклей.

Саат докъуз олды. Идарелернинъ ачыладжакъ вакъты. Вакъыт гъайып этмеден паспорт болюгине кеттим. Ичери кирип, яшлыджа бир мемургъа якълаштым. Весикъаларымны узаттым. Отурмам ичюн янындан ер косътерди. Сонъра кягъытларны тедкыхъкъ этмеге башлады. Бир ара огюндеки весикъаларнынъ узерине эйидже эгилип, манъа эшитиледжек къадар бир сеснен:

— Ах, какая радость, какая великая радость! — дие мырылданды.

Ишлерим тез битти. Паспорт идаресинден чыкъып кетер экеним, озюмни бахтлы дуя эдим. Менимле лакъырды эткен къадыннынъ сёзлери къулакъларымда акссада берелер. Заваллы къадын, шикъетлерини бу эки джумле ичине сыгъдыргъан эди.

Сентябрь айынынъ ортасында весикъаларымны алмакъ ичюн гизли полис идаресине мураджаат эттим. Башлыкънынъ одасына киргенде о телефоннен къону-

ша эди. Польшалы сюрдюнлер акъкъында сѣз кеткени анълашылды. Башлыкъ бир тарафтан лакъырды эте, бир тарафтан да меним кягъытымны окъуй эди. Польшалы сюрдюнлернинъ буюк бир къысмы бошатыладжакъ экен ве бу мунасебетнен аджеле суретте документлер азырламакъ керек экен. Демек, полякларны да мемлекетлерине къайтараджакълар. Олар ичюн бу кетюв бир шей денъиштирмейджек. Кене бир демирперде мемлекетине бараджакъ, айны режимнинъ чархлары тюбюнде искендже чекеджеклер.

Телефон лакъырдысы биткенинен башлыкъ башыны котерип, юзюме бакъты ве:

— Къач сенеден берли Советлер Бирлигиндесинъ? — деп сорады. — 1918 сенесинден берли, — деп джевап бердим.

— Советлер Бирлигининъ Башвекили сенинъ Тюркиеге кетменъе мусааде эткен кягъытны имзалады. Амма...

Башлыкъ бу сѣзни айтып сускъан сонъ ичимни бир къоркъу сарды. «Аджеба, деп тюшюндим. — Кене бир эксиклик тапылдымы? Ишнинъ сонъуна якъынлагъан вакъытта эр шейнинъ бозулмасына насыл даянырым?»

— Амма, — деп сѣзюни девам этти башлыкъ, — мында отургъан вакътынъда олгъаны киби, бундан сонъра да, бир совет ватандашы оларакъ, сени даима къанун муджиби чыкъарылгъан санкциялар алтында тутаджагъымызны унутма.

Бу техдиткъар сѣзлерге бериледжек джевап ёкъ эди. Артыкъ бу топракълардан айырылмакъ, о къанунларнынъ баскъысындан къуртулмакъ арфесинде эдим. Береджегим джевапнен ишлерни боза да билем. Сусмакъ эйи эди. Кягъытларымны алып аджеле чыкътым.

МОСКВА ЁЛДЖУЛЫГЪЫ

Сентябрь 28-де Туркестан-Сибирь поездинен Москва-гъа кеттим. Яваш-яваш Красноярск де, Сибирь де артта къалдылар. Эгер кене бир эксиклик келип чыкъмаса, йигирмибеш сенелик махкюмлик аятым сонъуна етмекте, огюмде умют ве саадет толу уфукълар ачыладжакъ.

Поездда буларны тюшюнип кетер экеним, къапы ачылып яш бир азербайджан йигитинен рус къызы ичери кирдилер. Къыз пек дюльбер эди. Яшнен къыскъа вакъытта достлаштыкъ. О Ахискалы экен. Шимди Азербайджангъа кете экенлер. Меним Тюркиеге кетейткъанымны эшиткен сонъ козьлерининъ ичи парылдады. Сонъра яваш бир сеснен:

— Меним де бабам анда, — деди. — Мен де кетмекни не къадар арзу этем. Эх, не къадар арзу эткенимни бильсе эдинъиз!

Бабасы Ариф-Джезаирзаде Карснынъ Тюркиеге тюшкен сынъырларында къалгъан, къыз къардашы ве анасы Ахискада къалгъан. Бабасынынъ о тарафта къалгъаны ичюн бу къорантаны сыкъыштырып башлагъанлар, чешит эзиетлерге, акъсымлавларгъа огъраткъанлар. Бу алда тасилини девам эттире бильмек ичюн йигит яшагъан ерини денъиштирмеге меджбур олгъан. Къуруджылыкъ окъувына кирген сонъ, анда вазиятни анълагъанлар ве оны окъувдан чыкъарып, Сибирьге сюргюн эткенлер. Ниает, огъраша-огъраша бир чаре этип Азербайджангъа къайта.

— Бабамны корип, озюмнинъ сагъ олгъанымны бильдирсем не олур эди, — деди азербайджан йигит. — Тюркиеге кельмек истегимни бильдирсем.

Поезд эп кете. Кечип кеткен эр станциянынъ адында дерсинъ къуртулыш муждесини окъуйым. Бешинджи

куннинъ акъшамы олды. Ниает, Москва станциясына кельген сонъ поезддан тюшип бир анъ турдым, сонъра беклев залына кирдим. Ишлеримни сонъуна алып чыкъмакъ ичюн бу ерде бир къач кунъ къалмакъ керек оладжакъ. Албуки, Москвада йигирми сааттен артыкъ къалмагъа изин ёкъ эди. Бунынъ ичюн бу геджени бек-леме салонында кечирмек керек эдим. Отургъан ерим-де юкълап къалгъаным.

Сабалеин ильки ишим озюме ятакъ арамакъ олды. Кучюк богъчамны камера храненияе теслим этип, сокъакъкъа чыкътым.

Эр шейден эвель, меним Тюркиеге кетмем ичюн манъа ярдым эткен адамларны тапмакъ кереким. О адамларгъа озъ тешекюримни бильдирмек кереким. Эгер оларнынъ ярдымынен бу ерден кетеджек самолёткъа минип олсам, башкъа япаджакъ ишим къалмайджакъ. Самолётнынъ учаджакъ вакътынадже Москваны долашмагъа къарар бердим. Мен минген автобус Кремльнинъ Къызыл мейданына кельди. Бир заманлар рус чарларынынъ, шимди коммунист диктаторларынынъ сарайы олгъан бу муаззам биналарнынъ къаршысында тура, мени там йигирми беш йыл маддий ве маневий дегерлерден узакъта туткъан бу къырмызы диктаторларгъа ичимден лянет-лер окъуйым. Сокъакъларда телашнен, къоркъунен юрьген инсанлар, эр кес ве эр шей меним козюме бирер зевал олып корюне. Кремльнинъ диктаторлары элинде бирер оюнджакъкъа чевирилген ве азатлыкъларындан марум олгъан бу заваллы инсанларны аджымамакъ мумкюн дегиль эди.

Йигирми беш сенелик аятым бир синема шерити киби козьлерим огюнден кечти. Ичимден Ленинге де, Сталинге де, оларнынъ ёлларындан айырылмагъан диктатор чанакъяларларына да текрар-текрар лянетлер окъуяракъ, юрьмеге башладым. Эм кете, эм де артымдан биревлер анъылып юредирлер, деген фикирнинъ алтын-

да эп сескенем. Русиеде эр бир инсан гизли полис тарафындан адым-адым такъип этиле эди. Бу тюшюндежинъ тесири алтында адымларым да тезлешти.

Акъшам устю ёлумда расткельген тюкянларгъа сонъки кере бакъам. Фиятлар къоркъунч дереджеде юксек эди. Адий ве фена тикильген урба тюрк парасынен бинъ лирагъа якъын эди. Эм урба, эм ашайт маллары гъает паалы эди, рус ишчиси буларны сатып алмакъта зорлукъ чеккени корюнип тура. Коммунист лидерлери ве оларнынъ этрафыны сарып алгъан кучюк бир табакъа, халкънынъ омузлары устюнде, энъ юксек дереджеде аят кечире.

Ёрулдым ве ач олдым. Ашханелернинъ бирине кирип, сымарлагъан шорбаны алель-аджеле ашадым. Ашханеден чыкъкъан сонъ мени аэропорткъа алып бараджакъ автобускъа етишмек ичюн тез-тез юрип кеттим. Автобускъа минип, ериме отурдым. Артыкъ урьликке догъру арекет эттим.

Тена джадделер бирер-бирер артта къалдылар. Автобуснынъ пенджерелеринден бош ёлларгъа бакъарке-ним, Москванынъ меним ичюн эскиден олгъаны киби, шимди де ич бир тюрлю мана ве дегер ташымагъаныны анъладым.

Ильки кере аэропортта. Иште, кучюк бир мейдан. Терминал бинасы да мейдангъа уйгъун шекильде кучюк эди. Тюркиеге догърудан-догъру учаджакъ самолёт олмагъаны ичюн Югославиягъа учаджакъ самолёттан ер алдым. Аэропортта паспорт контроли ве таможня муамелеси япыладжакъы ичюн паспортларымыз бир мемур тарафындан алынгъан эди. Паспортымынъ алгъан мемур эп огюмден о якъкъа-бу якъкъа кече, амма бир сёз айтмай. Эеджан ве къоркъудан къальбимнинъ сыкъылгъаныны, вуджудымнынъ бузлап башлагъаныны ис этем, «шу мемлекеттен бир къуртулса эдим», деп дуа этем.

Бир муддет сонъ башкъа мемур келип, янымда акъча олып-олмагъаныны сорады. Русиени терк эткенде берильмеси къанун муджиби талап олунгъан муайен парадан башкъа акъчам олмагъаныны бильдирдим. Мемур:

— Ойле исе о рублелерни беринъиз, — деди. — Сизге бир кягъыт имзалатырым. Русиеге къайткъанда бу кягъытны косътерир ве паранъызны алырсынъыз.

— Русиеге ич къайтмайджагъым, — деп джевап бердим.

Мемур юзюме айретнен бакъты. Тюрк олгъанымны, Тюркиеге кетейткъанымны айткъан сонъ онынъ козьлеринде самимий бир ифаде парылдады.

Бир аралыкътан кечип самолёткъа минильмеси илян этильгенде мен эр кестен эвель еримден атылып турдым ве алель-аджеле самолётнынъ ичине кирип отурдым. Къапылар къапангъандже, мотор гувульдеп чалышып башлагъандже тынышымны чыкъармайып, пысып отурдым. Эджанымдан патлайджакъ киби эдим. Артыкъ эр шей артта къалды ве мен урь уфукъларгъа догъру учмагъа башладым. Кок юзюнинъ мавы сафлыгъындан ашагъа сонъки кере нефретнен бакътым. Москва да, Кремль де, къырмазы диктаторлар да къара бир перденинъ астында гъайып олмакъта эдилер.

ВАТАНГЪА ДОГЪРУ

Секиз саат девам эткен ёлджулыкътан сонъ Белград аэропортына кельдик. Кендимни фена ис этем. Албуки, бу ерден Истанбулгъа учаджакъ самолётны он алты саат беклемем керек эди. Беклейиджилер залына кирип, бир скемлеге отурдым. Бираз сонъра юкълап къалгъаным.

Бир къолнынъ омузыма токъунгъанындан уяндым. Къаршымда пек яхшы кийинген, яш ве дюльбер бир къадын тура эди. Насылдыр тильде бир шейлер сёй-

леерек, манъа шекер теклиф этти. Стюардесса олгъаныны анъладыгъым бу къадынъга тешеккюр айттым ве раатланмакъ ичюн бир ер олып-олмагъаныны сорадым. Сыджагъым котерильгенини ве раатсыз олгъанымны айткъан сонъ менимле огърашты. Русча пек аз бильгенине бакъмадан, кене де анълаштыкъ. Къолтугъымдан тутып, аэропортнынъ амбулаториясына къадар озгъарды.

Амбулаторияда яш бир эким сыджагъымны ольче-ди. 38,8 эди. Ичимде худжур бир дуйгъу бар. Экимге мураджаат этмек ве онынъ берген иляджыны ичмек мени къоркъуза эди. Ватан топрагъына аякъ басмадан, Югославия аэропортында аятнен ведалаша биле эдим. Булар демирперде мемлекетлеринде олатургъан адиселер. Муртадан кеткенде аркъадашларым да манъа бу акъта айткъан эдилер.

Эким кетмеми мусааде этмеди, мени аэропортнынъ амбулаториясындан бир автобуснен шеэр хастаханесине алып кеттилер. Онынъ ичинде менден башкъа он эки хаста даа бар эди. Учюнджи къатта юксек таванлы, кениш пенджерели, бол ышыкълы бир одадам. Аванынъ рузгярлы ве ягъмурлы, тышарынынъ сувукъ олгъанына бакъмадан, яткъан ерим сыджакъ эди. Пенджереден Белград корюне.

Яш бир эким эр кунъ яныма келе, сагълыгъымны со-рай. Тюзельгенимни анълагъан сайын рухым котериле ве яваш-яваш эндишели тюшюнджелерге берилем.

Октябрь айынынъ он единджи куню эди. О саба эрте уяндым, ятагъымда отура эдим. Ава яхшы эди. Ичимдеки кетмек арзусы пек юксельди. Экимнинъ ичери киргенини корьген сонъ енгильден кулюмсиредим. О манъа якълашып:

— Бекторе, — деди, — бугунъ самолёт бар. Ава да чокъ гузель. Кетмек истейсинъми?

Генч эким меним тюшюнджелеримни анълагъан киби эди. Башымны саллап:

— Эльбетте, эким, — деп джевап бердим. Эеджандан башкъа бир сѝз айтыш оламадым.

— О алда азырлан, — деп девам этти эким. — Бир бучукъ сааттен сонъ самолѝт учаджакъ.

Арадан бир саат кечкен сонъ Тюркиеге учаджакъ самолѝт ичинде отура эдим.

Самолѝт гурюльтинен котерильген вакъытта эеджаным сонъ дереджесине барып етти. Къальбимнинъ чырпынтысы къулакъларымда акс олуна ве Большая Муртада къалгъан достларымны хатырлап, кендима тескин бермеге чалышам. Олар манъа эеджанланмамакъ кереклигини, озюм хаста ве зияде ипрангъан олгъаным ичюн юрегимнинъ даянмайджагъыны айткъан, кендимни эльге алмакъ кереклигини, бир чокъ шейлерге озюмни сыкъмамакъ кереклигимни айткъан эдилер. Амма озюмни эльге алмакъ элимден кельмей.

Буларны тюшюниркен, отургъан кресломда юкълап къалгъаным. Ускуп шеэрини кельгенимизни стюардесса бильдиргенге къадар юкълагъаным. Самолѝтымыз бу ерде бир бучукъ саат къаладжакъ ве бакларына бензин къояджакъ. Текрар котерильгенимизде мен кене озъ хаялларым ичинде эдим. Ойле хаялгъа далгъаным ки, къаерлерден кечкенимизни де бильмейим. Затен, мени ич бир шей меракъландырмай, тек Ватаныма ве аилеме къавушмакъ ичюн чырпынам.

Стюардессанынъ хафифдже омузыма токъунгъанындан сонъ хаялларымдан узакълаштым.

— Иште... ИСТАНБУЛ!.. — деп сесленди. — Он дакъикъадан сонъ аэропорткъа тюшеджексинъиз.

Башымны пенджереге якъынлаштырып, ашагъа бакътым. Мас-мавы денъиз бир шерит киби узана, беяз копюкли далгълар кунеште эльмаз киби парылдайлар. Самолѝт алчалып башлагъан. Эр шей ачыкъ-айдын корюне. Козьяшларымны тутмакъ ичюн не къадар тырышсам да олар озъ башына акъа эдилер. Бу, къыркъ

йыл зарфында къальбимде топлангъан ве шимди бир туфан киби акъмагъа башлагъан Ватан ве аиле асрети эди. Стюардесса деди:

— ЕШИЛЬКОЙ..

Пенджерен дикъкъатнен тышкъа бакътым. Этраф акъикъатен ем-ешилъ эди.

Самолёт эне-эне ерге токъунып, токътагъанда нефесим тарлашып башлагъаныны дуйдым. Стюардесса къолтугъымдан тутты. Мердивенлерден агъыр-агъыр энем, бир тарафтан да козылеримнен эшимни ве балаларымны къыдырам. Бу вакъытта пармакълыкълардан атлап, мангъа догъру чапкъан бир генчни корьдим. Бу огъулларымнынъ бириси дегиль эди. Чюнки бенъзетмедим. Балаларымны корьсем де таныя биледжек алда дегиль эдим.

Бойнума сарылып мени опымеге башлагъан бу яшны мен де къучакъладым ве сорадым:

— Айт огълум, сен кимсинъ?

— Мен газетаджы олам, — деди. — Балаларынъзынынъ аркъадашы олам. Эписи мында, сизни эеджаннен беклейлер.

Бирден этрафымны къалабалыкъ бир газетаджы группасы сарып алда, стюардесса яваш къолтугъымдан чыкъып гъайып олды. Фотоаппаратларнынъ ярыкъларындан козылерим къамашты, газетаджыларнынъ соравлары биткен сонъ эшимнинъ мангъа догъру келейткъаныны корьдим. Арадан кечкен узун йыллар сачларыны кумюш теллернен толдургъан. Асретликнен бири-биримизге сарылдыкъ. Балаларым да яныма кельдилер ве меним саадетим текмилленди. Эеджан ве севинчим козь яшларыма чевирилип янакъларымдан акъмакъта эдилер. Мен артыкъ Ватаныма ве аилеме къавушкъан бахтлы бир адам эдим. Арзуларым кеч де олса ерине кельдилер. Ватанымнынъ урь топракъларына, аилеме къавушкъан бир инсан оларакъ даа не истее биле эдим?!

Минарелерден акс эткен акъшам эзаны рухумда бам-башкъа бир хузур ярата ве мен саадетимни зерре-зерре менлигиме синъдире эдим. Эбет, не истее билир эдим? Манъа бу кунълерни косътерген Танърыгъа шукюр этмектен башкъа не япа билир эдим?

БАТАНДА СЕРБЕСТИМ

Кунеш къаршы саиллерден сюзюлерек, яваш-яваш къонмагъа азырлана. Бу алны кунълердир сейир этем, кене де ватанымнынъ авасынен нефес алгъаныма, балаларымнен берабер олгъаныма, урьлик дияры Тюркиде, Ватанымда яшагъаныма инанып оламайым. Амма эписи керчек эди. Мен артыкъ о къабустан (кошмар) айырылдым, истирап толу кунълер, искенджелер артта къалды, озъ ватанымда яшамакънынъ дадыны дуйдым. О пис къокъулы шорбаны ашагъанда, о бузлу неэрлерни корьгенде, о инсан истираплаы ичинде инсан киби яшамакънынъ хаялыны ичимде шекиллendirдим. Ватаныма, инсанлыкъкъа файдалы оладжакъ яшлыкъ йылларым коммунист режимининъ худбин ихтираслары алтында, лагерьлернинъ телькъоралары ичинде кечти ве мен режимге лянетлер окъуяракъ, урь инсанларнынъ медений яшайышыны арзу эттим. Анда кунешни, тар уджрелерни козь къадар кучюк тешиклерден ышыкъ чизгиси киби коре ве кунъ догъушынынъ пемпелигини, инсангъа берген шевкъ ве эеджаныны шефакънынъ мор бир туман киби дюньяны саргъан гузеллигини фаркъ этмей эдим. Бойле алгъа огърагъан тек бир мен дегиль эдим. Юзлернен, бинълернен, миллионларнен инсан меним киби бу гузель ислерни чокътан унуткъан, бир машина киби яшамагъа, инсанлыгъыны джоймагъа, дюнья ниметлерини огренмемеге махкъом этильгендир. Аля даа махкъом этильмектедир.

Элимдеки китапны къапаттым. Окъумакъ зевкъыны сюръмек ичюн кельгенимден бери элимден китап тюшмей эди. Бу йылларнынъ асрети эди. Русиеде ве Сибирьде дегиль китап окъумакъ, бизим ичюн газета биле коръмек кучъ эди. Меним киби йылларыны зиндан ве лагерьлерде кечирген бир инсан ичюн бир китап я да бир газетаны алып окъумакъ, энъ алий ихтияджыны истеген еринден истегени къадар ала бильмек, эльбетте, гъарипсинеджек бир вакъиа эди. Унуттырылмагъа чалышылгъан бутюн булар йыллар бою ичимизде туюмленип къалгъан эди.

Тюркиеге кельген сонъ янъы аркъадашларымнен чешит мевзуларда фикир алышып-беришемиз. Ойле ола ки, кимерде лакъырды ильмий ве эдебий ёнелиштен четке чыкъа, сиясетке барып чата. О заман гъарип бир къоркъунен артта къалгъан йылларны, Русиедеки куньлерни хатырлайым. Анда экенде бойле мевзуларгъа токъунмакъ олмаз эди. О якъта шимди де токъунмакъ телюкелидир. Не идаренинъ акъсакълыгындан, не де энъ кучюк суистималдан къонушмакъ олмаз. Тюшюнмек, тюшюнгенинъни сес чыкъарып айтмакъ аятынъа мал ола биле. Анда вазиет шимди де денъишмеди. Затен, коммунист режими инсанларны сустырмакъ, акъ ве урриетлерни йыкъмакъ, тек бир сёзнен инсанларны инсанлыкътан чыкъармакъ ве бир робот алына кетирмек режимидир. Бу режимде инсанлар диктатуранынъ чархларына такъылып сюйреклене, чекише, азаплана, яныкълай ве бойледже озъ аятларыны битирелер.

Амма мында, озъ ватанымда мен нефес алгъан ава мени янъыдан аяткъа къавуштырды, унуткъан инсанлыгъымны янъыдан жанландырды. Мында кунеш де, топракъ да, яшайыш да, эр шей башкъа тюрю эди. Инсангъа чалышмакъ, тюшюнмек ве инанмакъ кучюни береджек чокъракъ эди.

Окъуйым. Тюшюнем. Язам ве мунакъаша этем. Демократия ве урриет бу эди иште. Инсан олгъанынъны ис

этмек, инсан киби яшамагъа бильмек, яшайышнынъ дадыны дуйып яшамакъ не гузель эди. Буларны йыллар боюнджа лагерьлерде, Сибирьнинъ бузлары арасында тюшондим, амма бу куньге къавушаджагъыма бир тюрю инанып оламадым. Насыл инанып олур эдим? Тюшонсем де, арзласам да о режимде буламайджагъым бу шейлерни бир кунъ кореджегимни ким манъа темин этер, ким инандырыр эди? Амма бугунъ бутюн булар керчек эди ве мен асретини чеккен азатлыкъ ичинде яшай эдим.

Сонъ оларакъ шуны айтмакъ истейим: чарлыкъ девринде Волга махкюмлернинъ тери иле сувлана эди, коммунист диктаторлыгъы къурулгъан сонъ махкюмлернинъ къаны Волганы къызылгъа бояды.

Сталин озюни пут дереджесине котергенини, диктатор оларакъ, иш башында булунгъаны, артыкъ шахскъа табынув деври артта къалгъаны акъкъында не къадар яйгъара къопарсалар да, о девирни къапамакъ ве идареге аким олмакъ истеген лидерлер де янъы идеологиягъа (джиан революциясы ве пролетар диктатурасыны тиклемек) садыкъ къаларакъ арекет этмектелер. Коллектив лидерлик идареси бойле тюшонджеде олмасына бакъмадан, базылары бу гъаени джиан революциясы ёлунен дегиль, инкишаф саесинде кечмек мумкюн олгъаны акъкъындаки фикирни илери сюрелер, сёз сербестлиги огърундаки тазыйыкъларыны арттыралар. Идеологиягъа садыкъ къалув интылышы ичинде булунгъан коллектив идаре бу тазыйыкъ нетиджесинде мейдангъа келеджек денъишювлерден раатсызлана.

Коллектив идаре Сталин девриндеки серт сиясет тактикасыны денъиштиререк, барышыкъ мукъавелелеринен Гъарб блокыны зайыфлатмакъ ве парчаламакъ ичюн бутюн кучюни сарф этмекте, дигер тарафтан артта къалгъан мемлекетлерге къаршы икътисадий ярдым пропагандасына тутунды ве барышыкъны къорчалайджы ролюни узерине алды. Факъат шуны унутмамалы

ки, коммунистлернинъ котерген (барышыкъ ичюн бирликте яшав) шиары вакъыт къазанмакъ ичюн къурназджа тертип этильген пропагандадан башкъа бир шей дегильдир.

Русиеде коммунист режими халкъкъа ишандыргъан ниметлер ерине террор, ачлыкъ, джинает ве эсарет кетирди, бу себептен Сталин деври къараланды ве къапатылды. Экинджи девир оларакъ, коллектив лидерлик деври башланды. Бу девирде лидерлер (барышыкъ ичинде бирликте яшамакъ) ваадесиле иш башына кечтилер. Бунъа бакъмадан, коллектив лидерлик идареси дюнья миллетлерине кулер юзь косътермек ичюн кучъ сарф этеркен, озъ миллетини керчек барышыкътан, сёз ве фикир азатлыгъындан, медений бир инсан киби яшамакъ имкъянындан марум этмектелер. Баты блокындаки бу ниметлерни инсанларгъа ве халкъларгъа кетирильген буюк айдаларны рус халкъы корип оламай. Бу итибарле, ильки девирде олгъаны киби, экинджи девирде де умютлерининъ бошкъа чыкъкъаныны корьген сонъ, башына мусаллат олгъан коммунист режимини ильк фырсагъта йыкъмагъа гъайрет этеджек ве урриетке сывсагъан рус халкъы эрте-кеч Баты дюньясынынъ керчек демократиясына ёнеледжектир. Бундан сонъ дюнья эбедий барышыкъ ичинде, къардашлыкъ муитинде яшайджакътыр.

Юнус Темиркѣая

ШЕВКѢИ БЕКТОРЕ — БУЮК ШАИР

Татар болсанъ, тилинъ кѣайда?
Озь кѣорантанъ, илинъ кѣайда?
Осьтюрип де, кѣокѣлаялмай
Кѣопарылган гулюнъ кѣайда?

Шевкѣи Бекторе

I

Мен докѣуз яшында экенде, иптидаий мектепнинъ биринджи сынфына барып башлагъан эдим. Оджаларымыз Сеитабла Сабри ве Исмаил Гѣаниев бизлерге окѣув, тербие меселелери акѣкѣында насиатлар берген сонъ, элифбе ве эсап китапларыны даркѣяттылар. Элифбе китабыны кѣолумызгѣа алгѣанымызнен, эвеля онынъ ичиндеки дюльбер ресимлерни козьден кечирдик. Бу ресимлер, язылар бизде буюк меракѣ кѣозгѣадылар. Чюнки олар талебелернинъ анѣлайыш дереджесини эсапкѣа алып чызылганлар. Элифбенинъ кягѣытлары да эйи сыфатлы эди. Шу элифбедеки ресимлернинъ тюплерине язылган сѣзлерден базылары аля эсимделер: «Тоташ. Боташ. Тоташ аш бошата. Боташ таш ата...» ве иляхри. Бу элифбенинъ муэллифи мешур шаиримиз Шевкѣи Бекторе эди. О вакѣытта мен, эльбет, Шевкѣи Бекторенинъ шаир олгѣаныны, Румынияда, Добруджа орталыгѣында догѣгѣаныны бильмей эдим. Сонѣундан

мен тек Шевкъи Бекторе дегиль, Мемет Ниязий, Номан Байбори ве Эдем Рухийнинъ де румын татарларларындан олгъанларыны бильдим ве язгъан шиирлерини девамлы суретте окъудым.

Шевкъи Бекторе Румынияда догъгъан олса да, там манасынен къырымтатар шаиридир. Биринджиде, о омюрининъ белли бир къысмыны Къырымда яшап кечирди. Экинджиде, Румыния-Добруджа татарларынынъ баба-деделери Румыниягъа XIX асырнынъ орталарында Къырымдан кочип баргъан къырымтатарлардыр. Айтылгъан риваетке коре, анда базы къоранталар оджакъларында аля даа Къырымдан алып кеткен атешлерини сёндирмегенлер. Бу, эльбетте, табий бир ал олып, о Ватан асретлигининъ мукъаддес бир нишаныдыр.

Румын татарлары ана тиллеринде «Миллий ёл» адлы газета, «Эмель» адлы эдебий меджмуа ве даа бир чокъ эдебий китаплар чыкъара эдилер. Мен 1941—1942 сенелери кимнинъдир къолунда шаиримиз Зиядин Джаветобелининъ Румынияда татар тилинде нешир этильген «Инкъилябий шиирлер» адлы китабыны корьген эдим. Лякин арадан элли йыл вакъыт кечкенинден, о китапны кимнинъ къолунда корьгенимни хатырлап оламайым.

Дженктен сонъ Бухарест университетинде татар тили ве эдебияты болуги ачылгъан эди. О болукте дерс бермек ичюн татар тили ве эдебияты оджаларыны Къазан университети азырлады. Анда Добруджадан кельген Энвер ве Недрат Мамутовлар окъудылар. Олар Къазан университетини битирген сонъ, Бухарест университетининъ татар тили ве эдебияты болугинде чалышып, татар студентлерине дерс бердилер. Бу тедебир Румыния татарларынынъ медений аятында муим бир вакъиа олды. Сонъундан, яни 1972 сенеси, сентябрь 25-те, Анкарада олгъан биринджи тюркология конференциясында румыниялы Энвер ве Недрат Мамутовлар Къазандан кельген озь оджалары Мирфатих Закиевнен кене де расткелиштилер. Устаз алим Мамутовлардан татар тили

ве эдебияты саасында якътан ишлери акъкъында сораш-тырды ве оларгъа бу саада зарур меслеатлар берди.

Асыл озю Румыния тебаасы (подданный) олгъанына бакъмадан, истидатлы шаиримиз Шевкѣи Бекторе явуз Сталиннинъ репрессиясына огърап, сонъра Орта Асиягъа барып чыкъа, Туркменистанда, Озбекистанда — Ташкент орталыгъында гъурбетлердже омюр кечирмеге меджбур ола.

II

Кунылерден бир кунь мерум языджыларымыз Абдулла Дерменджи, Амет Мефаев ве Ремзи Бурнаш трамвайнен Ташкентнинъ демирёл вокзалына кете экенлер. Шу ерде Амет Мефаевнинъ хатырына Шевкѣи Бекторенинъ «Татарлыгъым» деген шири тюше. Мефаев бу шиирни Дерменджиге ве Ремзи Бурнашкъа эзберден окъуй. Амет бу шиирни та балалыкътан севип кельгенинден, оны аджайип бир давушнен окъуй. Шу ерде бир ал ола: Амет шиирни окъугъанда, оларнынъ янындаки сырада отургъан гъарип къыяфетли бир къарт адамнынъ козьлеринден яшлар тамлай. Олар бу къартнынъ не ичюн агълагъаныны анъламайлар. Ремзи Бурнаш:

— Не агълайсынъыз я, къартым, шиир сизге де тесир эттими ёкъса? — деп сорай. Къарт:

— Тесир этмей олурмы, огълум, он беш-йигирми йылдан берли окъулмай, атта ады биле анъылмай унутылгъан шииринъни алдынъда котеринки бир рухнен окъусалар, айт бакъайым, сен агъламазсынъмы? — дей.

Шу ерде языджыларымыз бу къартнынъ буюк шаиримиз Шевкѣи Бекторе олгъаныны анълап, шашалар. Не япмагъа бильмей, башта оны тынчландыралар ве озьлерини таныталар. Сонъ оны озьлеринен берабер демирёл вокзалына алып баралар. Олар вокзалда, рес-

тораннынъ тена бир кошесиндеки масанынъ этрафына ерлешелер, ашайлар, ичелер, бир чокъ шейлер акъкъында лаф этелер, бир чокъ адамларны, вакъиаларны хатырлайлар, халкъымызнынъ башына кельген феякетнинъ аджджысыны беян этелер. Сонъра олар тесадуфий ве аджайип корюшювден эеджанланып, вакъытнынъ кечкенини дуймайып, Ремзи Бурнашнынъ джонеяткъан Ташкент — Андижан поездына зорнен етиштирелер. Оны озгъаргъан сонъ, Амет Мефаев ве Абдулла Дерменджи аджайип шаиримиз Шевкъи Бекторенен сагълыкълашыр экенлер, онъа озъ адреслерини берип, оны эвлерине мусафирликке чагъыралар. Шевкъи Бекторе бу даветни мемнюниетликнен къабул эте...

III

Арадан эпшейи вакъыт кечкен сонъ, бир кунъ гедже саат 12 къарарларында Абдулла агъанынъ пенджереси къакъыла. (Абдулла Дерменджи о вакъытта Янгъыёлда яшай эди)... Абдулла агъа яваштан пенджереге барып:

— Кимсиз? — деп сорай.

— Абдулла, къардашым, бу меним, Шевкъи Бектором, — дей тышарыдаки адам.

Абдулла агъа къапысыны ачып, Шевкъи Бекторени къучакълап, буюк сайгъы ве иътирамнен къаршылап ала. Адамларны бойле гедженинъ бир маалинде келип раатсызлагъанындан озюни уйгъунсыз дуйгъан шаир незакетнен:

— Абдулла къардашым, сен коммунист олгъанынъдан, санъа лаф тиймесин деп, эвинъе бойле кеч маальде кельдим, бу арекетим ичюн мени афу эт, — дей.

Абдулла Дерменджи шаирни элинден кельгениндже мусафир эте, ашата, ичире, акъшамдан сабагъа къадар бир чокъ меселелер акъкъында субетлешелер. Халкънынъ насыл агъыр вазиятте булунгъаныны

муакеме этелер, ичлериндеки дерт-гъамларны айтып бошаналар. Лякин яzydжыларымызнынъ бу аджайип шайримиз иле шу корюшювлери акъкъында даа бир ерде язылмады. О агъыр йылларда Абдулла агъагъа бу шейни беян этмек де мумкюн дегиль эди. О, Шевкѝ Бекторенен олгъан шу корюшюви ве субети хусусында озюнинъ пек ишангъан адамларына айтыр эди. Энди бу шейлерни ачыкъ-ачыкъкъа айтмагъа имкян догъды. Шевкѝ Бекторе сонъундан экинджи кере репрессиягъа огъратылып, Сибирь тарафларгъа сюргюн этиле. О, къатты Сибирь икълимининъ фуртуна сувугъына ве боранларына къаршы мердликнен чыдап, ниает, лагерьден къуртулгъан сонъ, акъ топракъкъа, Тюркиеге, балаларынынъ янына барып чыкъа. Зулумдан ве азаплардан къуртулгъан шаир анда раат джаннен беш-алты йыл даа омюр этти.

Шевкѝ Бекторенинъ язып къалдыргъан шиирлери микъдарджа пек чокъ олмасалар да, мундеридже ве кейфиет джеэтинден, озьлерининъ миллий руху ве тесир кучю джеэтинден юксек дереджеделер. Эльбет, о девирнинъ чокъусы шаирлери киби, Шевкѝ Бекторе де базы шиирлеринде тюрк тилини ишлеткени корюнуп тура.

*Шевкет Юнусов,
доцент, ТМУ къырымтатар
эдебияты кафедрасынынъ муdiri*

АКЪ СЕВГЕННИ ХАЛКЪ СЕВЕР

Дефаларджа къайд этильгени киби, миллий шириетимиз тарихында ХХ асырнынъ биринджи чериги айрыджа ер тута. Бири-бири артындан юзь берген ичтимаий-сиясий бухранлар, ичтимаий-медений ве миллий юкселювлер, янъы сиясий анънынъ мейдангъа чыкъувы, миллий дуйгъуларнынъ гъайры баштан джанланмасы, менталь озъгюнликнинъ тазертильмеси, ве бунынъ мантикълы девамы оларакъ I Къурултайнынъ кечирильмеси озъ далгъаларында къырымтатарнынъ эдебий-бедий вариетини къат-къат зенгинлештиреджек истидатларны кетирип, олар тарафындан эписи джеэтлерден олдукъча кямиль назм эсерлернинъ яратылмасына земин олгъандыр. Бу далгъалар ойле бир кучьлю меарет мисали олдылар ки, дерсинъ эписи шаирлер «бир якъадан баш чыкъардылар» (Джемиль Керменчикли, Номан Челебиджихан, Умер Ипчи, Бекир Чобан-заде, Шевкъи Бекторе, Амди Гирайбай). Олардан бириси «кичкене тавлардан вулканлар чыкъмаз» деп язгъаны киби, бу девирде кучьлю пафоснен йырлагъан миллий шаирлернинъ эр бири айры бир сес, айры бир «тав» нумюнеси олды. Ве бельки де шиирлернинъ коlemi я да микъдары джеэтинден де дегиль. Башта бир — къытгаларындаки бедий гъаенинъ мевзугъа, бедий

шекильнинъ мундериджеге уймасынен. Иште, буна, бир тарафтан, кечильген сиясий ве миллий ёлунынъ мушкюллиги ве истикъбалимиз огърунда фааль давранышлар ваджиблиги тюшюнджелеринден пай пичюв, дигер тарафтан исе, бу тар ве глобаль севиели фикирлерни ифаде этмек ичюн фольклор нумюнелери алтында тербияланув тамам керекли шартлар эди, занымызджа. Шу эсерлерни къазгъалагъан сайын озьгюн услуп ве метафорика, зенгин бедийлик ве кучьлю дуйгъулар, «джигитлик» ирадесининъ шааты оламыз ки, олар янъы ве янъы несиллер ичюн тедкъикъ менбасы оладжакътыр.

XX асырнынъ ильк чериги. Аят къайнай. Салмакълы ичтимаий-сиясий денъишмелер юзь бермеси бекленильген заман. Шаирлернинъ бу денъишмелерге сесленмеси тамам шу девир ичюн табий алдыр. Хусусан, 1918—1921 сенелери Б. Чобан-заде, А. Гирайбай ве Ш. Бекторенинъ сеслери айрыджа янъгъырымакъта эди. Сонъра вульгар социализм тарафдарлары оларгъа «джигитизм» акъынтысы адыны берип, сустырмагъа тырышаджакълар. Амма кимлерден олгъанларыны унуткъан «къузгъунлар» 20-джи сенелернинъ экинджи ярысында баш котерселер, «джигит» шаирлер артыкъ бу девирнинъ ильк йылларында иджаттан четлешкен эдилер.

Затен большевиклернинъ девлет башына кечмелери бекленильмеген ал эди. Олар, большевиклер, умумий сиясий перишанлыкъ укюм сюрмесинден файдаландылар. Акъылынъыздамы, А.С. Айвазовнынъ белли пьесасындаки (1907 с.) къараманлар, эгер социализм вуджуткъа кетирилип большевиклер енъсе, о система миллий махвымызгъа чалышаджагъы акъкъында янып-куйип фикир юрсетелер. Бу фикирлернинъ варислиги кечкен асырнынъ биринджи черигинде даа гъает кучьлю эди. Амма А. Гирайбай («Хош кельдинъиз», 1920), Ш. Бекторе киби яшча сойлары большевиклерге ишанч бесле-

ген киби олдылар («Къызыл байракъ», 1923 с). Лякин чокътан бекленильген урриет озь емишлерини косътер-мей: Алланынъ сезгир къуллары ал танъгъа алдангъан-ларыны анълайлар. Иште, бу джеэттен Шевкъи Бекто-ренинъ (1888—1961) аяты ве иджады меракълыдыр.

Шаирнинъ миллет огюндеки борджуны анълагъанын-дандыр ки, анъылгъан иджаткяр озь къытгъаларында халкънынъ араретини, рухий ихтияджыны ифаде эте бильди. Онынъ эр бир шииринде насылдыр хусусийлик косътерильмесине аракет этиле. О сатырлар шиир де-гиль, азыр йырдыр:

Татарлыгъым, тувгъан джерим,
Балалыкътан сюемен.
Олар ичюн коп вакъытлар
Джылай-джана кюемен...

Татар болсанъ тилинъ къайда?
Озь къорантанъ, илинъ къайда?
Осьтюрип де къокълаялмай
Къопарылгъан гулюнъ къайда?

(«Татарлыгъым», 1922 с.)

Олар сонъра керчектен де йыргъа чевирилип, халкъ тарафындан йырланып кельдилер. Миллет муэллифтен чокъ да хабердар олмаса да, бойле сатырларнынъ энъ хавфлы йылларда биле унутылмагъаны шаирге нисбетен урьметни косътерелер.

Ш. Бекторенинъ иджадында фельсефий ве табиат ли-рикасы да маиетлидир. Месея, «Айт, Чатыртав» шии-ринде инсаннынъ ве дагънынъ табиатлары къыяслана:

Башынъ, сачынъ агъаргъан, не кедер корьдинъ?
Къайдай къайгъы, къай дертмен дертленип юрдинъ?
Къай булутлар къарартып юрегинъ якъты?
Къай къолларман силинди башынънынъ бахты?

Эбет, Чатырдагъгъа инсан чизгилери хас дегиль, табиий ки. Лякин онынъ чеккен азаплары инсаннынъ маджераларыны, даа догърусы лирик къараманнынъ тартмышларыны анъдыра. Бу сатырлар окъуйыджынынъ рухиетини (психологиясыны) къозгъай. Чюнки оларда шаирнинъ окюнчли дуйгъулары, адалетли бакъышы бар. Корюнгени киби, муэллифнинъ гъаевий-бедий фикирнинъ тариф этильмесинде эсерлерининъ серлевалары ялынъыз серлева дегиль, олар мана меркези оларакъ, эсернинъ эписи йиплерини озюне багълай («Далгъалара», «Къырым джагъалары», «Къызыл байракъ»). Ондан да гъайры, Ш. Бекторенинъ серлевалары къыскадан шаирнинъ омюри акъкъында малюмат берелер («Акъкъым ичюн», «Къырым ичюн», «Тюрк яврусына», «Демирджининъ очы», «Гъариплик»).

Денъиз джошты, далгъаланды дагъ киби,
Дагъ ириди къаршысында ягъ киби.
Кок къапанды устюме бир агъ киби,
Дибден йине «Акъкъым!» — дие багъырдым.

Ираде кучю, экспрессия, таралгъан везин, учълю къафие ве редиф (къафиеден сонъ текрарлангъан айны сѳзлер) къытъанынъ (строфанынъ) аэнк ве тюсюни арттыралар. Муэллифнинъ романтик бакъышына эмиет беринъиз: денъиз дагъ киби далгъаланырмы?, дагъ ягъ киби ирirmi?, кок ашагъы догъру энерми?, оларны тешип чыктып, олардан да юкъары котерилirmi? Акъкъыны талап этмек, иште, бойле муджизелерни коребильмекнен тенъиштириле. Бу ал муэллифнинъ услуби ве озъюнлигини косътере.

Б. Чобан-заде язгъаны киби, «бутюн шаирлеримиз буны бильмелилер ки, шаирлик, дууджилик шиир — эеджан хаялы, тасаввур киби дахиль димагъы, фаалиет демектир. Озю дуймадыгъы, озюнинъ анъламадыгъы шейи, адам макъале этип язамадыгъы киби, шиир этип

де тиземез». Зан этсек, Чобан-заденинъ шириетке нисбетен айтылгъан бу сёзлерини Ш. Бекторе там манада «анълагъан» ве «дуйгъан» муэллифлеримиз сырасына кире.

Бакъынъыз, эгер де 20-джи сенелер Умер Ипчи, Абдулла Лятиф-заде, Зиядин Джавтобели киби шаирлеримизнинъ яратыджылыгъында анъаневий мевзуаттан четлешюв, шириетте янъы архитектоника ве сёзлер уйдурув арекетлери сезильсе («мердивен шекили», «футуризм»), Шевкъи Бекторенинъ яратыджылыгъында буларны коръмемиз, аксине, миллий назмиетимиз ичюн зарур олгъан ифаде васталарынынъ сакълангъаныны чакълармыз, чюнки шаир ичюн джанлы тиль ве анълайышлы образлар (тимсаллер) чокъ муим эди. Онынъ ичюн миллет оны севди ве сайды.

Ким бильсин, эгер де бу генч къалемлер хаяллангъан урриет юзь берген олса, эдебиятымыз даа нидже-нидже зенгинлешеджек эди... 1926 с. Бакуда топлангъан биринджи халкъара тюркологлар конференциясында Дагъыстан эйети арасында Ш. Бекторе де иштирак эте. Мында алимлер тюркий тиллерде къонушкъан миллетлернинъ тили ве имляларыны музакере этмек гъаеси иле латин элифбесине кечюв макъсадынен топлашалар. О куньлерни шаир шойле хатырлай:

«...Мен де латин элифбесининъ азырланмасы теклифининъ араретли тарафдары эдим. Факъат бу системанынъ, бир кунъ келип, коммунистлер тарафындан бозуладжагъына да инана эдим... Баку Къурултайы биз ичюн зафер дениле биледжек сонъу иле битти. Факъат, чокъ кечмеден, бу заферни янъы бир къарарнен балталап йибердилер... Бундан сонъра Дагъыстанда къалмамда не файда бар эди артыкъ?! Бутюн гъайретлерим бошкъа кеткен эди. О алда бундан сонъраки арекетлеримнинъ ич бир дегери ве манасы ёкъ эди».

Сонъра азаплы куньлер, Озбекистан, хор кечинювлер, Сибирь, апсханелер, акъаретлевлер... Омюрининъ

энь сонъунда Тюркиеге кетип, артыкъ хор дюньядан кѣуртулувы...

Демир перде артында исе онынъ адынынъ ясакъ этилюви... Олды! Не Шевкѣи Бекторе бар, не урриет, не де онынъ эсерлери...

Онынъ ады ялынъыз ХХ асырнынъ сонъларында гъайрыдан пекитиле башлай. Къызыл байракъ да анамына ерге серпиледжек. Шаир акъкъындаки малюмат зерре-зерре топланып, сонъра ильмий тедкъикъатлар севиесинде огрениле. Бойледже, Шевкѣи Бекторе улу инсанларымыз сырасында озъ миллетине къайтмакъта. Онынъ эсерлерининъ джыйынтыгъы да бугунъ дюнья юзю коръди. О, элинъизде, азиз окъуйыджылар!

Атилла Бекторе¹

БАБАМ ШЕВКЪИ БЕКТОРЕНИНЪ ТЕРДЖИМЕИАЛЫ

Шевкъи Бекторе 1888 сенеси Романиянынъ Добруджа больгесинде Къавакълар коюнде догъды. Эджадады XIX асырнынъ башындан итибарен, Къырым русларнынъ элине кечкен сонъ, топракълары руслаштырылмасы нетиджесинде 1783 сенесинден башлап далгъа-далгъа Романиягъа кочъ этип ерлешкен аилелердендир. Даа сонъра, русларнынъ тесири Добруджада да сезилип башлангъан сонъ, бу сефер де аилелер о ердеки топракъларындан Анадолугъа кочъмек междбурьетинде къалалар. Бойлеликнен, Шевкъи Бекторе 6 яшында аилесинен бирликте 1894 сенеси Тюркиеде Анкаранынъ 50 км догъусындаки Полатлы больгесининъ Къаракъая коюне кочип ерлешелер.

Къаракъаялылар янъы топракъларына алышаракъ, аиле турмушыны бираз эйилештирген сонъ окъув ве бильгиге ынтылып башлайлар ве бу саеде Шевкъи юксек тасилини Истанбул шеэринде алмакъ фырсытыны тапа. Анда кендиси иле бирликте тасиль алгъан эм де къырымтатар миллий шахсиет ве медениетине янъы бир сильтем береджек олгъан Номан Челебиджихан,

¹ Атилла Бекторе — Шевкъи Бекторенинъ огълу. Бабасынынъ ишбу терджимеиалыны 1997 с. август айында язгъан. (Муарр.)

Бекир Сыдкѝ Чобан-заде киби инсанларнен якъындан таныша. Чюнки Шевкѝ Истанбулдаки Къырым Талебе Джемиетининѝ фааль азасы эди.

1918 сенесининѝ март айында оджалыкѝ япаджакѝ элли талобенен берабер Къырымгѝа ёллана. Янында, Къырымда догъгъан ве кичкене олгъанда аилесинен бирликте Истанбулгѝа кочъкен, Амиде Умер исимли генч къарысы да булуныр.

Бу ёлджулыкѝ Шевкѝнининѝ Къырымгѝа ильк ёлджулыкѝы дегильдир. 1917 сенеси Русие Ленинининѝ большевиклери идаресине кечкен сонѝ, Русие империясынынѝ дагъылмасы макъсадынен рус олмагъан аз сайылы халкъларгѝа «кенди идарелерини тайинлев»ни ваде эткен сонѝ, бунгѝа инанаракѝ, 1917-де (Къасым айы) Къырым Джумхуриети къурулды ве Номан Челебиджихан онынѝ ильк джумхуриет ёлбашчысы оларакѝ сечильген эди. Большевиклер, девам этмекте олгъан Биринджи джиан дженкинден тек тарафлы оларакѝ чекильдилер ве Османлы укюмети иле эсирлер меселесинде анълашувлар имзалайджакѝ эдилер. Бу анълашма муджибинде османлыларнынѝ элиндеки рус эсирлерини Къырымгѝа къайтараджакѝ олгъан Османлы ёйетине Шевкѝ Бекторе де кирсетильген эди. Ёйет 1918 сенесининѝ башында «Гульджемал» вапуры (геми-си) иле Кефе лиманына келерек, эсирлерни теслим эте ве анда олгъанда III. Бекторе Къырымдаки вазиетнинѝ не къадар къарышыкѝ олгъаныны, Къырымнынѝ къызыл большевиклер иле анархистлер арасында давалар-дженклер олгъаныны, Челебиджиханнынѝ большевик джеллятлары тарафындан къатиль этильгенини, ве онынѝ къургъан укюметининѝ адамлары дарма-дагъын олгъаныны, Къырым Миллий укюмети векиллигини ерине кетирмекте олгъан Джафер Сейдамет (Къырымэр)нинѝ джаныны къурттармакѝ ичюн Кавказия вастасы иле Тюркиеге къачабильдигини коре

ве анълай. Буны корьген эйет де чаресизлик ичинде Тюркиеге къайтып келе.

Джафер Сейдамет Истанбулгъа кельгенден сонъ, бутюн бу къалабалыкъларгъа рагъмен Шевкъи Бекторе ве аркъадашларынынъ джесарети къырылмай, аксине, Къырымгъа хызмет ашкъы иле толугъа бир алда кендилерине берильген бир арбий гемиси иле Джафер бейнинъ де бу ишке къолтутувынен текрар Къырымгъа кетелер. Бекторе бу сефер андаки янъы укюмет тарафындан Къырымгъа оджалар кетирмек макъсадынен текрар Тюркиеге ёлланыла. Иште, бойледже элли оджанен берабер гемиде Къырымгъа келелер.

Къырымгъа кельген сонъ, Алуштанынъ Къуруозен адлы коюне ерлешелер. Къуруозен чевреси чокъ гузель олгъан 125 ханелик бир койдир, факъат халкъы чокъ факъырдыр, мектеплери ёкътыр, окъув-язув бильгенлер ёкъ дереджеде; Шевкъи Бекторе анда бир мектеп ача. Чевре гузеллигининъ ве сюкюнетнинъ берген имкянлары иле анда чокъ иджадий ишнен огъраша, бильхасса, миллий ислерни уяндыргъан шиирлерини мектеп талелелерине эзберлетерек, оларгъа миллий ис-дуйгъулар ашламагъа чалыша.

Язылары ве шиирлерини бир топлу этип бастырмакъ ёлларыны араштыра. Акъмесджитке бара ве анда баскъы алетлери харабе алында олгъан бир эски нешриятны тапа. Матбуаджылыкъ ишинен огърашкъан бирисининъ ярдымы иле ильк китабы олгъан «Эргенекон»ны бастыра.

Артыкъ Русиеде «Сивиль харб» (гражданлар дженки) башланаракъ, о дженк Къырымгъа да келип чыкъа. Эски режим тарафдарлары — «беязлар» ве «къызыл» — большевиклер арасында чарпышувлар ола. Анархистлер исе Махнонынъ ёлбашчылыгъында буларнынъ эр экисине де къаршылар. Бу эснада Шевкъи Бекторе иссизлик ичинде къала, факъат тенха бир койде козьлерден узакъ отурдыгъы ичюн бу белялар онъа токъунмай.

Къырымда юзь берген бойле бир къалабалыкъта генерал Врангельнинъ «бяз» ордусы Сивашнынъ энъ сонъки сынъыры олгъан Перекоп (Ор) арекетинде «къызыл»ларгъа енъилерек, къалгъан аскерлеринен берабер 1920 сенесининъ къасым айында франсыз ве ингилиз гемилерининъ ярдымы иле Къырымдан Истанбулгъа догъру кетелер; нихает, «сивиль харб» бите. Бекторе ичюн де текрар Тюркиеге кетмек фырсаты пейда ола, лякин истикъбалъ огърунда умютини джоймагъан Шевкѝи Къырымда къалмагъа къарар бере. Къырым большевиклернинъ элине кече ве артыкъ Совет джумхуриети ола. Бекторе Тотайкойде янъы ачылгъан оджалар курсында мектеп мудире ве тюрк тили дерслери оджасы оларакъ чалыша. Мында чалышыркен, татар тилине уйгъун олгъан арап арифли янъы бир элифбе ве грамматика дерсликлери чыкъара.

Къырымда миллетчилер ичюн аят эп муреккеплеше, умют этильгени киби олып чыкъмай. Араларында Этхем (Эдем?) Февзи исимли бир аркъадашлары олмакъ узъре еди киши Дагъыстангъа кетмеге къарар берелер. Бекторе Темирхансура шеэринде педагогика билим юртунда тюрк тили оджасы олып чалыша. 1924 сенеси Азербайджаннынъ Баку шеэринде отъкерильген тюркология Къурултайында Дагъыстан делегациясынен берабер иштирак эте. Совет тюркий джумхуриетлери арап элифбесинден латин элифбесине кечип башлайлар, бу Къурултай исе айны шу меселелер боюнджа топлана. III. Бекторе ортакъ грамер (грамматика) ве элифбе тарафдары ола. Къурултайда булар къабул этиле, факъат бу ортакълыкъ советлернинъ эмири иле тедбикъ этильмей. Дагъыстанда тюрк тили огретилюви кеттикче къыйынлаша. Шевкѝи Бекторе Къурултайгъа кельген туркменистанлы делегатларнен таныша ве тюрк тили оджасы оларакъ Ашхабадкъа ишке давет этильмесине ирише. Бойлеликнен, 1926 сенеси Дагъыстандан Турк-

менистана кете. Анда оджалар азырлав билим юртунынъ мудири ве дигер окъув юртларында тюрк тили оджасы олып чалыша.

1924 сенеси Ленин ольген сонъ Советлернинъ башына кечкен Сталин кеттикче диктаторлыгыны арттыра. Тюркий джумхуриетлерде бутюн миллий джерьянларны сѣндюрмек арекетлери башлана. Ш. Бекторе 1932 сенесининъ март айында ГПУ (Государственное политическое управление — НКВД ве КГБнинъ о замандаки ады) тарафындан тевфикъ этильди ве Совет идаресине къаршы эм де миллетчиликте къабаатланаракъ, он сенелик махкеме иле джезаланды ве Ташкент дживарындаки Зенги ата мевкъийындаки апсханеге, сонъра ГУЛАГ лагерьлерине ёлланылды.

Омюр аркъадашы Амиде, огъуллары Атилла ве Къалгъай, къызы Севинч бабаларына якъынджа олмакъ ичюн Ташкент шеэринге кочип келелер. Амиде ханым бир чаре этип кечинмек ичюн озюне иш тапа ве бир къач дефа Шевкъи Бекторенен апсханеде корюшмеге наиль ола. Шевкъи эшини (къадыныны), балаларыны бир сание биле унутмай ве чешит чарелер иле Тюркиеге кетмек ёлларыны къыдыра. Амиде ханымнынъ элинде эски османлы паспорты сакъланып къалгъан эди, бу себептен эвлятлары иле 1937 сенесининъ март айында Истанбулга кочип келе.

Шевкъи Бекторе исе урриетине къавушмакъ ичюн 1944 сенесини беклемек зорунда къала — шу сенеси джеза муддети битеджек эди... Айны шу сенеси къырымтатарлар ана юртундан сюрдюн этилелер.

Ш. Бекторенинъ Ташкентте яшавы узун сюрмей, ихтияр яшында «даа телюкели» адам сайыларакъ, текрар якъалана ве бу сефер Сибирьнинъ Красноярск больгесине меджбурий яшамакъ ичюн сюрдюн этиле ве анда атта чобанлыкъ япа. Къадыны ве эвлятлары Тюркиеден Советлер идарелерине бабаларыны къайтармакъ ичюн

нидже кере мураджаат этселер де ич бир тюрлю джевап алып оламайлар.

Анджакъ, 1953 сенеси Сталин ольген сонъ онынъ ерини алгъан Хрущёвнынъ заманында — 1956 сенесинде Тюркиеге къайтмагъа изин ала. Бойлеликнен, 24 сене асретликтен сонъ къорантасына къавуша. 1956-дан 1961 сенесине къадар къорантасы, достлары, Тюркиедеки къырымтатарлар арасында кечирген омюрю аятыннынъ энъ мутлу — бахтлы девридир.

Сейдамет Къырымэрнинъ «Tatars of the Crimea — Edward Allworth', Editor — Duke University Press» китабындаки «The National Anthem and Patriotic Songs by Three Poets» макъалесинде айрыджа бойле языла:

«Къырымдаки татарлар шанлы кечмишлеринден ве миллий абиделеринден тамамиле айрылмыш бир вазиятте эдилер. Миллий варлыкълары олгъан ялынъыз бир муэссисе олса, о да Исмаил бей Гаспралынынъ чыкъардыгъы «Терджиман» газетасы эди. Къырым миллети ве янъы несиль ичюн эм де лидерлер ичюн бу бир таянч эди. Булар арасында энъ илери олгъанларны шойле сыраламакъ мумкюн: Къырымнынъ ильк джумхурбашкъаны ве Къырым Миллий маршыны язгъан Номан Челебиджихан, экинджи оджа олгъан ве арап арифли татар тилине уйгъун олгъан ильк элифбе чыкъаргъан эм де «Татарлыгъым» адлы халкъ тарафындан чокъ севильген ве татар тюркюлери репертуарында даимий бир ери олгъан йырнынъ саиби Шевкѝ Бекторе, учюнджиси де Бекторенинъ элифбесининъ латин арифлерине чевирильмесинде ярдымджы олгъан, Шаркъ тиллери профессору Бекир Сыдкъы Чобан-задедир. Бу учъ кишини бирлештирген шей — Къырым маариф-медениет системининъ модернлештирильмеси гъайрети эди. Санки тек бир рухнен арекет эткен бу учъ шаирнинъ айрыджа дигер мевзуларда Къырымгъа къошкъан буюк исселери бардыр».

МУНДЕРИДЖЕ

«Топрагъынънынъ, ташынънынъ къурбаныман, Ватаным!» <i>Рустем Муедин</i>	5
Шевкъи Бектореге багъышланып язылгъан шиирлер	
Шевкъи Бекторе. <i>Номан Шейх-заде</i>	17
Шевкъи Бекторенинъ ресими къаршысында.	
<i>Ч.С. Къыратлы</i>	18
Селям санъа, Бекторе! <i>Фикрет Юртер</i>	18

ШИИРЛЕР

Миллетимнинъ къбеси	19
Айт, Чатыртав	21
Чокъ заманлар ер юзюнде яшадыкъ	23
Бир кунъ кельди	24
Къырым акъкъында	25
Татарлыгъым	26
Ватан озълеми	27
О мы?	28
Демирджининъ очы	29
Далгъалара	30
Къырым джагъалары	31
Къыш кунюнде тилегим	32
Къырым ичюн	33
Тюрк яврусына	34
Акъкъым ичюн	35
Гъариплик	36
Гиттим, гидиёрум, гитмек истерим	37

ВОЛГА КЪЫЗЫЛ АКЪАРКЕН

Кириш сёз	38
Къырым ичюн арекет	40
Шаршур	42
Топракъ, отъмек, сербестлик	45

Не ичюн курештик?	53
Ёкъ олсун намус	56
Илери сюръмек	58
Чокъ аджджы ве экши емеклер	59
Сибирь чыбаны	61
Огъул бабасы ичюн месуль дегиль	63
Фитне	65
ГПУнынъ давети	68
Якъаланув	71
Соргъу	75
Ташкент	80
Он учюнджи уджре	83
Верховин	87
Залин	94
Ёлджулыкъ	100
Ачлыкъ	110
Зиярет	115
Лагерь ёлджулыкъы	119
Джинаетчилер дюньясы	125
Зерафшан лагери	127
Халкъ махкемелери	136
Веда зиярети	138
«Совет папаз» лары	140
Джумбуридзе	141
Къырымлы назми	144
Джезалылар ордусы	148
Къырым тюрклерининъ сюрюльмеси	150
Дженк битти	153
Лагерьден чыкъув	154
Янъыёл	157
Маршал Жуков	163
Сибирь	169
Кунълер кечелер	173
Сибирьде яшагъан махкюмлер	176
Мектюплер	178
Девлет монополиясы	180
Отъмек ичюн невбет	182
Кремльдеки еудий докторлары	185
Коммунистлернинъ барышыкъ огърундаки арекетлери	187

Колхоз.....	189
Сталиннинъ олюми	195
Сталиннинъ мирасчысы.....	200
Умумий афу	204
Рус халкъы девлетнинъ кѣулыдыр.....	208
Азатлыкъкъа догъру	211
Муртадан кетюв.....	221
Москва ёлджулыгъы	227
Ватангъа догъру	230
Ватанда сербестим.....	234
 Шевкъи Бекторе — буюк шаир. <i>Юнус Темиркъая</i>	238
Акъ севгенни халкъ север. <i>Шевкет Юнусов</i>	243
Бадам Шевкъи Бекторенинъ терджимеиалы.	
<i>Атилла Бекторе</i>	249

Літературно-художнє видання

БЕКТОРЕ Шевкѣи

ВОЛГИ ПЛИН ЧЕРВОНІЙ

Спогади

Упорядник Едемова Уріс

Директор І.Б. Чегертма

Редактор Г.М. Дудакова

Коректор Е.А. Ібрагімова

Оператор Д.Р. Сеферов

Підписано до друку 05.12.2011 р. Формат 84x108^{1/32}.

Гарнітура «SchoolBookAC». Умовн. друк. арк. 13,58.

Обл.-вид. арк. 6,0. Обсяг 8,06 друк. арк.

Тираж 500 прим. Зам. № 103.

Видавець і виготівник

КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»

95000, м. Сімферополь, вул. Горького, 5.

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 508 від 26.06.2001 р.*

